

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SALÂHADDÎN EYYÛBÎ’NİN KARA ORDUSU
(570-589/1175-1193)

Mustafa TOKA

2501180641

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Murat ÖZTÜRK

İSTANBUL-2021

ÖZ

Salâhaddîn Eyyûbî'nin Kara Ordusu (570-589/1175-1193)

Mustafa TOKA

Mısır merkezli kurulan Eyyûbîler Devleti, 570-648 (1175-1250) yılları arasında Suriye, Hicaz, Yemen, Kuzey Afrika ve Güneydoğu Anadolu'nun bir bölümüne kadar uzanan geniş bir sahada hüküm sürdü. Devletin müessisi olan Salâhaddîn Eyyûbî (570-589/1175-1193) bir hükümdar olarak hem şahsiyeti hem de gerçekleştirdiği askerî faaliyetleriyle hüküm sürdüğü devre damgasını vurdu. Yakın Doğu'da Eyyûbî idâresi altında İslâm birliğini tesis eden Sultan Salâhaddîn, hayatının en büyük gâyesi olan Kudüs'ün fethini, teşkil ettiği güçlü ordu sâyesinde adım adım ve dâimî bir ilerleme neticesinde başardı (27 Receb 583/2 Ekim 1187). Akabinde Üçüncü Haçlı Seferi ordularına karşı sürdürülen mücâdelede Salâhaddîn'in ordusu, her bakımdan en zorlu imtihanını verdiği ve güçlü askerî birliklere sâhip olmanın ehemmiyetinin anlaşıldığı bir süreçten geçti. Nitekim gerek Kudüs'ün fethine giden yolda gerekse sonrasındaki mücâdelelerde sultanın en mühim dayanağı şüphesiz, onun Türk-İslâm askerî geleneği üzerine tesis ettiği kara ordusuydu. Bu doğrultuda çalışmada ana kaynaklar ve modern çalışmalardan istifâde edilmek sûretiyle, Sultan Salâhaddîn'in Mısır'da iktidârını kurduğu dönemden itibaren, teşkil ettiği Eyyûbî kara ordusunun askerî yapılanması, teşkilâtı, muhârip kuvvetleri, savaş hazırlıkları, taktikleri ve teşhizat hususları ele alınmakla birlikte; Eyyûbî ordusunun bu devirde Mısır ve Suriye'ye saldıran Haçlılarla mücâdeledeki rolü ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Salâhaddîn, Eyyûbîler, Ordu, Mısır, Haçlılar.

ABSTRACT

Land Army of Salāh ad-Dīn Ayyūbīd (570-589/1175-1193)

Mustafa TOKA

Established in Egypt, the Ayyūbīd State ruled over a wide area extending to Syria, Hejaz, Yemen, North Africa and a part of Southeastern Anatolia between 570-648 (1175-1250). The founder of the state, Salāh ad-Dīn Ayyūbīd (570-589/1175-1193), as a ruler, marked the period in which he ruled with both his personality and his military activities. Sultan Salāh ad-Dīn, who established the Islamic union under the administration Ayyūbīd in the Near East, succeeded in the conquest of Jerusalem, which was the greatest goal of his life, as a result of step-by-step and constant progress thanks to the strong army he formed (27 Rajab 583/2 October 1187). Subsequently, in the struggle against the armies of the Third Crusade, Salāh ad-Dīn's army went through a period in which the most difficult test was given in all respects and the importance of having strong military units was understood. As a matter of fact, the most important support of the sultan, both on the way to the conquest of Jerusalem and in the struggles after it, was undoubtedly the land army that he established on based the Turco-Islamic military tradition. In this direction, by making use of the main sources and modern studies in the study, the military structure, organization, combat forces, war preparations, tactics and equipment of the Ayyūbīd land army, which was formed from the time Sultan Salāh ad-Dīn established his power in Egypt, are discussed in this study; the role of the Ayyūbīd army in the struggling the Crusaders who attacked Egypt and Syria in this period is revealed.

Keywords: Salāh ad-Dīn, Ayyūbīds, Army, Egypt, Crusaders.

ÖNSÖZ

Eyyûbî Devleti'ni tesis eden Salâhaddîn, siyâsî ideal, askerî yapı ve kültürel bakımdan Selçuklular ve bu devletin bir uzantısı olan Zengîleri örnek aldı. Nitekim Eyyûbî Sultanı'nın Nûreddin Mahmud Zengî'nin (541-569/1146-1174) sarayında yetişmesi, kendisini sâdece devlet idâresi hususunda tecrübe sâhibi yapmakla kalmadığı gibi, Nûreddin Mahmud'un vefâtıyla onun siyâsî mîrasını üstlenerek, hükümranlığı boyunca büyük hedeflerini gerçekleştirmek için mücâdele etmesini de sağladı. Şüphesiz, Sultan Salâhaddîn'in en büyük gâyesi, İslâm topraklarını istilâ eden Haçlıların ilerlemelerine mâni olmak ve kaybedilen yerleri geri alarak onları tamamen Yakın Doğu'dan çıkarmaktı. Nitekim bu amaç içinde Sultan Salâhaddîn'in üzerinde durduğu en mühim hususlardan biri de Zengîlerin dolayısıyla Selçukluların askerî teşkilâtlanmasını örnek alarak tesis ettiği ordu idi.

Salâhaddîn Eyyûbî'nin Kara Ordusu (570-589/1175-1193) başlıklı çalışmanın giriş kısmında muhtevâsı bakımından önemli görülen Arapça ve Lâtince kaynaklar hakkında bilgi verilip, sıklıkla istifâde edilen araştırma eserlerin adları zikredilmektedir. Yine bu bölümde Hz. Peygamber döneminde İslâm ordusunun tesis edilmesinden başlanılarak, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler, Abbâsîler, Tolunoğulları, İhşîdîler ve Fâtımîlerin ordu yapılarına ana hatlarıyla değinilmektedir.

Dört bölümden müteşekkil çalışmanın birinci bölümünde Eyyûbî Âilesi'nin Zengîlerin hizmetine girmesi, Salâhaddîn'in Mısır'da hâkimiyeti ele alma süreci ve bu süreçte Eyyûbî ordusunu tesis etmesi ile mezkûr orduyu teşkil eden unsurlar anlatılmaktadır. İkinci bölümde dâimî ordunun yapılanması süvârî ve piyâde sınıfı şeklinde iki kısımda ele alınıp, bu sınıflarda yer alan askerî birlikler ve mezkûr sınıfların hâricinde ihtiyaç hâlinde orduda yardımcı kuvvet olarak istihdam edilen çeşitli etnik unsurlardan müteşekkil askerî birliklere temas edilmektedir. Üçüncü bölümde ordunun idâresi, askerî seferler için yapılan hazırlıklar, muhârebe nizâmı ve uygulanan savaş taktikleri ele alınmaktadır. Dördüncü bölümde orduda kullanılan harp silâhları, ordunun büyüklüğü, orduda kullanılan kıyâfetler, bayrak ve sancakla birlikte binitler hakkında mâlûmat verilmektedir.

Bu konu üzerine çalışma yapmam hususunda beni teşvik eden, kaynak temini dâhil her aşamada yardımcı olan, süreç boyunca bana gösterdiği sabır, anlayış ve dikkatiyle her bakımdan destek olan, sâhip olduğu tecrübe ve bilgisiyle pek çok hususta bana yol gösterip araştırmalarımı azimle sürdürmemi sağlayan kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Murat ÖZTÜRK’e müteşekkirim. Yüksek lisans öğreniminden itibaren yol göstericiliği ile akademik tecrübesinden istifâde ettiğim, değerli görüş ve önerileriyle çalışmama katkılar sunan değerli hocam Prof. Dr. Ebru ALTAN’a teşekkürü bir borç bilirim. Kütüphane hizmetlerinden yararlandığım Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul Üniversitesi ile Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi çalışanlarına ve değerli arkadaşlarıma teşekkür ederim. Çalışmalarım sırasında maddî ve manevî olarak bana destek olan âileme en kalbî teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu bünyesindeki Türk Tarih Kurumu’na sağladığı burs için şükranlarımı arz ederim.

Mustafa TOKA

İstanbul 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EYYÛBÎ KARA ORDUSU

1.1. Eyyûbî Âilesi'nin Zengîlerin Hizmetine Girmesi	27
1.2. Salâhaddîn Eyyûbî'nin Tarih Sahnesine Çıkışı	30
1.3. Eyyûbî Ordusunun Kuruluşu ve Tanzimi	31
1.4. Eyyûbî Ordusunun Etnik Unsurları	36
1.4.1. Türkler	37
1.4.2. Kürtler	38
1.4.3. Araplar	40
1.4.4. Türkmenler	41
1.4.5. Bedevîler	42
1.4.6. Sudanlılar (Siyâhîler)	42

İKİNCİ BÖLÜM

EYYÛBÎ ORDUSUNUN MUHÂRİP KUVVETLERİ

2.1. Süvâri Sınıfı.....	44
2.1.1. İktâ Askerleri (Eyâlet Askerleri).....	46
2.1.2. Memlûk Askerleri.....	64
2.1.3. Diğer Askerî Birlikler (Yezek, Câlîşyye, Talaî, Mukaddime).....	85
2.2. Piyâde Sınıfı	89
2.3. Yardımcı Kuvvetler	96
2.3.1. Türkmenler.....	97
2.3.2. Kürtler.....	100
2.3.3. Bedevîler.....	113
2.3.4. Sudanlılar (Siyâhîler).....	116
2.3.5. Gönüllüler, Ecnad (Askerler), Battâlîn ve Mahlûller	118

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EYYÛBÎ ORDUSUNUN MUHÂREBEYE HAZIRLIK SAFHASI, İDÂRESİ, NİZÂMI VE SAVAŞ TAKTİKLERİ

3.1. Dîvânü'l-Ceyş (Ordu Dîvânı).....	128
3.2. Sûku'l-Asâkir (Askerlerin Çarşısı).....	133
3.3. Lojistik Ağırılık	136
3.4. Zerdhâne (Zırhhâne/Silâhhâne).....	139

3.5. İstabl (Ahır)	140
3.6. Harp Zamanı.....	142
3.7. İstişâre/Harp Meclisi	143
3.8. Muhârebe Nizâmı	149
3.9. Muhârebe Taktikleri	153
3.9.1. Sahte Ric’at ve Pusu	153
3.9.2. Su Kaynaklarının Ele Geçirilmesi veya Tahribi	157
3.9.3. Ekinlerin Hasat veya Tahrip Edilmesi	159
3.9.4. Kale veya Şehir Tahribi	160
3.9.5. Yanıltma ve Yıpratma.....	161
3.9.6. Münâvebeten Harp.....	164
3.9.7. Meydan Muhârebesi	164
3.9.8. Kuşatma ve Bölme.....	166
3.9.9. Diğer Taktikler.....	168

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EYYÛBÎ ORDUSUNUN HARP TEÇHİZATI

4.1. Hafif Silâhlar	172
4.1.1. Ok ve Yay	172
4.1.2. Mızrak.....	174
4.1.3. Kılıç	176
4.1.4. Gürz	177
4.1.5. Hançer.....	178
4.1.6. Balta	179

4.2. Müdâfaa Silâhları	180
4.2.1. Zırh.....	180
4.2.2. Miğfer	182
4.2.3. Kalkan.....	183
4.3. Ağır Silâhlar	184
4.3.1. Mancınık	184
4.3.2. Arrâde	186
4.3.3. Çarh, Ziyâr/Zeyyâre ve Zemberek/Zenbûrek	187
4.3.4. Debbâbe, Koçbaşı (Kebş, Şâhmerdan) ve Sinnevr	188
4.3.5. Merdivenler, Sitâre, Ceftî, Cenevî ve Târikî	191
4.4. Orduda Giyilen Kıyâfetler	192
4.5. Ordunun Büyüklüğü ve Askerlere Yapılan Ödemeler	193
4.6. Tablhâne	201
4.7. Orduda Kullanılan Bayrak ve Sancak	203
4.8. Orduda Kullanılan Binitler	204
SONUÇ.....	207
BİBLİYOGRAFYA	211
EKLER.....	232

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
a. mlf.	: Aynı müellif
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
ed.	: Editör
EI²	: Enyclopedia of Islam, Second Edition
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İng.	: İngilizce
Karş.	: Karşılaştırınız
m.ö.	: Mîlâttan önce
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
trc.	: Tercüme
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

Haçlılara karşı verdiği mücâdele ve bilhassa Kudüs'ü fethiyle haklı bir üne kavuşan Salâhaddîn Eyyûbî ile ilgili çok sayıda kaynak ve te'lif edilmiş araştırma eser bulunmaktadır. Ancak Eyyûbî Sultanı'nın devri hakkında tafsîlâtlı bilgiler veren kaynakların neredeyse tamamı Arapçadır. Nitekim tezin konusuyla ilgili mâlûmat içeren belli başlı Arapça kaynak eserlerden yararlanıldı. Dolayısıyla muhtevâsı ve araştırma açısından sâhip olduğu ehemmiyet esas alınarak kullanılan Arapça kaynakların değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Tasnif yapılırken, tespit edilen ölçüde mezkûr kaynaklarda müelliflerin vefât tarihleri esas alınmıştır.

1) ARAPÇA KAYNAKLAR

1) *Îmâdüddin el-İsfahânî, Ebû Abdillâh Îmâdüddin Muhammed b. Safiyyiddin Muhammed b. Hâmid* (ö. 597/1201): 519 (1125) senesinde İsfahan'da doğan müellif, birçok devlet adamının yetiştiği tanınmış bir âileden gelmektedir. 534'de (1139) Bağdat'a gidip buradaki Nizâmiye Medresesi'nde eğitim gördükten sonra 552'de (1157) Vâsıt ve 556'da (1161) Basra şehri nâibliği görevlerinde bulundu. Ardından 558-560 (1163-1165) yılları arasında Abbâsî Hilâfeti dîvânında vazîfe aldı. Daha sonra 562'de (1167) Dımaşk'a gitti ve Nûriyye Medresesi'nde dersler vermeye başladı. Aynı yılın sonlarına Nûreddin Mahmud Zengî'nin sarayına intisap ederek, kısa zamanda ona kendini sevdirdi ve Nûreddin'in sır kâtipliği'ne kadar yükseldi. Bu vazîfesi esnasında Salâhaddîn Eyyûbî ile tanışıp onun dostluğunu kazandı ve nitekim Nûreddin Mahmud'un 569 (1174) yılında vefâtından sonra kısa bir süre sonra Salâhaddîn'in hizmetine girerek, onun sır kâtibi oldu. Îmâdüddin el-İsfahânî'nin, büyük bir kısmı kendi gözlemine dayanan 583-589 (1187-1193) yılları arasını ihtivâ eden ve Eyyûbî Sultanı'nın çevresinde gelişen hâdiseler ile mücâdelesinden bahseden¹ **el-Fethu'l-Kussî fî'l-Fethi'l-Kudsî**² eserinden Salâhaddîn'in ordusunda

¹ Ramazan Şeşen, "Îmâdüddin el-İsfahânî", **DİA**, XXII, 174-176.

² Îmâdüddin el-İsfahânî, **el-Fethu'l-Kussî fî'l-Fethi'l-Kudsî**, nşr. Muhammed Mahmûd Subh, Kahire 1965.

bulunan etnik unsurlar, bâzı süvâri birlikleri ile piyâdeler, askerlerin giydikleri kıyâfetler ve dış görünüşleri hususunda istifâde edildi.

2) *İbn Memmâtî, Ebû'l-Mekârim Es'ad b. Mühezzeb b. Mînâ b. Zekerıyyâ b. Ebi'l-Melîh el-Memmâtî* (ö. 606/1209): 544 (1149) senesinde Hıristiyan Kıptî bir âilenin çocuğu olarak dünyaya gelen müellifin babası Ebû Saîd el-Hatîr, Fâtımî Devleti'nin son dönemlerinde Dîvânü'l-Ceyş reisliğine getirilmiş idi. Salâhaddîn'in Fâtımî vezirliği sırasında babası ve Hıristiyan olan taraftarlarıyla berâber İslâmiyet'i kabul eden İbn Memmâtî, Eyyûbî Devleti'nin ihdasından sonra da görevine devam eden babasının vefâtının ardından Dîvânü'l-Ceyş reisi, bir süre sonra da Dîvânü'l-Mâl'ın ilk başkanı yâni Nâzırüd'd-Devâvîn olmuştu. Müellifin Mısır'ın iktisâdî, zirâî, sînâî hayatı ile coğrafyası, bu dönemde kullanılan ölçü ve tartılar ile bilhassa Eyyûbîler döneminde Mısır'daki askerî, idârî ve iktisâdî dîvânlarla bu dîvânların işleyişleri hakkında önemli mâlûmat veren³ **Kavânînü'd-Devâvîn**⁴ adlı eserinden Salâhaddîn döneminde tatbik edilen iktâ nizâmıyla ilgili bâzı hususlar, bu dönemdeki Dîvânü'l-Ceyş'in vazîfeleri ve askerlere verilen maaş konusunda faydalanıldı.

3) *İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî* (ö. 630/1233): 555'te (1160) Ceziret İbn Ömer'de (Cizre) dünyaya gelen İbnü'l-Esîr, çok yönlü bir şahsiyet olup edebiyat, dil, hadis ve tarih gibi alanlarda kendini geliştirip, değişik konularda pek çok eser verdi. 578 (1182) yılından itibaren tarih alanında çalışmalara başlayan müellifin, yaratılıştan 628 (1231) yılı sonuna kadar olan hâdiseleri ihtivâ eden umûmî dünya tarihi mâhiyetindeki meşhur⁵ **el-Kâmil Fî't-Târîh**⁶ adlı eserinden, giriş kısmı hâric çalışmanın ilgili bölümlerinde birçok defa yararlanıldı.

³ Şeşen, **Müslümanlarda...**, s. 131-132; A. S. Atiya, "İbn Mammâtî", **Eİ²**, III, 862-863; M. Ali Kapar, "Es'ad b. Memmâtî", **DİA**, XI, 349-350.

⁴ İbn Memmâtî, **Kavânînü'd-Devâvîn**, nşr. Aziz Suryal Atıyye, Kahire 1943; a. mlf., **Ibn Mammâtî's Rules for the Ministries: Translation with Commentary of the Qawānîn al-Dawāwîn**, İngilizce trc. R. S. Copper, University of California Yayınlanmamış Doktora Tezi, Berkeley 1973. Araştırmada İngilizce tercüme kullanılmıştır. Mezkûr tercüme tam metin tercümesi olup, birçok husus şerh edilip notlandırılmıştır.

⁵ Şeşen, **Müslümanlarda...**, s. 137-139; F. Rosenthal, "İbn al-Athîr", **Eİ²**, III, 723-725; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr", **DİA**, XXI, 26-27.

⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fî't-târîh**, nşr. J. C. Tornberg, Beyrut 1979, I-XIII; a. mlf., **İslâm Tarihi: el-Kâmil Fî't-Târîh Tercümesi**, Türkçe trc. Abdülkerim Özaydın-Ahmet Ağırakça, İstanbul 1987, XI-XII. Çalışmada eserin Türkçe tercümesi kullanılmıştır.

4) *İbn Şeddâd, Ebü'l-Mehâsim (Ebü'l-İzz) Bahâüddîn Yûsuf b. Râfî b. Temîm el-Mevsilî el-Halebî* (ö. 632/1234): 539 (1145) yılında Musul'da doğan müellif, küçük yaşta babasını kaybetmiş olduğundan, dayılarının yanında büyüdüğü için anne tarafından Şeddâd'a nisbetle İbn Şeddâd olarak tanınır. Musul'da temel eğitimi tamamladıktan sonra tahsilini ilerletmek maksadıyla Bağdat'a giderek Nizâmiye Medresesi'nde eğitimine devam etti ve 566 (1171) senesinde muîd (müderislere yardımcılık yapan, zaman zaman onların yerine derslere giren yardımcı medrese hocası) olup, bu görevde 569'a (1174) kadar kaldı ve bu yıldan sonra Musul'a dönerek burada Ebü'l-Fazl Muhammed b. eş-Şehrezûrî'nin tesis ettiği medresede hocalık yapmaya başladı ve zaman içinde memleketinin büyük âlimleri arasına dâhil olarak itibârını artırdı. Nitekim Musul Atabegi İzzeddin Mes'ûd b. Mevdûd, İbn Şeddâd'ı Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillah'a, Salâhaddîn Eyyûbî'ye ve diğer bâzı hükümdârlara devletin önemli işlerinde sefir olarak gönderdi.

Musul yönetimin gönderdiği elçilik heyetiyle birlikte yola koyulan İbn Şeddâd, 11 Zilkâde 579 (25 Şubat 1184) tarihinde Dimaşk'a vardığında, burada ilk defa Salâhaddîn Eyyûbî ile tanıştı. Ondaki kâbiliyeti keşfeden Salâhaddîn, İbn Şeddâd'a Fustat'taki bir medresede bir görev teklif ettiyse de, bu önerisi kabul görmedi. Ancak hac dönüşü Dimaşk'ta bulunduğu esnada İbn Şeddâd, Kevkeb Kalesi'ni muhâsara eden Salâhaddîn'den aldığı dâvet üzerine yanına gitti ve bu sırada sultana *Fezâ'ilü'l-cihâd* adlı eserini sunduktan bir süre sonra, 584 (1188) yılının Cemâziyelevvel (Temmuz) ayı başlarında Salâhaddîn'in hizmetine girerek, ordu kadısı (kazasker) olarak göreve başladı ve hayatının son dönemlerinde Kudüs kadılığı görevini yerine getirdi. İbn Şeddâd'ın Salâhaddîn'in hayatını, kişiliğini, savaşlarını ve fetihleriyle birlikte dönemin önemli hâdiselerini vefâtına kadar ele alan⁷ **en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l-Yûsufiyye (Sîretü Salâhaddîn)**⁸ adlı eseri bu yönüyle biyografi özelliği taşımaktadır. Müellif mezkûr eserini, 584 (1188) yılına kadarki hâdiseleri fazla ayrıntıya girmeden güvendiği kişilerden

⁷ Şeşen, **Müslümanlarda...**, s. 141, 147, 155; Gamal el-Din el-Shayyal, "İbn Shaddâd", **EI**², III, 933-934; Adnan Sâdık Erzi, "İbn Şeddâd", **İA**, V/2, 825; Casim Avcı, "İbn Şeddâd", **DİA**, XX, 373-374.

⁸ Bahâeddin İbn Şeddâd, **en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l-Yûsufiyye**, nşr. Cemâleddîn eş-Şeyyâl, Kahire 1964-1994; a. mlf., **The Rare and Excellent History of Saladin or al-Nawâdir al-Sultâniyya wa'l-Mahâsin al-Yûsufiyya**, İngilizce trc. D. S. Richards, Cornwall 2002; a. mlf., **en-Nevâdirü's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yûsufiyye**, Türkçe trc. Mehmet Selim Bilge, Diyarbakır 2015.

derlemiş olsa da 584'den (1188) 589 (1193) senesine kadar kaydettiği olaylar, ağırlıklı olarak kendi gözlemlerine dayanmakta ve oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir. Söz konusu eser, tezin giriş kısmı dışında, hemen hemen her bölümünde istifade edilen başlıca başvuru kaynaklarından biridir.

5) *Ebû Şâme el-Makdisî, Ebû'l-Kasım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhim* (ö. 665/1267): 599 (1203) yılında Dımaşk'ta doğan müellif, sol kaşının üzerindeki büyükçe ben sebebiyle “benli” mânâsına gelen Ebû Şâme lâkâbıyla anılır. İlköğrenimini Dımaşk'ta tamamladıktan sonra İskenderiye'ye gidip, burada öğrenimini tamamladı. Suriye'de ve Mısır'da dönemin mühim birçok hocasından dersler almış olan Ebû Şâme, hadis, fıkıh, edebiyat ve tarih gibi alanlarda kendisini yetiştirerek, çeşitli konularda pek çok eser te'lif etti. Müellifin, Haçlı Seferleriyle ilgili en önemli kaynaklardan biri olan, Zengî ve Selçuklular hakkında da zaman zaman mâlûmat veren, ama esas îtibâriyle Nûreddin Mahmud Zengî (541-569/1146-1174) ile Salâhaddîn Eyyûbî (564/589/1169-1193) dönemlerini mufassal bir biçimde ihtivâ eden⁹ **er-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye**¹⁰ adlı eserinden Salâhaddîn'in ordusunda yer alan etnik unsurlar, iktâ nizâmı ve askerleri hususunda yararlanıldı.

6) *İbn Vâsıl, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh el-Hâmevi eş-Şâfiî* (ö. 697/1298): 604 (1208) senesinde Hama'da dünyaya gelen İbn Vâsıl, burada iyi bir eğitim gördükten sonra Dımaşk, Kudüs, Halep, Bağdat, Mekte, Medine ve Kahire gibi mühim merkezlerde bulundu. Tarih, edebiyat, fıkıh, mantık ve astronomi gibi alanlarda otorite olarak görülen İbn Vâsıl, Hama tarih ekolünün kurucusu olarak kabul edilir. Mısır'da kaldığı seneler sırasında 1248 yılında başlayan VII. Haçlı Seferi'ne, iktidârın Eyyûbîlerden Memlûklere geçişine, Moğol istîlâsına ve Abbâsî Hilâfeti'nin sona ermesine tanıklık eden İbn Vâsıl'ın, atabegler döneminden başlayıp Memlûklerin ilk yıllarına kadarki (661/1262-1263) hâdiseleri ihtivâ eden, kendisinden önceki Kadî el-Fâzıl, İmâdüddin el-İsfahânî, İbnü'l-Esîr, İbn

⁹ M. Şemseddin Günaltay, **İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler**, İstanbul 1991, s. 166; Hilmy Ahmad, “Abû Shâma”, **EI**², I, 150; Tayyar Altıkulaç, “Ebû Şâme el-Makdisî”, **DİA**, 233-235.

¹⁰ Ebû Şâme el-Makdisî, **er-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye**, nşr. İbrâhim ez-Zeybek, Beyrut 1997, I-IV.

Şeddâd ve daha birçok kimsenin eserinden faydalanarak te'lif ettiği¹¹ **Müferriçü'l-Kürûb fî Ahbâr-ı Benî Eyyûb**¹² adlı eserinden orduda bulunan birlikler ve etnik unsurlar hususunda istifâde edildi.

7) *Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (ö. 821/1418): 756 (1355) senesinde Kahire yakınındaki Kalkeşende Köyü'nde dünyaya gelen müellif, küçük yaşta İskenderiye'ye giderek, başta fıkıh olmak üzere dinî ve edebî ilimleri tahsil etti ve felsefe okudu. Uzun bir süre kadılık vazîfesinde bulunan Kalkaşendî, bir yandan dersler okuttu, diğer yandan coğrafya, hukuk, tarih, kitâbet, edebiyat, tabiî ilimler ve Arap kabileleri üzerinde araştırmalar yaptı. Arap Edebiyatı alanındaki bilgisi ve kitâbetteki mahâretiyle kısa zamanda meşhur olan müellifin Memlûk teşkilâtıyla ilgili bilgi verirken, bâzı hususlarda müesseselerin menşesine atıfta bulunduğu, dolayısıyla Fâtımîler ve Eyyûbîler dönemlerini de aydınlatan, Eyyûbî teşkilât ve kültür hayatıyla alakalı bâzı önemli bilgiler veren*¹³ **Subhu'l-A'sâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ**¹⁴ adlı eserinden Salâhaddîn dönemindeki bâzı müesseseler, askerlerin giydikleri kıyâfetler ve zırhlar hususunda yararlanıldı.

8) *Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed (ö. 845/1442): 766 yılında (1364-1365) Kahire'de doğan müellif, Lübnan'ın Ba'lebek kentinin Makârize semtinden Mısır'a göç eden bir âileye mensuptur. Bu yüzden Makrîzî nisbesiyle tanınır. Gerek baba gerekse anne tarafından ilimle uğraşan bir âileye mensup olan Makrîzî, fıkıh, kıraat, hadis, dil, nahiv, edebiyat ve tarih alanlarında 600 hocadan ders gördü ve bir âlim olarak Mısır'ın siyâsî, içtimâî ve mâlî hayatının bilimsel bir araştırmaya tâbi tuttu. Ortaçağ İslâm dünyasının yetiştirdiği en büyük tarihçilerden biri olan Makrîzî, konuları kaynaklarına inerek tetkik etmesinin yanı sıra gözlemleriyle de dikkat çeken, siyâsî, iktisâdî, içtimâî ve kültürel neticeler doğuran olayları ihmal etmeyerek, hâdiseleri*

¹¹ Şeşen, **Müslümanlarda...**, s. 154-156; Gamal el-Din es-Shayyal, "İbn Wâsıl", **Eİ²**, III, 967; Cengiz Tomar, "İbn Wâsıl", **DİA**, XX, 438-440.

¹² İbn Wâsıl, **Müferriçü'l-Kürûb fî Ahbâr-ı Benî Eyyûb**, nşr. Cemâleddîn eş-Şeyyâl, Kahire 1953-1960, I-III.

¹³ Şeşen, **Müslümanlarda...**, s. 205-207; C. E. Bosworth, "al-Kalkashandî", **Eİ²**, IV, 509-511; Mehmet İpşirli, "Kalkaşendî", **DİA**, XXIV, 263-265.

¹⁴ Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ**, nşr. Muhammed Abdürresûl İbrahim, Kahire 1922, IV.

objektif ve tarafsız bir gözle ifâde etmeye özen gösteren bir tarihçidir.¹⁵ Memlûkler dönemi teşkilâtı, kültür ve iktisâdî tarihiyle ilgili önemli eserler te'lif eden Makrîzî, Eyyûbî devri devlet teşkilâtı için de oldukça mühimdir. Tabîî olarak Eyyûbî tarihi ve teşkilâtıyla ilgili verdiği mâlûmat, kendisinden önceki tarihçilere istinat etmiş ve kendi dönemine kadar ulaşan eserlerin çoğundan yararlanmışır. Çalışma kapsamında müellifin iki eserinden faydalanıldı. Bunlardan ilki **el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi (fî) Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr (el-Hıtat)**¹⁶ eseridir. Müellifin Kadı el-Fâzıl'ın "*el-Müteceddidat*"ı ile İbn Ebî Tayy'ın ve İbn Memmâtî'nin eserlerinden de istifâde ettiği anlaşılan mezkûr eseri, Mısır'ın topoğrafyası ve tarihi hakkında olup, Salâhaddîn'in ordusundaki birlikler, ordunun asker mevcudu, niteliği, masrafı, askerî kurumlar ve bâzı askerî ıstılahların mâhiyeti ve diğer birçok hususta bu yapıtından yararlanıldı. Makrîzî'nin araştırma esnâsında kullanılan ikinci te'lifi, Mısır'ın saltanat merkezi hâline gelmesi üzerine kaleye hâkim olan sultanlar, Salâhaddîn Eyyûbî'nin halefleri ve Memlûk sultanlarının müellifin dönemine kadar gelen tarihi hakkında mâlûmat içeren **es-Sülûk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülûk**¹⁷ adlı eserdir.

2) LATİNCE KAYNAKLAR

1) *Willermus Tyrensis*: 1130'da Kudüs'te dünyaya gelen 1146 yılında tahsilini ilerletmek üzere Avrupa'ya giden Willermus Tyrensis, burada 20 senesini geçirerek hukuk, din, diplomasi ve sanat alanlarında eğitim aldı. 1165 yılında Kudüs'e geri döndüğünde, Akkâ Piskoposu tarafından bu katedralde görevlendirildi, iki yıl sonra ise Kudüs Kralı Amaury'nin (1163-1174) desteğini sağlayarak kendi alanında yükselip 1167 yılında Tyrus (Sûr) Başdiakonluğuna getirildi. Kudüs Kralı Amaury'nin ölümü üzerine yerini alan oğlu IV. Baudouin (1174-1182) döneminde ise 1175 yılı Mayıs veya Haziran ayından itibaren Tyrus Başpiskoposluğuna seçildi. Eserinde 1184'e kadar mezkûr görevde olduğunu belirtir. Daha sonra vazîfesinden azledilen Willermus Tyrensis muhtemelen 1185 yılında hayatını kaybetti. Willermus

¹⁵ Şeşen, **Müslümanlarda...**, s. 208-212; F. Rosenthal, "al-Maqrîzî", **Eİ²**, VI, 193-194; Eymen Fuâd Seyyid, "Makrîzî", **DİA**, XXVII, 449-451.

¹⁶ Makrîzî, **el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi (fî) Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr**, Kahire 1996.

¹⁷ Makrîzî, **es-Sülûk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülûk**, nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 1956.

Tyrensis'in 1095-1184 yılları arasını ihtivâ eden¹⁸ **Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum**¹⁹ adlı eserinden tezde muhârip kuvvetler kısmında değinilen memlûk askerleri hususunda faydalanıldı.

2) *Ernoul*: Kudüs Haçlı Krallığı asilzadelerinden İbelinli Balian'ın hizmetinde iken Ernoul'un Willermus Tyrensis'in eserini esas alıp geliştirerek kaleme aldığı **Chronique et de Bernard Le Trésorier** adlı eser tıpkı Willermus gibi Kudüs Haçlı Krallığı saray çevresindeki çekişmeler ve entrikalara yoğunlaşırken, diğer yandan önemli ölçüde Salâhaddîn Eyyûbî'nin bir biyografisi olarak da göze çarpmaktadır. Nitekim Eyyûbî Sultanı'nından zaman zaman hayranlıkla söz edip, cömertliği ve merhametinden dolayı sıklıkla onu öven müellif, sultanın kutsal topraklardaki faaliyetlerini ve getirmiş olduğu statükonun ilerleyen senelerdeki etkilerini ayrıntılı olarak ihtiva etmektedir.²⁰ Bununla birlikte yazarın eserinden Peter W. Edbury'nin, **The Conquest of Jerusalem and the Third Crusade** adıyla telif ettiği özet çalışma, III. Haçlı Seferi'nin askerî boyutunu tafsilatlıyla ele alması bakımından önem arz etmektedir.²¹

3) *Ambroise*: İngiltere Kralı I. Richard ile beraber III. Haçlı seferine iştirak eden Norman Rahip Ambroise'in, gördüğü hadiseleri 1194-1199 seneleri arasında yazıya dökerek meydana getirdiği 1.200 mısradan fazla olan **The History of the Holy War** adlı şiir çalışması, III. Haçlı Seferinin mühim bir kaynağı olup, Richard'ın faaliyetleri ve onun Salâhaddîn ile arasında sefer sırasında yaşanan askerî olayları aktarması bakımından önemlidir.²²

¹⁸ P. W. Edbury-J. G. Rowe, **William of Tyre Historia of Latin East**, Cambridge 1988, s. 13-15, 22; Ergin Ayan, **Haçlılar Türkler Karşısında Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği III (1143-1184)**, İstanbul 2019, s. 13-15.

¹⁹ Willermus Tyrensis, **A History of Deeds Done Beyond the Sea**, İngilizce trc. E. A. Babcock-A. C. Krey, New York 1943, I-II; a. mlf., **Haçlılar Türkler Karşısında Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği III (1143-1184)**, Türkçe trc. Ergin Ayan, İstanbul 2019. Çalışmamızda eserin tam metin İngilizce tercümesinden ve eserin kısmî Türkçe tercümesinden yararlanıldı.

²⁰ Ernoul, **Chronique d'Ernoul et de, Bernard Le Trésorier**, Paris 1871; Ernoul, **Ernoul Kroniği**, Türkçe trc. Ahmet Deniz Altunbaş, İstanbul 2019. Çalışmada eserin Türkçe tercümesi kullanıldı.

²¹ Ernoul, **The Conquest of Jerusalem and the Third Crusade**, İngilizce trc. Peter W. Edbury, Brookfield 1998.

²² Ambroise, **The Crusade of Richard Lion-Heart**, İngilizce trc. Merton Jerome Hubert, New York 1941.

4) *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*: Ambroise'in **The Estoire de la Guerre Sainte** isimli yapıtının kaynak olarak kullanıldığı ve kim tarafından telif edildiği bilinmeyen **Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi** adlı eser, Kudüs'ün Salâhaddîn Eyyûbî tarafından fethi, III. Haçlı Seferi'nin ilanıyla beraber Haçlıların Doğu'ya yürüyüşleri ve Akkâ şehrinin muhasara edilmesinin detaylarıyla başlayıp, İngiltere Kralı I. Richard'ın söz konusu sefer esnasındaki faaliyetlerini içermekte ve onun geri dönüşüyle son bulmaktadır.²³

3) ARAŞTIRMA ESERLERİ

Tez konusu kapsamında istifâde edilen araştırmacılardan Hassanein Mohamad Rabie,²⁴ İan Heath,²⁵ David Nicolle,²⁶ Ramazan Şeşen,²⁷ Mustafa Zeki Terzi,²⁸ R. C. Smail,²⁹ Satō Tsugitaka,³⁰ Yaacov Lev,³¹ Muhsin Muhammed Hüseyin,³² Malcolm Cameron Lyons-D. E. P. Jackson,³³ Ayşe Dudu Kuşçu,³⁴ Boris James,³⁵ Ali Muhammed Sallâbî,³⁶ Steve Tibble'in³⁷ te'lif eserleri, H. A. R. Gibb³⁸,

²³ **Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi**, İngilizce trc. Helen J. Nicholson, **Chronicle of the Third Crusade: A Translation of the Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi**, Aldershot 1997.

²⁴ Hassanein Mohamad Rabie, **The Financial of Egypt, A.H. 564-741/A.D. 1169-1341**, London University 1968.

²⁵ İan Heath, **Armies and Enemies of the Crusades 1096-1291**, England 1978.

²⁶ David Nicolle, **Saladin and the Saracens**, London 1986; a. mlf., **Hattin 1187 Saladin's Greatest Victory**, London 1993; a. mlf., **Üçüncü Haçlı Seferi 1191: Aslan Yürekli Richard, Selâhaddin Eyyûbî ve Kudüs İçin Mücadele**, Türkçe trc. L. Ece Sakar, İstanbul 2011.

²⁷ Ramazan Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, İstanbul 1987; a. mlf., **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, İstanbul 2000.

²⁸ Mustafa Zeki Terzi, **Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilat**, Samsun 1990.

²⁹ R. C. Smail, **Crusading Warfare 1097-1193**, Cambridge 1995.

³⁰ Satō Tsugitaka, **State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's and Fallahun**, Leiden-New York-Köln 1997.

³¹ Yaacov Lev, **Saladin in Egypt**, Leiden-Boston-Köln 1999.

³² Muhsin Muhammed Hüseyin, **el-Ceyşü'l-Eyyûbî fî ahdi Selahaddin**, Erbil 2002.

³³ Malcolm Cameron Lyons-D. E. P. Jackson, **Selahaddin Kutsal Savaşın Politikaları**, Türkçe trc. Zehra Savan, İstanbul 2006.

³⁴ Ayşe Dudu Kuşçu, **Eyyûbî Devleti Teşkilâtı**, Ankara 2013.

³⁵ Boris James, **Selahaddin ve Kürtler Haçlılar Döneminde Bir Topluluğun Kavranması**, Türkçe trc. Nazlı Bilgiç, İstanbul 2015.

³⁶ Ali Muhammed Sallâbî, **Eyyûbî Devleti Selahaddin Eyyûbî ve Kudüs'ün Yeniden Fethi**, Türkçe trc. Şerafettin Aslan, İstanbul 2016.

³⁷ Steve Tibble, **The Crusades Armies 1099-1187**, New Haven-London 2018.

³⁸ H. A. R. Gibb, "Selahaddin'in Orduları", **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, Türkçe trc. Kadir Durak-Atilla Özkök, Hayrettin Yücesoy-Kenan Dönmez, İstanbul 1991, s. 89-106.

Mevlüt Koyuncu,³⁹ Ayşe Dudu Kuşçu'nun⁴⁰ akademik makaleleri teze değerli katkılar sağlamıştır.

Kaynaklarla ilgili bu değerlendirme kısmından sonra İslâm ordusunun doğuşundan Eyyûbîler dönemine kadar olan süreçteki Mısır'daki askerî sistem ve burada hâkimiyet kuran devletlerin ordu yapılarının ana hatlarıyla ele alınıp bilgi verilmesi yerinde olacaktır.

Ordu, yüzyıllar boyunca devlet olarak adlandırılan büyük sosyal yapının dâima en mühim unsuru olmuştur. Zira ordu, bir devletin sâhip olduğu silâhlı kuvvetlerin bütünü, teşkîlatlı ve tertipli askerî birlikleri ifâde etmekle devletin vazgeçilmez bir parçasını teşkil etmesinin yanı sıra bir nizâmı, siyâsî yapılanmayı, içtimâî politikaları, toplum hiyerarşisinin mâhiyetini de belirlemektedir. Dolayısıyla devletlerin sâhip oldukları orduların yapısını incelemek önem arz etmektedir.⁴¹ İslâmiyet'in dünyaya yayılmaya başlamasıyla berâber İslâm orduları tesis edilmeye başlanmış ve akabinde devletleşmenin başlamasıyla birlikte ordu, İslâm devletlerinin en önemli kurumlarından biri hâline gelmiştir. Bu kurumun bu kadar önem arz etmesinin sebebi ise dâimî bir mücâdeleyi gerçekleştirebilecek bir orduya sâhip olunması gereğidir. Bu yüzden İslâm devletleri, hem kendilerini muhâfaza etmek hem de bölgelerinde hâkim bir güç olmak için dâima kuvvetli bir ordu bulundurmaya çaba sarf etmişlerdir. Türklerin bilhassa Abbâsîler döneminde İslâm ordularında yer almaya başlamaları Türk-İslâm devletlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁴²

İslâm ordusu, 12 Rebîülevvel 1 (24 Eylül 622) tarihinde Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinin ardından, Mekkeli müşriklere karşı cihâda izin verilmesiyle tesis edilmeye başlandı. Bir sefer düzenleneceği zaman ya da Medine'nin müdâfaa edilmesi gerektiği durumlarda, gönüllülük esasına dayalı olarak ordu teşkil ediliyordu. Hz. Peygamber, gerekli asker sayısını belirler ve bunu mescitte cemâate

³⁹ Mevlüt Koyuncu, "Hicri I. Asırda İslâm Ordusu", **Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular**, ed. Feridun M. Emecen, İstanbul 2008, s. 221-235.

⁴⁰ Ayşe Dudu Kuşçu, "Eyyûbîler'de Ordu ve Askerî Teşkilat", **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, Ankara 2008, s. 63-107.

⁴¹ Feridun M. Emecen, **Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular**, ed. Feridun M. Emecen, İstanbul 2008.

⁴² Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", **Türkler**, ed. Hasan Celâl Güzel vd., Ankara 2002, IV, 424-428, 435.

duyurur, isteyenler de Allah ve Resûlüne itâat etmek, Allah'ın rızasını kazanmak ve mânevî mükâfatı elde etmek düşüncesiyle dâvete icâbet ederlerdi. Müslümanlardan gönüllü olarak orduya iştirak edenler için, bir kayıt defteri açılır ve bu deftere orduya katılanların isimleri ve adresleri yazılırdı. Daha sonra belirlenen bir günde gönüllü Müslümanlar, silâhları, binekleri, sefer azıkları ve diğer levâzımatıyla berâber şehir dışında bir karargâhta toplanırlar ve Hz. Peygamber, ilgili ordu merkezine giderek, muhârebeye katılacak kişileri teftiş eder, savaşmak için münâsip olan ve olmayan kimseleri tesbit ederdi. Muhârebe etmek için uygun olmayan kişilerden ise orduya katılanların âile fertlerine bakmaları istenirdi. Bu yöntem, Medine'de ikamet edenler için uygulanmaktaydı.⁴³ İhtiyaç hâsıl olduğunda ise, Medine dışında yaşayan kabilelerden de asker temin edilirdi. Kabile reislerine mürâcaat edilir ve onlar vâsıtasıyla kabile mensuplarından gönüllü olanlar orduya yazılırlardı. İştirak etmek isteyenler ya Medine'ye çağrılır ya da Medine'den hareket eden orduya kendi bölgelerinden geçerken katılırlardı.⁴⁴

Normal koşullarda hâcet olunan kadar askerin orduya gönüllü katılımı söz konusuydu. Ancak genel seferberliği gerektiren hâllerde ise engelliler, Hz. Peygamber'den müsâade isteyenler ya da Allah'ın elçisi tarafından uygun bulunmayanlar hâricinde, muhârebe edebilecek her Müslüman, hazır asker olarak kabul edilirdi.⁴⁵ Sefere çıkılması durumunda, âile içindeki kardeşlerden biri orduya iştirak eder, diğeri âile efradına bakmak üzere askere alınmazdı. Bununla birlikte orduya katılan gönüllüler, savaşta kullanacakları teçhizatı kendileri temin ederlerdi. Fakat askerî malzeme alabilecek mâlî durumu olmayan kişilerin teçhizatı, eldeki imkânlar dâhilinde karşılanırdı.⁴⁶ Muhârebeye iştirak eden gönüllü askerlere, hizmetleri için maaş verilmezdi; diğer yandan elde edilen ganîmetlerin beşte dördü

⁴³ Muhammed Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, Türkçe trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980, II, 994; Mustafa Zeki Terzi, **a.g.e.**, s. 21-22; Koyuncu, a.g.m., **Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular**, s. 222; Mustafa Zeki Terzi, "Hz. Peygamber Döneminde Askerî Teşkilât", **Diyanet İlmî Dergi**, XXXVIII, sayı: 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2003, s. 10-11; a. mlf., "Ordu", **DİA**, XXXIII, 358.

⁴⁴ Hamidullah, **a.g.e.**, II, 994; Terzi, **a.g.e.**, s. 21-22; Koyuncu, a.g.m., **Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular**, s. 222; Terzi, a.g.m., **Diyanet İlmî Dergi**, XXXVIII, sayı: 3, s. 12; a. mlf., "Ordu", **DİA**, XXXIII, 358.

⁴⁵ Terzi, **a.g.e.**, s. 21-22; Koyuncu, a.g.m., **Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular**, s. 222; Terzi, "Ordu", **DİA**, XXXIII, 358.

⁴⁶ Hamidullah, **a.g.e.**, II, 994.

aralarında eşit olarak pay edilir ve savaş sona erdiğindeyse, âilelerinin yanına dönerek kendi işlerine ve hayatlarına devam ederlerdi.⁴⁷

Hız. Peygamber döneminde ordu, yaya birlikleri (müştâ, reccâle), okçu birlikleri (rumât) ve süvâri birlikleri (fursân) olmak üzere üç ana kısımdan müteşekkildi. Yaya birlikleri; kılıç, mızrak, yay ve ok gibi silâhların yanında zırh, miğfer, kalkan gibi koruyucu âletler kullanırlardı. Mezkûr birlikler içinde yer alan okçular, en önemli vurucu kuvveti oluşturmaktaydı. Süvâri; kılıç, uzun mızrak, kargı ve savaş baltası gibi silâhları kullanırlardı. Ana hatlarıyla câhiliye devrinin “beşli” (el-hâmis) düzeninden bu dönemde de istifâde edildi. Bu intizama göre, merkezde başkomutan ile muhâfız birlikleri yer alır ve bu kısma “kalb” adı verilirdi. Merkezin sağ tarafında bulunan birliklere “sağ kanat” (meymene), sol tarafında bulunan “sol kanat” (meysere), ön tarafta bulunan birliklere “öncü” (mukaddime), arkadan gelen birliklere ise “artçı” (sâka) denilirdi.⁴⁸

Hız. Peygamber’in 13 Rebûlevvel 11 (8 Haziran 632) tarihinde vefâtından sonra, Hız. Ebû Bekir’e bîat edilmesiyle başlayan, akabinde Hız. Ömer ve Hız. Osmân’ın hilâfetleriyle devam edip, Hız. Ali ile sona eren devre *Hulefâ-yi Râşidîn* (11-48/632-668) dönemi adı verilir.⁴⁹ Hız. Ebû Bekir (11-13/632-634) devrinde, Hız. Peygamber zamanında olduğu gibi ordu, gönüllük esasına uygun oluşturuldu. Hız. Peygamber’in uyguladığı askere alma yöntemini devam ettiren ilk halife, kendi isteği ile savaşa katılanları kabul eder ve geride kalmak ya da dönmek isteyenlere izin verirdi. Bu dönemde askerî açıdan köklü değişiklikler yapılmadığı gibi, Hız. Peygamber döneminde uygulanan askerî politika aynı şekilde devam ettirildi.⁵⁰

Hız. Ömer (13-24/634-644) devrinde muhârip kuvvetleri kaydetmek ve hazîneyi tertip etmek amacıyla 20 (641) yılında “*Dîvânü’l-Cünd* (*Dîvânü’l-Atâ*,

⁴⁷ Terzi, **a.g.e.**, s. 21-22; a. mlf., a.g.m., **Diyanet İlmî Dergi**, XXXVIII, sayı: 3, s. 10; a. mlf., “Ordu”, **DİA**, XXXIII, 358.

⁴⁸ Terzi, **a.g.e.**, s. 148; a. mlf., **Abbâsiler Döneminde Askerî Teşkilât**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1986, s. 4; a. mlf., a.g.m., **Diyanet İlmî Dergi**, 39, sayı: 3, s. 16, 27.

⁴⁹ Mustafa Fayda, “Hulefâ-yi Râşidîn”, **DİA**, XVIII, 324.

⁵⁰ Terzi, **a.g.e.**, s. 21-22; Koyuncu, a.g.m., **Eski Çağ’dan Modern Çağ’a Ordular**, s. 224; Terzi, **a.g.t.**, s. 10-11; a. mlf., “Ordu”, **DİA**, XXXIII, 358.

Dîvânü'l-Asâkir)” olarak adlandırılan bir dîvân teşkilâtı kuruldu.⁵¹ Bu kurumun teşkiliyle “*fey*” adı altında toplanan vergi gelirlerinden pay alacak olan askerlerin âileleriyle birlikte kabile esasına göre isimleri, bu kimselere senede bir defa verilecek atâ (para) ile aylık olarak verilecek erzak da dîvân defterlerine kaydedildi. Ücretin tesbit edilmesinde ise, İslâm dinine giriş önceliğiyle berâber dine ve devlete hizmet esas alınıyordu ve şehirlerde de benzeri dîvân defterleri tutularak, muhârip kuvvetlerin listesi ve bunların alacakları ücretler belirleniyordu. Bu uygulamayla orduyu bir müessese hâline getiren ve maaşlı askerlerden oluşan düzenli bir ordu kuran Hz. Ömer, askerlerin zirâat, ticâret, sanat vs. gibi işlerle meşgul olmalarını yasaklayarak, görevi yalnızca askerlik olan kişilerden müteşekkil yeni ve düzenli ordular (el-Cünûdu’n-Nizâmiyyûn) tesis etti.⁵²

Hz. Osmân’ın (24-36/644-656) ve Hz. Ali’nin (36-48/656-668) hilâfet dönemlerinde zorunlu-ücretli askerlik ve gönüllü askerlik uygulamaları devam etti. Hz. Osmân devrinde, özellikle sahillerin düşman saldırılarına karşı muhâfaza edilmesi maksadıyla, kara ordusunun yanında bir de donanma gücü⁵³ oluşturuldu. Hz. Ali döneminde ise, iç karışıklıklar sebebiyle fetih hareketleri durdu. Zîra halifeye bağlı askerî birlikler, iç savaşlarla meşgul olmak zorunda kaldılar. Genel olarak bakıldığında, Hz. Osmân ve Hz. Ali dönemlerinde askerî alanda herhangi bir değişikliğin olmadığı ve mevcut askerlik uygulamalarının idâme ettirildiği görülmektedir.⁵⁴

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde ordu, yaya birlikleri, okçu birlikleri ve süvârî birliklerinden oluşuyordu. Bunların yanında istihkâmcılar, mancınıkçılar, arrâdeler ile düşman üzerine nefte bulanmış parçalar atmakla görevli birlikler de vardı. Kılıç,

⁵¹ Terzi, **a.g.e.**, s. 21-22; Koyuncu, a.g.m., **Eski Çağ’dan Modern Çağ’a Ordular**, s. 224-226; Terzi, “Ordu”, **DİA**, XXXIII, 358.

⁵² Terzi, **a.g.e.**, s. 21-22; Koyuncu, a.g.m., **Eski Çağ’dan Modern Çağ’a Ordular**, s. 225-226; Terzi, “Ordu”, **DİA**, XXXIII, 358.

⁵³ Hz. Osmân devrinde yürütülen denizcilik faaliyetleri hakkında bkz.: Murat Öztürk, “Hz. Osmân Dönemi (23-35/644-656) Denizcilik Faaliyetleri ve Bahrî Seferler”, **Hz. Osman**, ed. Ali Aksu, Sivas 2020, s. 113-140; Murat Öztürk-İsmail Koçuk, “Zâtü’s-Savârî Deniz Muharebesi 34/654-655”, **Tarihe Yön Veren Savaşlar**, ed. Osman Gazi Özgüdenli, [basım aşamasında].

⁵⁴ Terzi, **a.g.e.**, s. 30.

mızrak, ok, yay, balta gibi yaralayıcı silâhlar ile zırh, kalkan, miğfer gibi koruyucu âletlerin kullanımı bu dönemde sürdü.⁵⁵

Hız. Peygamber devrinde olduğu gibi Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de, başkomutanlık devlet başkanının görevlerinden biriydi. Ancak halifeler, genellikle seferlere iştirak etmeyip, bu görevi yerlerine başka kişileri komutan tâyin ederek yürüttüler.⁵⁶ Hız. Peygamber zamanında tatbik edilen beşli düzen, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde teşkil edilen ordularda da kullanıldı. Bu dönemde ayrıca, daha evvel kullanılmayan “*kürdûs (tabur, bölük)*” denilen yeni bir tâbiye sistemi uygulandı. Halîd b. Velîd, 15 (636) yılında vuku bulan Yermûk Savaşı’nda ordusunu “*kürdûs*” düzeninde tertip edip, kuvvetlerini 1.000 kişilik 36 ya da 40 tabura ayırmıştı.⁵⁷

Muâviye b. Ebû Süfyân’ın (41-60/661-680) halifeliği elde etmesiyle kurulan Emevîler (41-132/661-750),⁵⁸ Hız. Ömer’in başlattığı askerî örgütlenmeyi yeni şartlara göre geliştirerek, zorunlu askerlik uygulamasını idâme ettirdiler. *Dîvânü’l-Cünd*, askerlik işlerine tahsis edildi ve kabilelere göre asker kayıt sistemi devam ettirildi. Emevî ordusunun esasını, “*murtazika*” denilen düzenli ve dâimî statüdeki askerler oluşturuyordu. Bu statüdeki askerler, devletten düzenli maaş alırlardı ve hastalanmaları hâlinde, kendilerine maaşları aksatmaksızın ödenir, vefât etmeleri veya şehit olmaları durumunda hakları vârislerine geçerdi. Başka bir deyişle “*murtazika*”, mesleği askerlik olan ve hayatını bu şekilde idâme ettiren savaşçılar idi.⁵⁹ Bunun yanında, Allah yolunda cihâd maksadıyla kendi arzularıyla orduya katılan gönüllüler vardı. Bu şekilde gönüllülerden oluşturulan askerî birliklere “*mutatavvîa*” ya da “*cündü’l-mutatavvîa*” denilirdi. Gönüllü askerlere maaş

⁵⁵ Terzi, **a.g.e.**, s. 47, 51-52, 236; a. mlf., **a.g.t.**, s. 13; a. mlf., “Ordu”, **DİA**, XXXIII, 358.

⁵⁶ Terzi, **a.g.e.**, s. 65-67; a. mlf., **a.g.t.**, s. 13; a. mlf., “Ordu”, **DİA**, XXXIII, 360.

⁵⁷ Terzi, **a.g.e.**, s. 148-152; a. mlf., **a.g.t.**, s. 13.

⁵⁸ C. E. Bosworth, **İslâm Devletleri Tarihi**, Türkçe trc. Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli, İstanbul 1980, s. 4; P. K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, Türkçe trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980, I, 308; Vecdi Akyüz, **Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi**, İstanbul 1991, s. 13; İbrahim Sarıçam-İrfan Aycan, **Emevîler**, Ankara 2014, s. 9; İrfan Aycan, **Muâviye b. Ebî Süfyân**, Ankara 2015, s. 139; Adnan Demircan, **Emevîler**, İstanbul 2015, s. 35; İsmail Yiğit, **Emevîler**, İstanbul 2017, s. 27; Adem Apak, **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 3: Emevîler Dönemi**, İstanbul 2020, s. 35; G. Levi Della Vida, “Emevîler”, **İA**, IV, 244; İsmail Yiğit, “Emevîler”, **DİA**, XI, 90-95.

⁵⁹ Terzi, **a.g.t.**, s. 16; Koyuncu, a.g.m., **Eski Çağ’dan Modern Çağ’a Ordular**, s. 226; Mustafa Zeki Terzi, “Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilatı”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 9, Samsun 1997, s. 41; Yiğit, “Emevîler”, **DİA**, XI, 95.

ödenmezdi, yalnızca ele geçirilen ganîmetlerden pay alırlardı ve çoğu sınır boylarında inşâ edilen ribâtlarda yaşarlardı.⁶⁰

Emevî ordusu, hassa kuvvetleri, vilâyetlerde bulunan kuvvetler, sınır garnizonlarında bulunan kuvvetler ve yardımcı kuvvetler olmak üzere dört kısma ayrılıyordu. Hassa kuvvetleri, hilâfet merkezi ve civarında bulunan doğrudan halifeye bağlı olan birliklerdi. Kendi güvenliğine son derece dikkat eden Muâviye b. Ebû Süfyân, başkent Dimaşk'ta "*haras teşkîlâtı*" olarak da bilinen hassa birliğini hilâfet bünyesinde ilk defa ihdas eden idâreciydi. Emevîler, gelişen ve büyüyen askerî teşkîlâtlanmaları sâyesinde, meydana getirdikleri ordular ile birçok fetih hareketinde bulunarak, yeni topraklar ele geçirdiler ve fethettikleri yerleri muhâfaza etmek amacıyla, üzerlerinde yeni vilâyetler ihdas edip, buralara askerî birlikler yerleştirdiler. Ordugâh şehirleri olarak da adlandırılabilir olan bu yerlerin tesis edilmesi, Hz. Ömer döneminde başlamıştı.⁶¹ Bunun yanında Hz. Ömer devriyle başlayan, orduda görev alan Arap olmayan "*mevâlî*" denilen Fars ve Kıptî Müslüman unsurlara, bu dönemde Berberî ve Türk asıllı Müslümanlar da eklendi.

Nitekim Ubeydullah b. Ziyâd'ın 54 (674) yılındaki Buhara seferi dönüşünde, berâberinde getirdiği 2.000 kişilik Türk okçu birliğini Basra'ya yerleştirmesiyle, Türk asıllı askerler de orduda yer almaya başladılar. Kuteybe b. Muslim'in, Maverâünnehir üzerine düzenlediği seferlerde İranlılar ve Türkler, aynı senelerde Kuzey Afrika ve Endülüs fetihlerini gerçekleştiren ordularda ise Berberîler, önemli bir yekûn teşkil ediyordu. Emevîler Devleti'nde Türk, İran ve Berberî kökenli Müslümanlardan orduya alınan kişi sayısı son zamanlarda gittikçe artmasına rağmen, bunların pek azı kumandanlık vazîfesine getirildiler. Emevîlerin yıkılışına kadar ordunun esasını, Arap kökenli askerler teşkil etmeye devam etti ve kumandanların neredeyse tamamı onlar arasından seçildi.⁶²

Emevî ordusunun muhârip sınıfı, yaya birlikleri, okçu birlikleri ve süvârî birlikleri olmak üzere üç kısımdan oluşuyordu. Kılıç, mızrak, yay, ok, miğfer, kalkan

⁶⁰ Terzi, **a.g.t.**, s. 35; a. mlf., a.g.m., **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 9, s. 45-46; Yiğit, "Emevîler", **DİA**, XI, 95.

⁶¹ Terzi, **a.g.e.**, s. 34; a. mlf., a.g.m., **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 9, s. 50.

⁶² Yiğit, "Emevîler", **DİA**, XI, 95-96; Terzi, "Ordu", **DİA**, XXXIII, 358-359.

gibi teçhizatla donatılan yaya birliklerine, müşât veya reccâle denilirdi. Rumat olarak adlandırılan okçu birlikleri, ordunun en önemli vurucu gücüydü. Kılıç, mızrak, savaş baltası gibi silâhlar kullanan süvâriлер, piyâde birlikleri ile bir arada bulunarak birbirlerine destek olurlardı. Neffâtun adı verilen neft ateşi atmakla görevli askerler, istihkâmcı, nakkâbun gibi sınıfların yanında mühendisler de orduda yer alırlardı.⁶³

Emevîler meydana getirdikleri ordularda, uyguladıkları beşli düzeni ve kullandıkları rütbeleri, Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki gibi muhâfaza ettiler. Ordu, başkumandanın emrinde savaşan birlikler “merkez” (kalbü’l-ceyş), “sağ kanat” (meymene), “sol kanat” (meysere), süvâriлерden oluşan “öncü” (mukaddime) birlikler ve “artçı birlikler”den (sâkatü’l-ceyş) oluşuyordu.⁶⁴ Emevîlerin dâimî ordusunun mevcudu, yaklaşık 60.000 kişiydi ve bunların âilevî giderleri de dâhil olmak üzere toplam 60.000.000 dirhemlik kısmını teşkil etmekteydi.⁶⁵

Emevî hânedanına karşı cephe almış farklı grupların birlikte hareket etmeleri ile başarıya ulaşmış bir isyan hareketi olan Abbâsî ihtilâli neticesinde yıkılan Emevîlerin yerine kurulan Abbâsîlerde (132-656/750-1258)⁶⁶ de, ücretli-düzenli ve dâimî askerliğin yanı sıra, gönüllü askerlik uygulaması devam etti. Ordunun esasını, ücretli-düzenli ve dâimî statüdeki muvazzaf askerler oluşturdu. Bunlar, yaptıkları askerî hizmetin karşılığı olarak devlet hazînesinden belirli miktarda maaş alırlar ve her türlü ihtiyaçları devlet tarafından karşılanırdı. Bununla birlikte cihâd çağrısına riâyet ederek kendi arzularıyla orduya iştirak eden, zekât ve elde edilen ganîmetten pay alan askerler de vardı ve bu şekilde orduya iştirak edenlere gönüllü (mutatavvîa) denirdi. Gönüllü statüdeki askerlere, tıpkı Emevî Devleti’nde olduğu gibi devlet hazînesinden herhangi bir maaş verilmezdi. Bu gönüllü kıtalar arasında köy, kasaba ve şehir halkının yanı sıra Bedevîler de yer alırdı.⁶⁷

⁶³ Terzi, a.g.m., **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 9, s. 64; Yiğit, “Emevîler”, **DİA**, XI, 96.

⁶⁴ Terzi, a.g.m., **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 9, s. 64; Yiğit, “Emevîler”, **DİA**, XI, 96.

⁶⁵ Hitti, a.g.e., s. 332; Terzi, a.g.t., s. 22; a. mlf., a.g.m., **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 9, s. 73.

⁶⁶ Nahide Bozkurt, **Abbâsîler**, İstanbul 2017, s. 15-26; Adem Apak, **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 4: Abbâsîler Dönemi**, İstanbul 2020, s. 17-43; Bernard Lewis, “Abbasids”, **Eİ²**, I, 15-23; K. V. Zettersteen, “Abbasîler”, **İA**, I, 18-22; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, **DİA**, I, 31-48.

⁶⁷ Terzi, a.g.t., s. 34-35; Yıldız, “Abbâsîler”, **DİA**, I, 39.

Abbâsî ordusu, hassa (muhâfız) kuvvetleri, önemli devlet adamlarının idâresinde bulunan kuvvetler, vilâyetlerde bulunan kuvvetler, avâsım ve sugûr denilen sınır garnizonlarındaki kuvvetler ve yardımcı kuvvetler olmak üzere beş kısma ayrılıyordu.⁶⁸

İslâm tarihinde ilk hassa ordusu, Emevî Halîfesi Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından meydana getirilmişti ve Abbâsî Halifeleri de bunu devam ettirdiler.⁶⁹ Bu kuvvetler, hilâfet merkezinde bulunurdu ve doğrudan halifeye bağlıydılar. Halifenin emriyle veya onun atadığı bir kumandanın idâresinde savaşa katılıyorlardı. Bu askerî birliklere “*haresü'l-halife*” yâni halifenin muhâfız ordusu denirdi. Bu ordu, belirli bir maaş karşılığında askerî hizmette bulunan, mesleği askerlik olan ve geçimini bu yolla sağlayan askerlerden müteşekkildi. Abbâsîler Devleti’nde özellikle Arap olmayan unsurların nüfuz ve hâkimiyetini artırdığı dönemde hassa kuvvetleri, getirildikleri ülke ya da bölgelere göre adlandırılan birliklerden oluşmaktaydı. Ayrıca vezir, vâli gibi önemli devlet adamlarının da kendi hassa kuvveti vardı. Bu kuvvet, koruma vazîfesinin yanı sıra resmî kabullerde de görevlendirilirdi.⁷⁰ Ayrıca devletin çeşitli vilâyetlerinde, sugûr⁷¹ ve avâsım⁷² da denilen sınır garnizonlarında, düzenli orduya bağlı askerî birliklerin önemli bir kısmı görev yapardı.⁷³

Abbâsî ordusu, Emevî Devleti’nin aksine çeşitli etnik unsurlardan meydana geliyordu. Söz konusu unsurlar; Araplar, İranlılar (Farslar), Türkler, zencîler (siyâhîler) ve Berberîler idi.⁷⁴ Ordunun esasını Arap askerleri oluşturuyordu. Zîra Abbâsîlerden evvelki dönemlerde meydana getirilen ordularda da, baskın unsur Arap

⁶⁸ Terzi, **a.g.t.**, s. 37; a. mlf., “Abbâsî Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 1, Samsun 1986, s. 115; Yıldız, “Abbâsîler”, **DİA**, I, 40; Terzi, “Ordu”, **DİA**, XXXIII, 359.

⁶⁹ Terzi, “Ordu”, **DİA**, XXXIII, 359.

⁷⁰ Terzi, **a.g.t.**, s. 67; a. mlf., “Ordu”, **DİA**, XXXIII, 359-360.

⁷¹ Ortaçağ’da İslâm devletleri ile gayri müslim devletler arasında sınır olan ve askerî maksatlarla tahkim edilmiş şehir ve kalelerin bulunduğu uç bölgelere verilen addır. Geniş bilgi için bkz.: Casim Avcı, “Sugûr”, **DİA**, XXXVII, 359-360.

⁷² İslâm devletleri ile Bizans İmparatorluğu arasındaki müstahkem sınır bölgelerine verilen isimdir. Geniş bilgi için bkz.: Hakkı Dursun Yıldız, “Avâsım”, **DİA**, IV, 111-112.

⁷³ Terzi, **a.g.t.**, s. 73; a. mlf., a.g.m., **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 1, s. 115; Yıldız, “Abbâsîler”, **DİA**, I, 39.

⁷⁴ Terzi, **a.g.t.**, s. 43; a. mlf., a.g.m., **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 1, s. 119; Yıldız, “Abbâsîler”, **DİA**, I, 39.

kabileleri idi ve bâzı dönemler dışında Abbâsî ordusundaki varlıklarını muhâfaza etmişlerdi.⁷⁵

Ebû Müslim-i Horasânî'nin kurduğu ve Emevîlere karşı harekete geçirdiği Abbâsî ihtilâl ordusuyla birlikte İranlılar, Abbâsî ordusunda yavaş yavaş yer bulmaya başlamışlardı. Horasanlılar adıyla bilinen bu unsurlar, Horasan'da ikamet eden yerlilerdi ve bunların içinde İranlılar çoğunlukta idi. Zamanla Abbâsî ordusunun en önemli unsuru hâline gelen İranlılar, mühim askerî mevkilere getirildiler. Askerî hizmetleri karşılığında belirli bir maaş alan İranlılar, yaklaşık iki nesil boyunca Abbâsî ordusunun çekirdeğini meydana getirdiler.⁷⁶

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) devrinden itibaren ise Türkler, Abbâsî ordusunda yer almaya başladılar. Halife Hârûnürreşîd (170-193/786-809) Türk kökenli askerlere daha çok itimat ederek, onlara kendi hassa kuvvetlerinde yer verdi. Ancak orduya Türklerin alınmasıyla ilgili asıl süreç, Arap ve İranlı askerlere karşı güveni sarsılan Halife Me'mûn'un (198-218/813-833) hilâfet döneminde başladı. Mezkûr halifenin, Türk gençlerden kısa süre içinde yaygınlaşan memlûk asker sisteminin ilk örneği sayılabilecek özel askerî birlikleri tesis etti. Onun zamanında orduda yer alan Türklerin sayısının 8.000 ile 10.000 civarında olması, Türklerin ordu içerisinde sayı ve nüfuz bakımından önemli bir konumda olduklarını göstermesi açısından ehemmiyet arz etmektedir. Yine, Halife Me'mûn devrinde Abbâsî tarihinde ilk defa Türk kumandanların halifenin yanında seferlere katılmaya başladıkları ve çıkan isyanların bastırılmasında görev aldıkları görülmektedir.⁷⁷

Halife el-Mûta'sım-Billâh (218-227/833-842) devriyle birlikte Türklerin ordudaki sayısı daha da arttı. Annesi Türk olan Mûta'sım-Billâh'ın ordusunun büyük bir kısmını Türk kökenli askerlerden teşkil etmesi ve hassa kuvvetlerini mezkûr unsurlardan oluşturmasıyla, Abbâsî ordusundaki Türk nüfuzu en yüksek seviyeye

⁷⁵ Terzi, **a.g.t.**, s. 43-44; a. mlf., a.g.m., **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 1, s. 119.

⁷⁶ Terzi, **a.g.t.**, s. 45-46; a. mlf., a.g.m., **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 1, s. 120-121; a. mlf., "Ordu", **DİA**, XXXIII, 359-360.

⁷⁷ Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul 2019, s. 88-94, 102-111; Terzi, **a.g.t.**, s. 46-56; Mahmut Karapınar, "Abbâsîler Dönemi Türklerin Siyasî Faaliyetleri", **Türkler**, IV, 627-628; Terzi, a.g.m., **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 1, s. 121-123; a. mlf., "Ordu", **DİA**, XXXIII, 359.

ulaştı. Abbâsî ordusundaki Türk varlığı, sonraki halifeler döneminde de sürdü; ancak Halife Mu'tez'in (252-255/866-869) ordudaki Türk nüfuzunu kırıp onları ordudan uzaklaştırmaya çalışması ise katledilmesine sebep oldu. Türklerin Abbâsî ordusu ve hilâfeti üzerindeki hâkimiyeti, Büveyhîlerin Bağdât'ı işgaline kadar devam etti.⁷⁸

Abbâsî ordusu, önceki İslâm orduları gibi yaya, okçu ve süvâri birlikleri olmak üzere üç ana kısımdan müteşekkildi. Bunların yanında mancınıkçılar, neffâtun, mühendisler ve istikâmcılar gibi sınıflar da bulunurdu. Neffâtun, ateşe karşı dayanıklı elbiseler giyen ve düşman kuvvetlerinin üzerine yanan petrol (petrol) atmak sûretiyle savaşan birliklerdi. Mühendisler, mancınık, arrâde, debbâbe ve kebs gibi kuşatma araçlarının yapım ve onarımından sorumlu teknik elemanlardı. İstihkâmcılar ise marangoz ve duvarcı gibi muhtelif zanâat erbâbından oluşan sınıftı.⁷⁹

Savaş sırasında beşli tertibi (el-hâmîs) esas alan Abbâsî ordusunda; kılıç, mızrak, ok, yay, hançer, topuz, balta, kalkan, miğfer, zırh, merdiven, mancınık, arrâde ve debbâbe gibi başlıca silâh, araç ve gereçler kullanılırdı.⁸⁰ Askerlik ile ilgili işleri yürütmekten sorumlu olan Dîvânü'l-Ceyş, "*Meclisü't-Takrîr*" ve "*Meclisü'l-Mukabele*" adıyla ikiye ayrılırdı. Bunlardan ilki askerlerin ücretleri ve ödeme zamanlarını tesbit ederken, ikincisi ise askere alınanların kayıtlarını tutmaktaydı.⁸¹

Memlûklerin desteğini alarak Mısır'da Tolunoğulları adıyla (254-292/868-905)⁸² ilk Müslüman-Türk devletini tesis eden Ahmed b. Tolun, Abbâsî askerî sistemini sürdürdü. Tolunoğlu ordusu, süvâri ve piyâde birlikleri olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Süvâriiler genelde Türklerden, piyâde birlikleri ise siyâhîlerden

⁷⁸ Yıldız, **a.g.e.**, s. 111-119, 168-175; Terzi, **a.g.t.**, s. 46-56; Terzi, a.g.m., **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 1, s. 124-126; Karapınar, a.g.m., **Türkler**, IV, 628-630; Terzi, "Ordu", **DİA**, XXXIII, 359.

⁷⁹ Hitti, **Siyasî ve Kültürel...**, s. 504; Terzi, **a.g.t.**, s. 100-101; V. J. Parry, "İslâm'da Harb Sanatı", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Türkçe trc. Erdoğan Merçil-Salih Özbaran, sayı: 28-29, İstanbul 1974-1975, s. 195; Mustafa Zeki Terzi, "Abbâsî Kara Ordusunun Merkezî İdâresi ve Sınıfları", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, sayı: 4, 1988, s. 1535-1536.

⁸⁰ Terzi, **a.g.t.**, s. 102, 149-163; Yıldız, "Abbâsîler", **DİA**, I, 39.

⁸¹ Terzi, **a.g.t.**, s. 81-82; Yıldız, "Abbâsîler", **DİA**, I, 39; Terzi, "Ordu", **DİA**, XXXIII, 358.

⁸² Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslâm Devletleri**, Ankara 1992, s. 41-49; Ebülfez Elçibey, **Tolunoğulları Devleti (868-905)**, İstanbul 1997, s. 50-53; Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 2013, s. 18-23; Kâzım Yaşar Koprman, "Tolunoğulları", **DGBİT**, VI, 57-59; Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", **Türkler**, ed. Hasan Celâl Güzel vd., Ankara 2002, V, 10-59; C. H. Becker, "Ahmed", **İA**, I, 174-175; Şinasi Altundağ, "Tolunlular", **İA**, XII/1, 430-439; Hakkı Dursun Yıldız, "Ahmed b. Tolun", **DİA**, II, 141-143; Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", **DİA**, XXXI, 233-236.

müteşekkildi. Ordudaki askerler, hizmetleri karşılığında her ay düzenli bir şekilde maaş alırlardı. Meselâ, Humâreveyh (270-282/884-896) döneminde askerlere verilen maaşlar, teçhizat ve diğer masraflar dâhil olmak üzere ordunun yıllık harcaması 999.000 altını bulmuştu.⁸³

Ordu, Türkler, siyâhîler (Sudanlı, Nûbeli ve diğer Güney Afrikalılar), Araplar, Kıptîler, Rumlar ve Berberîler gibi çeşitli etnik unsurlardan meydana gelmekteydi. 254 (868) yılında Mısır vâlisinin nâibi olarak şehre giren Ahmed b. Tolun, 256 (870) senesine gelindiğinde 100.000 kişilik bir ordu meydana getirmişti. Ordunun 24.000'i Türk, 40.000'i siyâhî, 7.000'i Arap, geri kalanı da Kıptî, Rum ve Berberî kökenli askerlerden oluşmaktaydı. Ordudaki güç dengesinin sayıca fazla olmalarından dolayı siyâhî askerler lehine olduğu görünse de, durum böyle değildi. Zîra asıl merkezî ordu, Türk kökenli askerlerden teşkil edilirdi ve emir-komuta zinciri de Ahmed b. Tolun'dan başlayan Türklerin hâkimiyetindeydi.⁸⁴

Diğer etnik unsurlar ise yalnızca ordunun askerleriydi, orduda subaylık, kumandanlık vb. gibi görevlerde yer almazlardı. Türkler hâricindeki diğer askerî birliklerin her birinin, kendileriyle aynı ırktan olan komutanları vardı; ama bu kumandanlar, birlikleri adına yine Türklere karşı sorumluydular ve onların emri altındaydılar.⁸⁵ Ancak bu durum, Humâreveyh devrinden sonra özellikle Hârûn b. Humâreveyh (283-292/896-905) ile Şeybân b. Ahmed b. Tolun'un (292/905) hükümlerinde, bazı Türk kumandanların yönetime karşı cephe almaları üzerine değişti. Mezkûr hükümdârlar devrinde, Kıptîlerden Ahmed el-Kıptî, Rumlardan Humâreveyh'in kölesi olan Sâfî, Berberîlerden Hasîf el-Berberî gibi Türk olmayan kişiler orduya komutan olarak tâyin edilmişlerdi.⁸⁶

Tolunoğulları Devleti'nde Arapların, askerî alanda pek etkili olamadıkları gibi, emir-komuta zinciri içinde de yer almadıkları görülmektedir. Siyâhîler ise Humâreveyh devrinden itibaren orduda önem kazanmaya başladılar. Humâreveyh'in "*el-Muhtâra*" adını verdiği hassa birliği, özellikle Sudanlı ve Nûbeli askerlerden

⁸³ Özkuyumcu, "Tolunoğulları", **Türkler**, V, 37.

⁸⁴ Özkuyumcu, "Tolunoğulları", **Türkler**, V, 36.

⁸⁵ Elçibey, **a.g.e.**, s. 153; Özkuyumcu, "Tolunoğulları", **Türkler**, V, 36.

⁸⁶ Elçibey, **a.g.e.**, s. 144; Özkuyumcu, "Tolunoğulları", **Türkler**, V, 36.

meydana gelmesi sebebiyle, siyâhîlerin ordudaki konumları güçlendi. Ancak bu îtimata rağmen Humâreveyh'in ölümü siyâhîlerin elinden oldu. Rum askerler, Ceyş b. Humâreveyh (282/896) ve Hârûn b. Humâreveyh dönemlerine kadar orduda sâdık askerler olarak ve yalnızca kendi komuta kademeleri içinde bulundular. Fakat Ceyş b. Humâreveyh'den sonra, bilhassa Banguduş ile Humâreveyh'in kölesi Sâfî gibi Rum kökenli askerler üst düzey komutanlıklara getirildiler. Bu durumun en önemli sebebi ise, zikredilen hükümdârlar devrinde, Türklerin yönetime karşı muhâlif hareketlerde bulunmasıydı. Bu yüzden Tolunoğlu hükümdârlarının kendilerine karşı gelişen muhâlefete karşı, Türk olmayan unsurlara dayanmak istemeleri normal karşılanabilir. Ama Türk olmayan komutanlara güvenilmesi pek netice vermediği gibi, söz konusu kumandanlar devletin iyice güçten düşmesi üzerine, idârelerindeki askerlerle birlikte ordudan ayrılarak serbestçe hareket etmeye başlamışlardı.⁸⁷

Tolunoğlu ordusunun idârî, iktisâdî ve kazaî işleri Dîvânü'l-Ceyş tarafından yürütülüyordu. Mezkûr dîvânın askerlerin orduya seçilmesi, kayıtlarının tutulması, maaşlarının ödenmesi, silâh, erzak gibi ihtiyaçların temini, askerî karargâhların ve ordu mensuplarının kalacakları yerlerin inşâsı ile diğer askerî ihtiyaçların tesbit edilmesi gibi görevleri vardı.⁸⁸ Savaşlarda kullanılan başlıca silâh ve teçhizat; kılıç, mızrak, yay, ok, balta, kalkan, zırh ve miğfer idi. Binek olarak ise at, deve ve katır kullanılırdı.⁸⁹

Mısır ve Suriye'de Tolunoğullarından sonra hüküm süren ikinci Türk hânedanı olan İhşîdîler (323-358/935-969),⁹⁰ emrindeki 8.000 memlûkun desteğiyle iktidârı ele geçiren Muhammed b. Tuğç (323-334/935-946) tarafından kuruldu. Muhammed b. Tuğç, devletini tesis ettikten sonra güçlü bir ordu oluşturmaya çaba sarf etti; zîra onun hükümdârlığı, hüküm sürdüğü toprakları dış tehditlere karşı müdâfaa etmekle geçti. İhşîdî ordusu, Mısır ve Suriye gibi deniz ve nehirler ile iç içe olan bir coğrafyanın gereği olarak, kara kuvvetleri ve deniz kuvvetleri olmak üzere

⁸⁷ Elçibey, **a.g.e.**, s. 153, 155-156; Özkuyumcu, "Tolunoğulları", **Türkler**, V, 36.

⁸⁸ Özkuyumcu, "Tolunoğulları", **Türkler**, V, 35.

⁸⁹ Elçibey, **a.g.e.**, s. 160; Özkuyumcu, "Tolunoğulları", **Türkler**, V, 38.

⁹⁰ Yazıcı, **a.g.e.**, s. 56-62; Merçil, **a.g.e.**, s. 24-26; Kâzım Yaşar Koprıman, "İhşîdîler Devleti", **DGBİT**, VI, 194-221; Nadir Özkuyumcu, "İhşîdîler" **Türkler**, ed. Hasan Celâl Güzel vd., Ankara 2002, V, 60-101; C. H. Becker, "İhşîdîler", **İA**, V/2, 945; Ahmet Ağırakça, "İhşîdîler", **DİA**, XXI, 551-553; Asri Çubukçu, "Muhammed b. Tuğç", **DİA**, XXX, 584-585.

iki kısma ayrılrsa da İhşîdî ordusunun çoğunluğunu kara kuvvetleri teşkil etmekteydi.⁹¹ Muhammed b. Tuğç'un Mısır ve Suriye'de toplam 400.000 kişilik bir orduya sâhip olduğu zikredilse de⁹² bu sayı o dönemin şartları göz önüne alındığında abartılı görünmektedir. Ayrıca onun 8.000 kişilik bir hassa (muhâfız) birliğinin olduğu ve her gece 3.000 memlûk tarafından korunduğu ifade edilmektedir. Ebû'l-Misk Kâfûr (355-357/966-968)⁹³ döneminde ise sayıları 13.000'e kadar çıkan memlûkler, ayrı bir askerî birlik olarak orduda yer almaya başladılar.⁹⁴

İhşîdî ordusu, Türk, siyâhî ve Mağrib kökenli askerlerden müteşekkildi. Türkler, orduda oldukça etkin konumdaydılar ve sayıca üstünlük Türklerde idi. Fakat özellikle, Ebû'l-Misk Kâfûr devrinde orduya çok sayıda siyâhî askerin alınmasıyla birlikte durum değişti, ordu İhşîdîler ve Kâfûrîler olarak ikiye bölündü. Kara ordusu, devletin asıl yükünü üstlenerek hem Suriye üzerine tertip edilen seferlerde, hem de Fâtımîler ve Nûbelîler ile yapılan savaşlarda etkin rol oynadı.⁹⁵ İhşîdîler Devleti'nde, Dîvânü'l-Ceyş'in bulunduğu dâir mevcut bir bilgi bulunmasa da, 400.000 kişilik bir orduya sâhip olduğu rivâyet edilen bir devletin, mutlaka askerlerin kaydedilmesi, askerlerinin maaşlarının ödenmesi, silâh ve teçhizatının tedarik edilmesi gibi işlerle ilgilenen bir dîvâna sâhip olmaması mâkul görünmemektedir. Bu hususta Muhammed b. Tuğç devrinde bulunan Harac Dîvânı'nın yukarıda zikredilen işlerle ilgili olabileceği söylenebilir.⁹⁶

Ifrîkiye'de ortaya çıkan ve Ubeydullah el-Mehdî (297-322/909-934) tarafından kurulan Fâtımîler Devleti (297-566/909-1171),⁹⁷ Halife Muiz-Lidînillâh

⁹¹ Yazıcı, **a.g.e.**, s. 60; Özkuyumcu, "İhşîdîler", **Türkler**, V, 88; Ağırakça, "İhşîdîler", **DİA**, XXI, 552; Çubukçu, "Muhammed b. Tuğç", **DİA**, XXX, 584.

⁹² Yazıcı, **a.g.e.**, s. 60; Ağırakça, "İhşîdîler", **DİA**, XXI, 552; Çubukçu, "Muhammed b. Tuğç", **DİA**, XXX, 584.

⁹³ A. S. Ehrenkreutz, "Kâfûr, Abu'l-Misk", **El**, IV, 418-419; Ahmet Ağırakça, "Kâfûr, Ebû'l-Misk", **DİA**, Ek II, 1-2.

⁹⁴ Koprman, "İhşîdîler Devleti", **DGBİT**, VI, 218; Hasan İbrâhim Hasan, **İslâm Tarihi**, İstanbul 2011, IV, 220; Özkuyumcu, "İhşîdîler", **Türkler**, V, 88.

⁹⁵ Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 220; Özkuyumcu, "İhşîdîler", **Türkler**, V, 88; Ağırakça, "İhşîdîler", **DİA**, XXI, 552; Terzi, "Ordu", **DİA**, XXXIII, 359.

⁹⁶ Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 239; Özkuyumcu, "İhşîdîler", **Türkler**, V, 88.

⁹⁷ Aydın Çelik, **Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)**, Ankara 2018, s. 53-57; a. mlf., "Fâtımîler Devletinin Kuruluşu", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, XV/II (Elazığ 2005), s. 433-453; Ferhad ed-Deşrâvî, "al-Mahdî 'Ubayd Allâh", **El**, V, 1242-1244; E. Graefe, "Fâtımîler", **İA**, IV, 521-526; Eymen Fuâd Seymen, "Fâtımîler", **DİA**, XII, 228-237; Mustafa Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", **DİA**, XXXXII, 23-25.

(341-365/953-975) devrinde doğuya doğru genişleme siyâseti çerçevesinde Mısır'a üzerine bir sefer düzenledi. Cevher es-Sıkkî kumandasındaki 100.000 kişilik ordu, Şaban 358 (Temmuz 969) tarihinde İhşîdî hâkimiyetindeki Mısır'ı zaptetti. Fâtımî ordusu, Berberîler (başta Kutâmeliler olmak üzere), Araplar, Slavlar (es-Sekâlîbe), Türkler, Deylemliler, Sudanlı siyâhîler ve Ermeniler gibi çeşitli etnik unsurlardan müteşekkil bir orduya sâhipti. Devletin kuruluş döneminde, çoğunlukla Kuzey Afrika'nın savaşçı milleti Kutâme Berberîlerinden istifâde eden Fâtımî Halifeleri, Arapları ve çoğunluğu Slav kökenli olan ve bu yüzden de "*es-Sekâlîbe*" olarak isimlendirilen Avrupalı köleleri ordularında kullandılar. Mısır'ın ele geçirilmesinden sonra Suriye'ye seferler düzenleyip, burada Büveyhîler ve Bizans İmparatorluğunun tâlimli ve düzenli ordularıyla karşılaşan Fâtımîler, bir nevi kabile askerlerinden meydana gelen ordularının başarısızlığını görünce, orduda bir düzenleme yapma ihtiyacı duydular. Önce Türkler ve Deylemliler, 370 (981) yılından itibaren de Hamdânîler (292-394/905-1004) ve Bekcûrîler orduda istihdam edildiler. Halife Muiz'in vefâtı üzerine hilâfete Azîz'in (365-386/975-996) geçmesiyle beraber Fâtımî ordusuna Türk memlûkler alınmaya başlandı. Türklerin ordudaki etkinliklerinin artması üzerine Türkler ile Berberîler arasında başlayan mücâdelelerden Türkler gâlip çıktılar ve yönetimde söz sâhibi oldular.

Fâtımîler, zaman içinde bu defa da Türklere karşı denge oluşturmak maksadıyla siyâhîlerin ordudaki sayılarını artırdılar. Kahire'de konuşlanan ordu mensuplarının her bir grubu, kendilerine tahsis edilen mahallelerde oturmaktaydı. Fakat ordudaki bu çeşitlilik, çatışmalara yol açtı ve istikrarsızlığa sebep oldu. Halife Müstansır-Billâh'ın (427-487/1036-1094) hilâfetinin ilk dönemlerinde bütün yetkileri elinde tutan annesi, siyâhî kökenli olup 50.000'e yakın köle edinmişti. Halife ise yetkilerini devraldıktan sonra Türk askerlerin sayısını artırdı. Türk ve siyâhî askerler arasındaki çekişmeler, X. yüzyılın ortalarında ülke genelinde büyük bir kaosa sebebiyet verdi. Durum bu vaziyette iken, Halife Müstansır'ın, Akkâ Vâlisi Ermeni asıllı Bedr el-Cemâlî'yi 463 (1071) yılında Kahire'ye çağırmasıyla onun emrindeki Ermeniler de orduya katıldılar. Bedr el-Cemâlî, keskin zekâsıyla başta Türkler olmak üzere Araplar, Berberîler ve siyâhîlerden oluşan anarşi unsurlarını bertaraf ederek, Mısır'daki bu kargaşa ortamına son verdi. Bundan sonra Fâtımîlerin

yıkılışına kadar ordunun büyük bir kısmını, siyâhî ve Ermeni kökenli askerler teşkil ettiler.⁹⁸

Fâtımî ordusu, süvâri ve piyâde birlikleri olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Her zaman yüksek oranda piyâde içeren Fâtımî ordusunda, piyâde gücü olarak daha çok Deylemliler, siyâhîler ve Ermeniler kullanılırdı. Aynı zamanda süvâri olarak da istifâde edilen Ermeniler, Mısır'da önemli roller üstlendiler. XI. yüzyılın başlarında Ermeni topraklarının Bizans tarafından işgalinden sonra, üst düzey Ermeni komutanları dâhil olmak üzere birçok Ermeni askeri Mısır'a göç etti. Bilhassa, liderleri Bedr el-Cemâlî'nin vezir olmasından sonra ordu içindeki sayıları gitgide ve hızlıca arttı.⁹⁹ Fâtımî ordusunda, süvâri olarak hizmet eden gruplar ise Berberîler, Türk memlûkler ve Bedevîler idi. Devletin kuruluşundan îtibâren orduda yer alan Berberîler, Mısır'ın ele geçirilmesi sırasında da en büyük süvâri gücü olmalarına rağmen, sonraki süreçte girilen muhârebelerde yetersiz kalınca sayıları azaltılmaya başlandı. Ağır silâh ve zırhla donatılan Türkler, seçkin süvâri olarak orduda hizmet ettiler. Bedevîler ise, hafif süvâri idiler ve daha çok yardımcı kuvvet olarak Fâtımî ordusunda istihdam edildiler.¹⁰⁰

XI. ve XII. yüzyılın sonlarında Fâtımî ordusunun büyüklüğü nispeten küçük kalmıştı. Çünkü Kuzey Afrika'daki Berberî topraklarının kaybedilmesi ve Selçuklu fetihlerinin ardından Doğu'daki askerî insan gücünün ciddi bir şekilde azalması anlamına geliyordu. Bu durum, ne siyâhîlerin askere alınmasıyla, ne de şehir milislerinin desteğiyle veya Mısır işçi sınıfının (terzi, çiftçi vs.) gerektiğinde eğitilerek askere alınmasıyla kolayca aşılamazdı. Kısmen bu askerî insan gücünün

⁹⁸ Nicolle, **Saladin...**, s. 13-14; William James Hamblin, **The Fatimid Army during the Early Crusades**, University of Michigan 1988, s. 19-36; Yaacov Lev, **State and Society in Fatimid Egypt**, Leiden-New York-Köln 1991, s. 81-92; B. L. Beshir, "Fatimid Military Organization", **Der Islam**, LV (1978), s. 37-56; Yaacov Lev, "The Fatimid Army, A. H. 358-427/968-1036 C. E. Military and Social Aspects", **Asian and African Studies**, XIV (1980), s. 165-192; a. mlf., "Army Regime and Society in Fatimid Egypt 358-427/968-1036", **International Journal of Middle East Studies**, XIX/3 (1987), s. 338-346, 348-352; Nihat Yazılıtaş, "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, sayı: 18, Konya 2005, s. 191-209; Abdülkerim Özaydın, "Bedr el-Cemâlî", **DİA**, V, 330; Seymen, "Fâtımîler", **DİA**, XII, 234.

⁹⁹ Nicolle, **Saladin...**, s. 13-14; Hamblin, **a.g.e.**, 149-154.

¹⁰⁰ Nicolle, **Saladin...**, s. 14.

eksikliği, Fâtımîlerin deniz gücüne¹⁰¹ fazlasıyla güvenmesine yol açtı. Böyle bir strateji, onların kısa sürede tehdit altındaki bölgelere az sayıda iyi donanımlı asker göndermelerini sağladı. Zîra Fâtımîlerin hâkim olduğu saha, büyük ölçüde uzun kıyı şeridinde sâhip vilâyetlerden oluşmaktaydı.¹⁰²

David Nicolle'e göre, Fâtımî saray birlikleri, Salâhaddîn'in devraldığı sırada toplam 30.000 ile 50.000 siyâhî ve Ermeni askerlerinden oluştuğu ifâde edilse de gerçekte asker sayısı muhtemelen çok daha küçüktü. O, X. yüzyılda Fâtımîlerin gücünün zirvesinde olduğu dönemde, tüm garnizonlarda tam zamanlı birlikler de dâhil olsa dahi 50.000 rakamının üzerine çıkamayacağını, seferî bir orduda yaklaşık 10.000 civarında düzenli birlik ve birkaç bin yardımcı kuvvetin olabileceğini zikretmektedir.¹⁰³ Fâtımî Devleti'nin sonlarına doğru Ruzzik b. Sâlih Talâi b. Ruzzik'in (549-556/1154-1161) vezirliği esnâsında ordu, 40.000 süvâri ile 33.000 ya da 36.000 piyâdeden oluşmakta; ordunun büyük bir bölümünü Sudanlı siyâhîler, bir bölümünü Mısırlılar (Kıptîler), bir kısmını Ermeniler ve diğer kısmını da Bedevîler teşkil etmekteydiler. Ayrıca zikredilen bu dönemde, Fâtımî donanması da eskisi gibi güçlü değildi.¹⁰⁴

Fâtımîler Devleti'nin ilk dönemlerinde ordu, halifenin emriyle hareket ederdi. Fakat Bedr el-Cemâlî'nin geniş yetkilerle vezirlik makamına geçmesiyle birlikte, ondan sonra başta oğlu olmak üzere diğer vezirler de ordu kumandanlığını (emîru'l-cüyûş) üstlendiler.¹⁰⁵ Ordunun organizasyonu ile ilgili kaynaklarda herhangi bir mâlûmat bulunmamakla berâber, kâid, arîf ve emîr gibi bâzı terimler sıkça görülmektedir.¹⁰⁶ Askerlerin temini, kayıtlarının tutulması, silâh, erzak gibi ihtiyaçlarının sağlanması vb. işler *Dîvânü'l-Ceyş* tarafından yürütülürdü. Diğer devlet memurlarının yanı sıra, Fâtımî askerlerinin büyük bir kısmının maaşları,

¹⁰¹ Fâtımîlerin deniz gücü hakkında bkz.: Murat Öztürk, **Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

¹⁰² Nicolle, **Saladin...**, s. 13.

¹⁰³ Nicolle, **Saladin...**, s. 13.

¹⁰⁴ Ramazan Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, İstanbul 1983, s. 139; a. mlf., **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 234; a. mlf., **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 277; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 341.

¹⁰⁵ Seymen, "Fâtımîler", **DİA**, XII, 234.

¹⁰⁶ Lev, a.g.m., **International Journal of Middle East Studies**, XIX/3 (1987), s. 353; Seymen, "Fâtımîler", **DİA**, XII, 234.

Dîvânü'l-Ceyş'in bir bölümü olan *Dîvânü'r-Revâtib* tarafından aylık olarak ödenirdi.¹⁰⁷ Ayrıca, ordu mensuplarına iktâ olarak tahsis edilen toprakların kaydını tutan *Dîvânü'l-İktâ* vardı. Fâtımî ordusunun kullanılan başlıca silâh ve teçhizat ise kılıç, mızrak, ok, yay, balta, cirit, zırh, miğfer ve kalkan idi.¹⁰⁸

Neticede Hz. Peygamber devriyle birlikte gönüllülük esası üzerine tesis edilen İslâm ordusu, Hz. Peygamber'in vefâtından sonra başlayan Hulefâ-yi Râşidîn devrinin ilk halifesi olan Hz. Ebubekir döneminde aynı şekilde teşkil edildi. Ancak Hz. Ömer devrinden itibaren gönüllü askerliğe zorunlu-ücretli askerlik uygulaması da eklenerek İslâm ordusu yeniden tanzim edildi. Zorunlu-ücretli askerlik ve gönüllü askerlik uygulamaları Hz. Osmân ve Hz. Ali dönemlerinde, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın halifeliği elde etmesiyle kurulan Emevîler Devleti'nde ve Emevîlerden sonra tesis edilen Abbâsîler Devleti'nde de devam etti.

Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde ordu; yaya birlikleri, okçu birlikleri ve süvârî birlikleri olmak üzere üç ana kısımdan teşkil edilmekte, bunların yanında istihkâmcılar, mancınıkçılar, arrâdeler, neftçiler gibi birlikler yer almakta, kılıç, mızrak, ok, yay, balta, zırh, kalkan, miğfer vb. silâh araç ve gereçleri kullanılmakta ve beşli muhârebe düzeni tatbik edilmekte idi.

Hz. Ömer devrinden itibaren ordu işleriyle ilgilenen bir dîvânın bulunması ve ordugâh şehirlerin yapılması, ondan sonraki Halifeler Hz. Osmân ve Hz. Ali dönemlerinde, Emevîler ve Abbâsîler devletlerinde de idâme etti. Hz. Ömer devriyle orduda Arap olmayan "*mevâlî*" denilen Fars ve Kıptî Müslüman unsurlara yer vermeye başlanırken, bu unsurlara Emevîler döneminde Berberî ve Türk asıllı Müslümanlar da eklendiler. Abbâsîler dönemindeki İslâm ordusu ise Emevî Devleti'nin aksine Araplar, İranlılar (Farslar), Türkler, siyâhîler ve Berberîler gibi çeşitli etnik unsurlar teşkil etmekteydi. Buna rağmen Hz. Peygamber devrinden başlanılarak, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler dönemlerine bakıldığında, İslâm ordularındaki baskın unsurun Araplar olduğu görülmektedir.

¹⁰⁷ Nicolle, *Saladin...*, s. 15; Hamblin, *a.g.e.*, s. 106-109.

¹⁰⁸ Hamblin, *a.g.e.*, s. 109-110, 138-139.

Abbâsî vâlisi olarak Mısır'a gelen ve burada memlûklerin desteğini alarak Tolunoğulları adıyla ilk Müslüman-Türk devletini kuran Ahmed b. Tolun da Abbâsî askerî sistemini sürdürdü. Sûvârî ve piyâde birlikleri olmak üzere iki kısma ayrılan Tolunoğlu ordusu, Türkler, siyâhîler (Sudanlı, Nûbeli ve diğer Güney Afrikalılar), Araplar, Kıptîler, Rumlar ve Berberîler gibi çeşitli etnik unsurlardan meydana gelmekteydi. Zikredildiği üzere Abbâsîler de dâhil olmak üzere İslâm ordularında yer alan baskın unsur Araplardır. Fakat Abbâsî askerî sistemini benimsemelerine rağmen Tolunoğulları Devleti'nde Araplar askerî alanda pek etkili olamadıkları gibi, emir-komuta zinciri içinde de yer almadılar. Zîra asıl merkezî ordu, Türk kökenli askerlerden teşkil edildi ve emir-komuta zinciri de Türklerin hâkimiyetindeydi. Muhârebelerde daha öncede İslâm orduları için zikredilen dönemin bilinen başlıca silâh ve teçhizatı kullanılırdı. Tolunoğulları Devleti'nde de ordunun tüm işlerine bakan Dîvânü'l-Ceyş bulunmaktaydı.

Muhammed b. Tuğç tarafından tesis edilen Mısır ve Suriye'de Tolunoğullarından sonra hüküm süren ikinci Türk hânedanı olan İhşîdîler'de de ordu, sūvârî ve piyâde birlikleri olmak üzere iki kısma ayrılmakta ve orduyu Türk, siyâhî ve Mağrib kökenli unsurlar teşkil etmekteydi. İhşîdîler Devleti'nde, Dîvânü'l-Ceyş'in bulunduğu dâir mevcut bir bilgi bulunmasa da, muhtemelen ordu ile ilgili işleri yürüten bir dîvâna sâhipti.

Ifrîkiye'de ortaya çıkan ve Ubeydullah el-Mehdî tarafından kurulan Fâtımîler Devleti, Halife Muiz-Lidînillâh devrinde İhşîdî hâkimiyetindeki Mısır'ı ele geçirerek burada hüküm sürmeye başladılar. Fâtımî ordusu da, Tolunoğlu ve İhşîdî ordusu gibi sūvârî ve piyâde birlikleri olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Kutâme Berberîleri başta olmak üzere, Araplar, Slavlar (es-Sekâlîbe), Türkler, Deylemliler, Sudanlılar (siyâhîler), Ermeniler gibi çeşitli etnik unsurlardan müteşekkil bir orduya sâhip olan Fâtımî ordusunun tüm işleriyle Dîvânü'l-Ceyş ilgilenirdi. Sâhip oldukları güçlü ordunun yanında kuvvetli bir donanması da bulunan Fâtımîler Devleti, İslâm devletleri içinde bu açıdan özel bir yeri olan bir Ortaçağ devleti idi.

BİRİNCİ BÖLÜM

EYYÛBÎ KARA ORDUSU

1.1. Eyyûbî Âilesi'nin Zengîlerin Hizmetine Girmesi

Eyyûbî Âilesi'nin, Mısır Seferleri öncesindeki faâliyetleri hususunda bilgiler kısıtlıdır. Bu sebeple de menşeleri dahi tartışma konusu yapılmıştır. Zîra Eyyûbîlerin, Şâdî b. Mervan'dan önceki nesebinin kime dayandığı konusunda net bir mâlûmat bulunmamaktadır. Şecereleri, Yemen Araplarından Revvâd b. Müsennâ el-Ezdî'ye dolayısıyla Revvâdîler Kabilesi'ne bağlanır. Revvâdiyye veya Râvendîyye olarak anılan bu kabilenin Ehl-i Şia'dan olup aslen Hz. Peygamber'in amcası Abbâs'a dayandığını yâni Eyyûbîlerin Arap asıllı olduğu zikredilir. el-Ezdî, 141 (758) yılında Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) tarafından Basra'dan alınarak, aşîretiyle birlikte Âzerbaycan'ın Duvîn (Dvin) şehrine yerleştirilmiş ve Revvâdîler burada bulunan Hezbâniyye Kürtleriyle karışarak, X. yüzyılın sonlarından itibaren onların bir kolu hâline gelmişlerdi. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulup bölgede Türk hâkimiyetinin başlamasıyla berâber Eyyûbîler, Türklerle kaynaşp Türk kültürünü benimsemeye başlamışlardı. Nitekim Salâhaddîn Eyyûbî'nin babası Necmeddin Eyyûb ve amcası Esedüddin Şîrkûh, Selçukluların ve Zengîlerin hizmetinde bulunan büyük emîrler arasına girmişlerdi.¹⁰⁹ Bu bilgiler dâhilinde, Arap-Kürt-Türk karışımı bir âile olan Eyyûbîlerin menşesini bir ırka dayandırmak pek mümkün görünmemektedir. Zîra neseblerde antropolojik olarak saf bir ırka ulaşmak oldukça güçtür.

Eyyûbî Âilesi, ilk zamanlarda Arrân ve Doğu Anadolu'nun bâzı şehirlerinde hüküm süren bir İslâm hânedanı olan Şeddâdîlere (339-571/951-1175) hizmet edip Duvîn'in Ecdânakan beldesinde yaşamaktaydı. Ancak Şeddâdîlerin zayıflaması üzerine Şâdî b. Mervan, 519 (1126) yılı civarında aşîretiyle birlikte Irak'a göç etti ve burada tâlihinde yardımıyla Irak Selçuklu Emîrlerinden biri olan Bihrûz el-

¹⁰⁹ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 9-10; Ali Beyyumi, *Kuruluş Devrinde Eyyubîler (Selahaddin Eyyubî'nin devleti)*, Türkçe trc. Abdülhadi Timurtaş, İstanbul 2005, s. 60; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 39-40; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler Devleti", *DGBİT*, VI, 301-305; a. mlf., "Eyyûbîler", *Türkler*, V, 102; Muammer Gül, "Önasya'da Bir Türk Devleti: Eyyûbîler", *Türkler*, Ankara 2002, V, 130; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, XII, 20.

Hâdim ile dostluk kurdu. Bihrûz el-Hâdim, Sultan Muhammed Tapar (498-511/1105-1118) ile daha sonraları amcası Sencer tarafından ülkenin batı topraklarına sultan olarak tâyin edilen oğlu Irak Selçuklu hükümdârı Mahmud (511-525/1118-1131) döneminde Selçukluların Saray Ağalığını yapmış oldukça nüfuzlu biriydi. Şâdî b. Mervan ile olan dostluğuna binâen Bihrûz el-Hâdim, onu hizmetine alarak Tîkrît'e (Tekrît) vâli tâyin etti. Bu atamadan yaklaşık bir iki yıl sonra Şâdî b. Mervan ölünce, yerine büyük oğlu Necmeddin Eyyûb geçti. Kardeşi Şîrkûh ise ona yardımcı olmaktaydı.¹¹⁰ Fakat 525 (1131) yılında Irak Selçuklu hükümdârı Mahmud'un ölümü üzerine Necmeddin Eyyûb'un devlet içinde başlayan tahta kavgalarına müdâhil olan Musul Atabegi İmâdeddin Zengî'ye (521-541/1127-1146) yardımı, Eyyûbî Âilesi için bir dönüm noktasını teşkil etmektedir.¹¹¹ Onun bu hareketi Bağdat tarafından hoş karşılanmadığı gibi itibar kaybına uğradı.¹¹² Nitekim bu hâdiseden birkaç sene sonra, nihayetinde Necmeddin Eyyûb ve Esedüddin Şîrkûh, Salâhaddîn Eyyûbî'nin doğduğu yıl olan 532'de (1137-1138) Tîkrît'ten ayrılarak tesis ettikleri dostluğa binâen Musul'a gidip İmâdeddin Zengî'nin hizmetine girdiler.¹¹³ Zengî, Eyyûbî Âilesi'ni oldukça iyi karşılayıp onlara Şehrîzor ve el-Mevzîr'de iktâlar tahsis etti; ayrıca Necmeddin

¹¹⁰ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 36-37; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 41-42; Şeşen, "Eyyûbîler", **Türkler**, V, 102; Gül, a.g.m., **Türkler**, V, 130; Şeşen, "Eyyûbîler", **DİA**, XII, 20.

¹¹¹ Şöyle ki emîrlere, Mahmud'un oğlu Davud'u Irak Selçuklu tahtına geçirdilerse de amcası Mesûd yeğeni Davud ile anlaşarak tahta geçti ve Abbâsî Halifesi el-Müsterşid-Billâh'dan (512-529/1118-1135) başında bulunduğu devletin tanınması istedi. Fakat Halife Bağdat'ta hutbenin kimin adına okutulacağı hususunda Sultan Sencer'in hükmünün geçerli olduğunu söyleyip talebi reddedince Mesûd, Halifeye karşı İmâdeddin Zengî'den yardım istedi. Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, yaşananlardan haberdar olunca Melik Selçukşah ve onun atabegi Karaca es-Sâkî'nin bulunduğu bir kuvveti Bağdat'a gönderdi. Nihâyetinde Halife, Selçukşah ve Karaca es-Sâkî'nin kuvvetleri Mesûd'a karşı harekete geçtiler. Mezkûr müttefik kuvvetler Tîkrît yakınlarında İmâdeddin Zengî'yi mağlûp ettiler; ama onu yakalamak maksadıyla tâkibi sürdürdükleri sırada Tîkrît Vâlisi olan Necmeddin Eyyûb, Zengî için kayıklar yaptırıp onun Dicle Nehri'ni geçerek kaçmasına yardım etti. İşte bu vesileyle Zengî ile Necmeddin Eyyûb arasında dostluk kuruldu. Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 35-36; Mehmet Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1989, s. 119-120; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 42-43; Şeşen, "Eyyûbîler", **Türkler**, V, 102; Gül, a.g.m., **Türkler**, V, 130; Şeşen, "Eyyûbîler", **DİA**, XII, 20.

¹¹² Necmeddin Eyyûb, bu hâdisenin neticelerini bilmekteydi. Fakat kaderini yıldızı parlayan İmâdeddin Zengî'ye bağlamak düşüncesinde olmalıdır. Beyyumi, **a.g.e.**, s. 68; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 42; C. H. Becker, "Eyyûbîler", **İA**, IV, 424.

¹¹³ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 37; Beyyumi, **a.g.e.**, s. 69; Lyons-Jackson, **a.g.e.**, s. 11; Şeşen, "Eyyûbîler", **Türkler**, V, 102; Gül, a.g.m., **Türkler**, V, 130; Şeşen, "Eyyûbîler", **DİA**, XII, 20. Eyyûbî Âilesi'nin Tîkrît'ten ayrılış sebebiyle ilgili iki rivâyet zikredilmektedir: Bunlardan ilki, Necmeddin Eyyûb'un kardeşi Esedüddin Şîrkûh'un, Tîkrît'te Hristiyan bir kimseyi öldürmesi üzerinedir. İkincisi ise, iyi bir okçu olan Necmeddin'in, Bihrûz'un memlûklerinden birini okla öldürmesi neticesinde korkusundan Tîkrît'ten ayrıldığıdır. Bkz.: Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 43.

Eyyûb'u oğlu Seyfeddin Gâzî'nin, Esedüddin Şîrkûh'u da diğer oğlu Nûreddin Mahmud'un hizmetine verdi. 533 (1139) yılında Ba'lebek'i zaptettiğinde ise Zengî, buraya Necmeddin Eyyûb'u vâli tâyin ederken, Esedüddin Şîrkûh da onun kumandanları arasına katıldı.¹¹⁴

İmâdeddin Zengî, Suriye'deki Câber Kalesi'ni muhâsara ettiği sırada 5 Rebûlâhîr 541 (14 Eylül 1146) tarihinde şehit düşünce, devleti oğulları Seyfeddin Gâzî (541-544/1146-1149) ile Nûreddin Mahmud (541-569/1146-1174)¹¹⁵ arasında paylaşıldı. Seyfeddin Gâzî Musul'da, Nûreddin Mahmud da Halep'te idâreyi ele aldılar. Şîrkûh, Nûreddin Mahmud'u destekleyerek onun en yakın kumandanı oldu. Necmeddin Eyyûb ise bu dönemde Zengî'nin ölümünü fırsat bilen Dımaşk Atabegliği'nin (Böriler) Ba'lebek muhâsarasına karşı şehri müdâfaa edemeyeceğini görünce, anlaşma yoluna giderek Dımaşk Atabegliği'ne bağlanmak zorunda kaldı. Ancak bu anlaşma, Necmeddin Eyyûb için oldukça kârlı oldu. Zîra Dımaşk'taki önemli emîrler arasına girerek, orada Nûreddin Mahmud'u destekleyenlerin başı olarak faâliyet gösterdi.¹¹⁶ 548 (1154) yılına gelindiğinde Nûreddin'in İslâm birliğini tesis etmek amacıyla Dımaşk'ı ele geçirmesinde iki Eyyûbî kardeşi büyük hizmette bulundu. Bu yüzden Necmeddin Eyyûb Dımaşk Vâliliği'ne tâyin edilirken, ordu kumandanı olan Şîrkûh'un ise kudreti oldukça artmış, nâmi neredeyse Nûreddin Mahmud kadar yayılmıştı.¹¹⁷

¹¹⁴ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 37; Beyyumi, *a.g.e.*, s. 70; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 44; Şeşen, "Eyyûbîler", *Türkler*, V, 102; Gül, a.g.m., *Türkler*, V, 130; Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, XII, 20.

¹¹⁵ Nûreddin Mahmud'un faâliyetleri hususunda bkz.: Nikita Elisséeff, *Nûr ad-Dîn un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569/1118-1174)*, Damas 1967, I-III; Ebru Altan, "Haçlılara Karşı Mücadelenin Önde Gelen Liderlerinden Nûreddin Mahmud b. Zengî (1146-1174)", *Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Abdülkadir Donuk Armağanı*, ed. Muallâ Uydu Yücel-F. Aysel Dıngıl Ilgın, İstanbul 2017, s. 225-244.

¹¹⁶ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 36-37; Lyons-Jackson, *a.g.e.*, s. 11; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 44; a. mlf., "Eyyûbîler", *Türkler*, V, 102; Gül, a.g.m., *Türkler*, V, 130; Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, XII, 20.

¹¹⁷ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 38-39; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Türkçe trc. Fikret İşıltan, Ankara 1998, II, 285-286; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 45; Şeşen, "Eyyûbîler", *Türkler*, V, 103; Becker, "Eyyûbîler", *İA*, IV, 425; Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, XII, 20.

1.2. Salâhaddîn Eyyûbî'nin Tarih Sahnesine Çıkışı

Eyyûbî Âilesi'nin, Zengîlerin hizmetine girmesi kendileri için iyi bir istikbâl sağladığı gibi, daha sonra tesis edecekleri devletin temellerinin atılmasına zemin hazırladı. Zîra hem Necmeddîn Eyyûb'un hem de Esedüddin Şîrkûh'un yetiştikleri ortama, üstlendikleri vazîfelere ve Zengîler ile olan münâsebetlerine bakıldığında her iki tarafın da kazançlı çıktığı görülmektedir. Zengîler, Eyyûbî Âilesi'nin yardımıyla yükselmişler; ancak onlara bu hizmetlerinin karşılığını fazlasıyla vererek, bu âilenin kendilerinden sonra bölgede var olmalarını teşkil edecek, siyâsî, iktisâdî ve kültürel zemini hazırlamışlardı. Nitekim 532'de (1137-1138) Tîkrît'te dünyaya gelen ve çocukluk yıllarını babasının iktâa olan Ba'lebek'te geçiren Salâhaddîn, böyle bir ortam içerisinde şehzade gibi yetişti. O, daha genç yaşlarında Haçlılarla yapılan muhârebelerde yer alıp mühim hizmetlerde bulundu. Bu yüzden Dımaşk şahneliğine (subaşı, garnizon kumandanlığı) kadar yükseldi.¹¹⁸ Salâhaddîn Eyyûbî'nin Mısır Seferleri'nde yer alması ise kendi açısından oldukça önemlidir. Zîra onun Mısır'daki hâkimiyeti, ordusunu ve akabinde devletini tesisine giden süreci başlatmıştır.

Haçlılar, hâkimiyet sahalarını genişletmek maksadıyla 556 (1161) yılından itibaren Mısır'a taarruzlarda bulunmaya başlamışlardı. Nûreddin Mahmud'un, teşkil ettiği cephe karşısında müdâfaaya geçen Haçlıların, genişleyebilecekleri tek yön Mısır'dı. Bölgede hüküm süren Fâtımîlerin ise bu vakitlerde durumu pek parlak değildi. Zîra Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh (427-487/1036-1094) devrinde vezir olan Bedr el-Cemâlî (ö. 487/1094) ile birlikte halifelerin nüfuzları kırıldığından beri, ülke artık “*sultan*” gibi hareket eden vezirler tarafından idâre edilmekte ve sık sık vuku bulan vezâret mücâdeleleri sebebiyle ülke inkıraza doğru sürüklenmekteydi. Bu durum doğal olarak Mısır'ı, hem Nûreddin Mahmud'un hem de Haçlıların ele geçirmek istedikleri bir bölge hâline getirdi. Zîra Mısır, sâhip

¹¹⁸ Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 45-46; Ramazan Şeşen, “Selâhaddîn-i Eyyûbî”, **DİA**, XXXVI, 337.

olduğu zenginlik ve stratejik konumu açısından mühimdi, dolayısıyla burayı ele geçiren taraf diğerine üstünlük sağlayacaktı.¹¹⁹

Nitekim 558'de (1163) Fâtımî Hilâfeti veziri olan Şâver'in, bu makamı ele geçirmek üzere kendisine karşı harekete geçen Dirgâm'a karşı koyamayıp, Kahire'den firar ederek yardım istemek üzere Dimaşk'a tevcih etmesi, Nûreddin Mahmud'a Mısır'a müdâhale etme fırsatını verdi. Şâver ile bir anlaşma yaparak onun yardım talebini kabul eden Nûreddin'in, Şîrkûh'u yeğeni Salâhaddîn ile berâber Mısır üzerine göndermesiyle Salâhaddîn'in, Türk-İslâm tarihinde adı duyulmaya başlandı. 559 (1164) ve 562 (1167) yıllarında Şîrkûh idâresinde tertip edilmiş olan iki Mısır seferinden Şâver'in sözünde durmayarak Haçlılardan yardım alması sebebiyle bir netice elde edilememiş olsa da, 9 Rebûlâhir 564 (10 Ocak 1169) tarihindeki III. Mısır Seferi ile Şîrkûh, kumanda ettiği büyük bir orduyla Kahire'ye girmeyi başardı; Şâver'i ortadan kaldırarak Fâtımî veziri olsa da, bu durumu uzun sürmedi ve onun 22 Cemâziyelâhir 564'te (23 Mart 1169) vefâtı üzerine¹²⁰ yeğeni Salâhaddîn hem Fâtımî veziri hem de Nûreddin Mahmud'un Mısır'daki ordusunun kumandanı olarak vazîfeye getirildi. Fâtımî Halifesi Âdîd-Lidînillâh'ın (555-567/1160-1171) onun üzerinde bir etkisi yoktu; emir aldığı kişi Nûreddin Mahmud idi ve Salâhaddîn ile yaptığı yazışmalarda Dimaşk ve Halep hâkimi ona "*Emîr-i İsfahsâlâr/Sipehsâlâr*" yâni ordu kumandanı olarak hitap etmekteydi.¹²¹

1.3. Eyyûbî Ordusunun Kuruluşu ve Tanzimi

Mısır'da amcası Şîrkûh'un sâhip olduğu îtibar ve maddî mîrası devralan Salâhaddîn, Mısır halkı için para harcayıp onlara alışık olmadıkları adâletle hareket etmesi sebebiyle, halk arasında son derece sevilip sayılan biri olmuştu; nitekim o âdeta Fâtımî Halifesi muâmelesi görmekteydi.¹²² Yine de Salâhaddîn'in başlangıçta

¹¹⁹ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 41; Abdul Rahman Azzam, *Selahaddin Eyyûbi*, Türkçe trc. Pınar Arpaçay, İstanbul 2015, s. 76-77; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 180-181; Şeşen, "Selâhaddîn-i Eyyûbî", *DİA*, XXXVI, 337.

¹²⁰ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 42, 44-51; a. mlf., "Eyyûbîler", *Türkler*, V, 103; a. mlf., "Eyyûbîler", *DİA*, XII, 20; a. mlf., "Selâhaddîn-i Eyyûbî", *DİA*, XXXVI, 337.

¹²¹ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 53; Şeşen, "Eyyûbîler", *Genel Türk Tarihi*, III, 389.

¹²² Lyons-Jackson, *a.g.e.*, s. 49; Şeşen, "Eyyûbîler", *Genel Türk Tarihi*, III, 389.

işi son derece zordu. Zira Fâtımî sarayı o devirde fitne ve entrikanın merkezi idi. Ayrıca kumandanı olduğu ordu içinde ona muhâlefet eden birçok kimse vardı. O, henüz askerleri üzerinde amcası Şîrkûh gibi tam bir otorite sağlayamamıştı. Öte yandan, kendisine yönelik gizli bir mukâvemet de devam etmekteydi. İsmâîlîler, Sünnîlerin Mısır'da hâkimiyeti ele geçirmesini istemediklerinden Salâhaddîn'e karşıydılar. Devlet idâresinin birçok mevkinde, yerli Hıristiyan Kiptîlerden çok sayıda görevlinin bulunmasının yanı sıra, Fâtımî ordusunda bulunan yaklaşık 50.000 Sudanlı (siyâhî) ve 30.000 kadar da Ermeni asker ise onun için büyük bir tehlike oluşturmaktaydı.¹²³

Mısır'ı ele geçiren Esedüddin Şîrkûh'un kumanda ettiği orduda, 6.000 Türkmen ve Nûreddin Mahmud'un kendi hassa birliğinden 2.000 süvâri (Türkmenler ve memlûk Türkleri) bulunmaktaydı. Ayrıca Şîrkûh'un, Hıms Vâlisi olarak burada yetiştirdiği kendi askerî birlikleri vardı ve bu birliklerde Kürtler ile memlûklerden müteşekkildi. Onun "*Esedîyye*" olarak bilinen en az 500 memlûkten oluşan birliği, Mısır'a gönderilen orduda yer alan mühim kuvvetlerden biriydi. Ancak mezkûr ordunun kumandanlığına Salâhaddîn getirilince, bu durumu hazmedemeyen Aynüddeve el-Yârûkî gibi Türkmenler ile Nûreddin Mahmud'un bâzı emîrleri, askerleriyle birlikte Mısır'dan ayrıldılar. Öte yandan Şîrkûh'un "*Esedîyye*" ve diğer Kürt birlikleri Mısır'da kaldılar.¹²⁴

İçinde bulunduğu duruma ve kuvvetlerindeki azalmaya rağmen Salâhaddîn, Mısır'da hâkimiyetini tesis etmeye kararlı idi. Bunun için kendisine sâdık ve güçlü bir orduya sâhip olması gerektiğinin farkındaydı. Amcası Şîrkûh'un "*Esedîyye*" birliğine îtimat ediyordu; ancak yukarıda değinildiği üzere Nûreddin Mahmud adına kumanda ettiği askerî birlikler için aynı durum söz konusu değildi. Bu sebeple iktidârı sürecinde Salâhaddîn'in, Mısır ordusuna asker alma yöntemi mütemâdiyen değişti. O, bu uygulamaya Mısır'da kendisiyle birlikte kalan askerî birliklerden meydana getirdiği yerleşik küçük bir orduyla başladı. Bir yıl geçmeden "*Salâhiyye*" denilen ve Emîr Ebû'l-Heycâ es-Semîn el-Hezbânî tarafından komuta edilen kişisel

¹²³ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 54; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 51-52.

¹²⁴ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 279; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 54; Lyons-Jackson, *a.g.e.*, s. 37, 39; Gibb, *a.g.m.*, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 89.

bir muhafız birliği kurdu. Bununla birlikte Fâtımî Emîrlerine iktâ olarak verilmiş olan Mısır topraklarını onların ellerinden alarak, kendi emîrlere ve askerlerine iktâ etti. İlk başta Salâhaddîn de Fâtımî birliklerinin bâzılarından istifâde etti; ama kısa bir süre sonra mevcut olan Fâtımî ordusunun büyük bir bölümünü dağıttı.¹²⁵

Zîra Salâhaddîn'e muhâlefet eden kişiler, Kahire'de son derece güçlü bir konumda bulunan Saray Ağası Mu'temin el-Hilâfe Sani'atü'l-Mülk'ün etrafında birleşerek, Salâhaddîn'i ortadan kaldırmak maksadıyla bir komplo hazırlayarak, gizlice Haçlılarla irtibat kurmaya çalıştılar. Ancak bu gâyeyle Kudüs Kralı Amaury (558-569/1163-1174) için kaleme aldıkları mektup ona ulaşmadan Salâhaddîn'in eline geçti. Böylece Mu'temin el-Hilâfe'nin kendisine karşı bir komplo hazırlığı içinde olduğunu öğrenen Salâhaddîn, uygun fırsatı bulunca adamlarını gönderip Mu'temin el-Hilâfe'yi yakalattı ve ortadan kaldırdı (Zilkâde 564/Ağustos 1169). Bununla da yetinmeyerek hilâfet sarayında işleri yürüten ve aynı zamanda onun destekçisi olan bütün hadim siyâhîleri görevlerinden azlederek saraydan uzaklaştırdı. Fakat bu hâdise, Salâhaddîn'e karşı açıkça düşmanlık duygularıyla dolu olan Fâtımî askerlerinin bilhassa da siyâhîlerin öfkelerini körükledi.¹²⁶

Nitekim Fâtımî ordusundaki Sudanlı askerler ve onlarla berâber hareket eden Ermeniler, Salâhaddîn'e karşı isyan ederek onu ortadan kaldırmaya çalıştılar. Ancak Salâhaddîn, isyanı bastırarak geriye kalan Sudanlı ve Ermeni askerleri ordudan atmak sûretiyle Kahire'den uzaklaştırdı. Ordudaki Berberîler de aynı şekilde dağıtılırken, Arap askerlerin sayısı azaltıldı. Salâhaddîn Eyyûbî, görevden aldığı askerlerin yerine, Mısır ordusuna Türklerden ve Kürtlerden müteşekkil Nûreddin Mahmud adına kumanda ettiği askerî birlikleri almasıyla ordudaki baskın unsurlar Türkler ile Kürtler olmaya başladılar. Şemsü'l-Hilâfe, Şemsü'l-Havâss Menkübers ve Hüsâmeddin Lü'lü el-Hâcib gibi Mısırlı askerlerden, sadâkatlerine ve askerlik

¹²⁵ R. Stephen Humphreys, **From Saladin to the Mongols**, New York 1977, s. 27; Heath, **a.g.e.**, s. 21-22; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 54-55, 235; Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21; Lev, **Saladin...**, s. 141-142; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 23; Nicolle, **Üçüncü Haçlı Seferi...**, s. 32; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 342; Anne-Marie Eddé, **Saladin**, İng. trc. Jane Marie Todd, United States of America 2011, s. 428-429; Azzam, **a.g.e.**, s. 117; Tibble, **a.g.e.**, s. 296; Gibb, **a.g.m.**, **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 89; Dudu Kuşçu, **a.g.m.**, **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, Ankara 2008, s. 81.

¹²⁶ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 279-281; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 54-55; Lyons-Jackson, **a.g.e.**, s. 50.

yeteneklerine güvendiklerini ise orduda bulundurmaya devam etti.¹²⁷ Orduda yaptığı bu düzenlemelerin ardından Salâhaddîn, ilk ciddi imtihanını Haçlı-Bizans müttefik kuvvetleri karşısında verdi. Mezkûr kuvvetler tarafından 3 Safer 565 (27 Ekim 1169) tarihinde muhâsara edilen Dimyat'ı başarıyla müdâfaa ederek onları hezîmete uğrattı.¹²⁸ Bu zafer, Salâhaddîn'in ve idâresindeki Mısır ordusunun ilk başarısı olmasının yanı sıra, onun Mısır'daki hâkimiyetinin tescili idi. Zîra bir sene dolmadan hem kendisine muhâlif olanlara hem de en güçlü düşmanlarına karşı gâlip gelmişti.¹²⁹

İç ve dış tehditleri bertaraf ederek konumunu güçlendiren Salâhaddîn'in, artık gâyesi Şîî Fâtımî Hilâfeti'ne son vermektir. Bu amaçla 565 (1170) yılı başlarından itibaren birtakım reformlar gerçekleştirdi. Bunlar; Şîî usûlünde ezan okunmasının yasaklanması, Fâtımî kadınlarının azledilerek yerlerine Sünnî kadınlar tâyin edilmesi, Ezher Câmii'ndeki Fâtımîlerin propaganda merkezinin kapatılarak yerine Sünnî öğretiyi yaymak maksadıyla medreselerin açılması ve son olarak da Fâtımî Halifesi Âdîd'ın alayla Cuma ve bayram namazlarına çıkmasının yasaklanması idi. Böylece zamanla Fâtımî bürokrasisini kademeli olarak tasfiye etti. Fakat bunlar içindeki en önemli adım, ordusunu güçlendirmek isteyen Salâhaddîn'in kendisine bağlı olmayan muhâlif Fâtımî askerlerinin ellerinde kalan iktisâdî olanakları almasıydı.¹³⁰

Salâhaddîn, vezâret makamına geçtikten sonra bâzı Fâtımî emîrlerinin ellerindeki toprakları alarak bunları kendi emîr ve askerlerine iktâ etmişti. Şimdi ise Salâhaddîn, Mısır'daki konumu daha güçlü olduğu için dizginleri eline almak istiyordu. Dolayısıyla iktisâdî olanaklarını artırmak sûretiyle kendisine sâdık kişileri askere alıp, ordusunu büyötmek istemesi de gayet tabîî idi. Sarayında oturan Fâtımî Halifesi Âdîd, âciz bir durumdaydı.¹³¹ Öte yandan, Abbâsî Halifesi Mustazî-

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 281; Heath, *a.g.e.*, s. 21-22; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 54-55, 235; Nicolle, *Hattin 1187...*, s. 21; Lev, *Saladin...*, s. 141-142; Nicholson-Nicolle, *God's Warriors...*, s. 23; Lyons-Jackson, *a.g.e.*, s. 51-52, 72; Nicolle, *Üçüncü Haç...*, s. 32; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 342; Eddé, *a.g.e.*, s. 428, 430; Tibble, *a.g.e.*, s. 296; Gibb, *a.g.m.*, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 89; Dudu Kuşçu, *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 81.

¹²⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 284-285; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 56-57; Runciman, *a.g.e.*, II, 322-324; Lyons-Jackson, *a.g.e.*, s. 52-54.

¹²⁹ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 56-57.

¹³⁰ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 58; a. mlf., "Selâhaddîn-i Eyyûbî", *DİA*, XXXVI, 337.

¹³¹ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 58; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 55.

Biemrillâh (566-575/1170-1180) ise Mısır'da Abbâsîler adına hutbe okutulması için Nûreddin Mahmud'a talepte bulunmuştu. Bu hususta Mısır'da birtakım tartışmalar olsa da, Salâhaddîn attığı adımlarla gerekli ortamı hazırlamıştı. Nihayetinde Nûreddin Mahmud, ortamın müsâit olduğu kanaatine varınca Ramazan/Şevval 566 (Mayıs-Temmuz 1171) yılında Salâhaddîn'e bir mektup göndererek Abbâsîler adına hutbe okutmasını emredince, 7 Muharrem 567 (10 Eylül 1171) tarihinde Mısır'da hutbe Abbâsî Halifesi Mustazî adına okutuldu. Bu hâdiseden üç gün sonra ise 10 Muharrem 567 (13 Eylül 1171) Pazartesi günü Fâtımî Halifesi Âdîd ölünce, sarayına el konularak mallarının büyük bir kısmı müsâdere edildi ve böylece Fâtımî Hilâfeti ortadan kalkmış oldu.¹³² Sıkı askerî tedbirler alındığı için ülkede herhangi bir hâdise yaşanmamıştı. Zîra Salâhaddîn, yeniden teşkil ettiği ordu sâyesinde bir isyan çıksa dahi bunu bertaraf edecek güçteydi. Nitekim hilâfeti kaldırdıktan bir gün sonra, ordusuyla düşmanlarının önünde gövde gösterinde bulunması da durumu gösterir mâhiyettedir.

Kadı el-Fâzıl'dan nakilde bulunan Makrîzî'ye göre, Abbâsîler adına hutbe okunmasının ertesi günü 8 Muharrem 567 (11 Eylül 1171) Cumartesi günü Kahire'de Salâhaddîn, Haçlı ve Bizans elçilerinin huzurunda askerlerine büyük bir resmî geçit düzenletti. Bu sırada Salâhaddîn'in ordusunda yer alan askerlerin toplamı, 147 tulbdan (birlik) müteşekkildi. Ancak 20 tanesi izinli olduğu için bu resmî geçite 127 tulb katıldı. 147 tulb, yaklaşık 14.000'e yakın asker demektir ve bunların hepsi süvârî idi. Bu birliklerin büyük çoğunluğunu tavâşî (memlûk), bir kısmını da kara gulâm teşkil etmekteydi. Aynı gün Salâhaddîn tarafından Cüzâm Arapları da teftiş edildi. Sayıları yaklaşık olarak 7.000 idi ve bunlar da süvârîydi. O, bu mevcudu fazla bulduğu için Cüzâm Araplarının sayısını 1.300'e düşürdü ve geriye kalanlardan vergi alınmasına karar verdi. Bu sayının içine Kinânîyye, Mudârîyye ve Askalân'dan Dimyat'a nakledilmiş olan Asâkile'nin dâhil olup olmadığı hususunda bir mâlûmat verilmemektedir.¹³³ Bu resmî geçitte, ordu birliklerinin yer alarak Bizans ve Haçlı

¹³² Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 58-59; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 55; Şeşen, "Selâhaddîn-i Eyyûbî", *DİA*, XXXVI, 337.

¹³³ Makrîzî, *es-Sülûk...*, I, 47; a. mlf., *el-Mevâiz...*, I, 139; Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde...*, s. 140; a. mlf., *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 235-236; Lev, *Saladin...*, s. 143; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 279; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, 342-343; Eddé, *a.g.e.*, s. 429; Tibble, *a.g.e.*, s. 297; Gibb, *a.g.m.*,

elçilerinin huzurunda yürümeleri oldukça önemlidir. Bu, kısmen Mısır'ı istilâ etmek isteyen mezkûr devletlere, düşüncelerini caydırmak amacıyla verilen bir nümâyîş idi. Zîra 565-567 (1169-1171) yılları arasında Fâtımî ordusunun büyük bir bölümünün dağıtılmış olmasına rağmen, Salâhaddîn Eyyûbî hâkimiyetindeki Mısır'ın, kendisini müdâfaa etmek için her zamankinden daha güçlü ve donanımlı bir orduya sâhip olduğuna elçileri inandırmak önemliydi.

1.4. Eyyûbî Ordusunun Etnik Unsurları

Diğer Ortaçağ devletlerinde olduğu gibi Salâhaddîn Eyyûbî'nin ordusu da, çeşitli etnik kökenden askerlerin bulunduğu bir yapıya sâhipti. Eyyûbî kuvvetlerini, Türk (hür doğup büyüyen Türkler ve memlûk Türkleri), Kürt, Arap, Türkmen, Bedevî ve Sudanlı (siyâhî) unsurlar teşkil etmekteydi.¹³⁴ Nûreddin Mahmud, 569 (1174) yılında vefât edince yerine 11 yaşındaki oğlu es-Sâlih İsmail geçmiş, ancak Nûreddin'in kumandanları es-Sâlih'in atabegliğini elde etmek için mücâdeleye girişmişlerdi. Salâhaddîn, önce es-Sâlih bağlı olduğunu açıklamış daha sonra Dımaşk'tan aldığı dâvet üzerine kendisi de duruma müdâhil olmuştu. Dımaşk'ta hâkimiyetini sağladıktan sonra ordusuyla ilerleyişine devam ederek Busrâ, Havran, Ba'lebek, Hıms ve Hama gibi mühim eyâletleri ele geçirmişti.¹³⁵ Salâhaddîn'in Dımaşk üzerine yürüdüğü ve akabinde zikredilen yerleri ele geçirdiği ordu Türkler, Kürtler ve Araplardan müteşekkildi.¹³⁶ Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267), 25 Rebûlâhîr 583 (4 Temmuz 1187) tarihindeki Hittîn Muhârebesi'nde Haçlıları

İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar, s. 92; Dudu Kuşçu, a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 82.

¹³⁴ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 488; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 116, 172, 224; a. mlf., **a.g.e.**, s. 112, 167, 219; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 101-102, 136; Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, II, 341; a. mlf., **a.g.e.**, III, 276; Heath, **a.g.e.**, s. 83; Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde...**, s. 137, 139-140, 147-149; a. mlf., **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 233, 235-236, 240-241; Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21, 25; Lev, **Saladin...**, 151-152; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 276, 278-279; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 21-22, 24-25; Nicolle, **Üçüncü Haç...**, s. 32-36; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 327, 351-354; Tibble, **a.g.e.**, s. 297-298; Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 89-90, 92, 96-98; Dudu Kuşçu, a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 68, 89-91.

¹³⁵ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XI, 322, 324-325, 333-338; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 92-93, 95-96; a. mlf., **a.g.e.**, s. 89-90, 92-93; Ebû'l-Ferec, **Ebû'l-Ferec Tarihi**, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, II, 418-419; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 63-65, 69-70.

¹³⁶ Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, II, 341; Lyons-Jackson, **a.g.e.**, s. 107-108.

hezîmete uğratan Eyyûbî ordusunun Türkler, Araplar ve hattâ İranlılardan meydana geldiğini belirtmektedir.¹³⁷ İmâdüddin el-İsfahânî'nin (ö. 597/1201) naklettiği başka rivâyete göre, Akkâ önünde Haçlılara karşı muhârebe eden Sultan Salâhaddîn'in ordusunda, başta Türkler olmak üzere Kürtler ve Arapların bulunduğu zikredilmektedir.¹³⁸ İmâdeddin ile oğlu Nûreddin Mahmud Zengî'nin hizmetinde bulunan ve sonra Salâhaddîn'e hizmet etmiş olan o dönemin önemli şahsiyetlerinden Emîr Üsâme İbn Münkız da, Zengîler, Salâhaddîn ve sonrasında Eyyûbî ordusuna hizmet eden unsurlar arasında hür Türkler,¹³⁹ memlûkler,¹⁴⁰ Kürtler¹⁴¹ ve Arapların¹⁴² bulunduğunu ifâde etmektedir. Orduyu teşkil eden bu unsurlara tek tek değinilmesi ve ilgili örneklerin zikredilmesi, Salâhaddîn'in oluşturduğu yapının anlaşılması açısından yerinde olacaktır.

1.4.1. Türkler

Salâhaddîn Eyyûbî, Suriye ve Cezîre bölgesinde mağlûp ettiği Müslüman hasımlarını kendi tarafına çekmek maksadıyla bir politika izledi. Hâkimiyetini kabul eden kişilere, idâre ettikleri bölgeleri ya da başka yerleri onlara iktâ olarak verdi. Bu kişiler ise Salâhaddîn çağırdığı vakit, askerleriyle birlikte gelerek onun ordusuna katılacaklardı. Bu şekilde yeni kuvvetler edinen Eyyûbî ordusu, Doğu Anadolu ve İran'daki Müslüman güçlerden daha iyi bir disipline sâhip olduğunu kısa sürede göstererek daha da güç kazandı. Salâhaddîn'in hâkimiyeti yayıldıkça, ele geçirilen bölgelerde teşkil edilen askerî birlikler çeşitli eyâlet vâlileri altında sayıca büyüdü. Bununla birlikte iktâ olarak verilen bölgelerde yetiştirilen askerlerin etnik kökenleri değişebilmekteydi. Örneğin; Halep daha çok Yörük gibi Türkmen kabilelerine; Dımaşk ise Suriye'nin orta kesimindeki Arap kabilelerine ve diğer yandan Musul çevresinde önemli bir rol üstlenen Kürt kabilelerine dayanıyordu. Yine de bu tür eyâlet kuvvetlerinin çoğunun temelini köle olarak alınan memlûk

¹³⁷ Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, III, 276.

¹³⁸ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 488.

¹³⁹ Üsâme İbn Münkız, **The Book of Contemplation: Islam and Crusades**, İngilizce trc. Paul M. Cobb, London 2008, s. 87, 140.

¹⁴⁰ Üsâme İbn Münkız, **a.g.e.**, s. 19, 37, 51, 58, 61, 91-93, 126, 154, 160-161, 209, 233.

¹⁴¹ Üsâme İbn Münkız, **a.g.e.**, s. 60-61, 99, 108-110, 128, 133-134.

¹⁴² Üsâme İbn Münkız, **a.g.e.**, s. 19, 48, 50, 59, 81.

Türkleri teşkil etmekteydi.¹⁴³ Salâhaddîn'in ordusunda en göze çarpan seçkin birlikler, kölelerden devşirilmiş olup, genellikle Kafkaslardan ve Orta Asya bozkırlarından gelen Türk kökenli memlûkler idi. Bunlar, muhârebelerde esir edilmek veya köle pazarlarından satın alınmak sûretiyle orduya alınan askerlerdi. Çocuk yaşta askerî eğitime alınır, eğitim ve tâlim döneminin sonunda hükümdâr veyahut onu yetiştiren emîr tarafından kölelikten âzâd edilerek onların hassa kuvvetlerinde yer alırlardı. Bu sebeple askere alan hükümdâr ya da emîrin adıyla anılırlar ve mensup oldukları kişiye göre “*Nûrîyye, Necmîyye, Esedîyye*” gibi zümrelere ayrılırlardı. Salâhaddîn de Mısır'da hâkimiyetinin başlamasıyla birlikte memlûk edinmeye ehemmiyet vermiş ve “*Salâhîyye*” birliğini kurmuştu.¹⁴⁴

1.4.2. Kürtler

Salâhaddîn dâimî ordusunda bulunan ikinci etnik unsur Kürtler idi. Eyyûbî Âilesi, Selçukluların ve Zengîlerin hizmetine girmeden önce Âzerbaycan'ın Duvîn şehrine yerleşmişler burada yaşayan Hezbânîyye Kürtleriyle karışmışlardı. Büyük Selçuklu Devleti'nin bölgede hâkimiyetinin başlamasıyla Türk kültürünü tanımışlar ve önce Selçukluların daha sonra da Zengîlerin hizmetine girmişler ve Zengîlerle berâber isimlerini duyurmaya başlamışlardı.¹⁴⁵ Kürtler, yalnızca İmâdeddin ve Nûreddin Mahmud Zengî'nin ordusunda değil, Artuklu Emîrlерinin de ordularında yer almışlardı. Hısn Keyfâ hâkimi Nûreddin Muhammed Artuk'un (562-581/167-1185) ordusunda Kürt askerler bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra pek çok başarılı Kürt askeri vardı ve bu kişiler özellikle Eyyûbî Âilesi'nin hizmetindeydiler. Dolayısıyla Eyyûbî ordusunda Kürt askerlerin yer alması tabîî idi. Kürtler, Salâhaddîn ordusunda yer alan dâimî birliklerdendi, maaş olarak *iktâ (dirlik)* ve *câmekîyye (maaş)* alırlardı. Bu unsurlar hafif süvâri olarak hizmet ederlerdi; ancak

¹⁴³ Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 24; Nicolle, **Üçüncü Haç...**, s. 33.

¹⁴⁴ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 237-238; Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 281-282; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 24; Nicolle, **Üçüncü Haç...**, s. 32; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 346; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 84; Süleyman Kızıltoprak, “Memlûk”, **DİA**, XXVIII, 88.

¹⁴⁵ Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde...**, s. 33; a. mlf., **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 9-10; a. mlf., “Eyyûbîler Devleti”, **DGBİT**, VI, 301-305; Gül, a.g.m., **Türkler**, V, 130; Şeşen, “Eyyûbîler”, **Türkler**, V, 102; a. mlf., “Eyyûbîler”, **DİA**, XII, 20.

Türkmenler kadar at üstünde ok atmada mârifetli değillerdi ve Türkmen atlı-okçuluk taktiklerini de kullanmazlardı. Salâhaddîn Eyyûbî, onları ya tek olarak ya da çeşitli kabilelerden bir bütün olarak orduya aldı. Bu tür kabile birlikleri, genellikle savaşlarda tek bir blok hâlinde muhârebe ederlerdi.¹⁴⁶ Salâhaddîn'in, birçok Kürt emîrine iktâ verdiği bilinmektedir. İbrahim adında bir Kürt emîrine, Mısır'ın güneyinde bulunan Nubya'daki İbrîm Kalesi'ni iktâ olarak veren Eyyûbî Sultanı, ayrıca onun yanına âtil durumda bekleyen Kürtleri de göndermişti. Öyle ki bu güçler ile mezkûr bölge üzerinden Nubyalılara karşı baskınlar tertip edilmişti.¹⁴⁷ Nitekim Salâhaddîn Eyyûbî'nin ordusundaki Kürtler, kabile örgütlenmelerini sürdürmüşlerdi; diğer yandan kaynaklarda ara sıra Kürt kabilelerinin isimleri de zikredilmektedir. Herhangi bir kabileye mensup olmayan Kürtler olduğu gibi Mihrânî, Hakkârî, Hoştirinî gibi kabilelere mensup olanları da vardı. Ayrıca bunlardan memlûkler gibi (Nûrîyye, Salâhîyye, Esedîyye) bazen hizmet ettikleri kişilere göre ayrı gruplar olarak da bahsedilmektedir.¹⁴⁸

Belirtmekte fayda bulunmaktadır ki, her bölgede aynı etnik gruplar olmadığı için farklı bölgelerde çeşitli etnik gruplar ve gelenekler hâkim olabilmekteydi. Bu sebeple orduların teşkilleri de birbirinden farklıydı. Kürt Hakkârî Kabilesi'nin, Halep kuvvetleri içinde önemli bir role sâhip olduğu bilinmektedir. Öte yandan, Türkmen ve Kürt kabilelerinden oluşan kuvvetlerin baskın rol üstlendiği durumlarda, eyâlet ordusunun niteliği ve muhârebe azmi sorun teşkil etmese de, uzun vadede güvenilirliği ve uyumu muğlak bir husus idi.¹⁴⁹ Nitekim 581 (1185) yılının sonlarına doğru Mezopotamya ve Diyarbekir'de Kürtler ile Türkmenler arasında patlak veren şiddetli ve uzun süreli çatışmalar, bu bölgelerden Kürt birlikleri elde etme ümitlerine hemen hemen son vermişti.¹⁵⁰ Her ne kadar Salâhaddîn dâimî ordusunun muhârip birliklerinde Kürtler yer almaya

¹⁴⁶ Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21, 25; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 24; Nicolle, **Üçüncü Haç...**, s. 32; Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 97.

¹⁴⁷ Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, II, 247; Lev, **Saladin...**, s. 152; Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 97.

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 405; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 116, 172, 224; a. mlf., **a.g.e.**, s. 112, 167, 219; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 101-102, 136; Lev, **Saladin...**, s. 152.

¹⁴⁹ Nicolle, **Üçüncü Haç...**, s. 33.

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 410; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 120; a. mlf., **a.g.e.**, s. 116; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 68; Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 97.

devam etse de, hiçbir zaman memlûkler kadar orduda etkin pozisyonda olamamışlardır. Mezkûr birlik, ordunun en çetin ve seçkin kuvveti idi. Özellikle 573'deki (1177) Remle yenilgisinde bu durum gün yüzüne çıkmıştı. Salâhaddîn, Gazze ve Askalân seferlerinden sonra Haçlıların zayıf olduğunu düşünüp, askerlerinden bir kısmını dağıtarak Remle üzerine harekete geçmişti. Ancak Remle civarındaki Tell es-Safiye denilen yere gelindiğinde ânîden Kudüs Kralı IV. Baudouin (569-580/1174-1185) ve Renaud de Châtillon idâresindeki Haçlı kuvvetlerinin hücumuna uğradı. Sultanın yanındaki Kürt askerlerin bâzılarının üzerinde zırhları dahi yoktu ve bu disiplinsiz hareketleri, Eyyûbî ordusunun büyük kayıplar vererek mağlûp olmasına sebebiyet verdi. Haçlıların bu saldırısından *hassa birliğinde* yer alan memlûkler sâyesinde kurtulabilen Sultan Salâhaddîn, Kahire'ye dönünce Remle mağlûbiyetinin baş müsebbibi olarak gördüğü Kürtlerden oluşan bâzı askerî birliklerin iktânı (hubzunu; ekmeğini) keserek onları cezalandırmıştı.¹⁵¹ Bu hâdiseden sonra Kürtler orduda yer almaya devam etse de Salâhaddîn nazarında artık daha az güvenilir duruma gelmişlerdi.

1.4.3. Araplar

Sultan Salâhaddîn'in ordusunda bulunan diğer bir etnik unsur da Araplar idi. Fâtımî vezirliği sırasında Salâhaddîn, Fâtımî ordusunda bulunan siyâhî ve Ermeni askerleri dağıtırken, Arap askerlerin sayısını azaltsada istifâde etmeye devam etmişti.¹⁵² Nitekim, 567 (1171) yılında Kahire'de Salâhaddîn'in, Haçlı ve Bizans elçilerinin huzurunda askerlerine tertip ettiği resmî geçitte orduyu oluşturan unsurlardan Araplar da yer almışlardı. Salâhaddîn tarafından yaptırılan teftişlerde Cüzâm Araplarının sayısının yaklaşık 7.000 süvâri olduğu tesbit edilince Eyyûbî Sultanı bu sayı fazla bularak, Arap askerlerin sâdece 1.300'ünü orduda bırakmış ve geriye kalanlardan ise vergi alınmasına karar vermişti.¹⁵³ Araplar dâimî orduda en

¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 354; Heath, **a.g.e.**, s. 21-22; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 96, 98, 250; Runciman, **a.g.e.**, II, 348-349; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 300; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 353-354; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 412; Gibb, **a.g.m.**, **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 92.

¹⁵² Heath, **a.g.e.**, s. 21-22; Lev, **Saladin...**, s. 141; Tibble, **a.g.e.**, s. 296-297.

¹⁵³ Makrizî, **es-Sülûk...**, I, 47; a. mlf., **el-Mevâiz...**, I, 139; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 235-236; Lev, **Saladin...**, s. 143; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 279; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, 342-343;

az bulunan etnik zümreydi. Bunlar yerleşik kabilelerdendi ve orduda hafif süvârî olarak hizmet ederlerdi. Ancak Salâhaddîn ve onun Suriye’deki vâilileri özellikle Bedevî Araplardan destek kuvveti olarak istifâde etmeye devam ettiler.¹⁵⁴

1.4.4. Türkmenler

Salâhaddîn Eyyûbî’nin ordusunda yer alan etnik unsurlardan bir diğeri de Türkmenler idi. X. yüzyıldan itibaren İslâmiyet’in yayılması sonucu, Seyhun boylarında yaşayan Oğuzlar arasında ortaya çıkan Türkmen terimi, Mâverâünnehir bölgesindeki yerli Müslümanlar tarafından, İslâmiyet’i kabul eden Oğuzları, gayrimüslim Oğuzlardan ayırt etmek amacıyla kullanılmıştır. Türkmen teriminin yerlilerce “*Müslüman Türk*” mânâsında yaygınlaşması bu isimdeki topluluğun İslâmiyet’i kabul eden ilk Türk kavmi olmasıyla ilgilidir.¹⁵⁵ XII. yüzyılın başlarından itibaren Dimaşk, Ürdün ve Sinâ sınırlarında yaşayan konar-göçer Türkmen kabileleri mevcuttu. Mezkûr unsurlar, bir yandan hayvancılıkla geçinirler diğer yandan Hristiyan/Haçlı topraklarına akınlar düzenlerlerdi. Nûreddin Mahmud, Türkmenleri güç zamanlarda veya büyük seferlerde yardımcı kuvvet olarak kullanmak üzere orduya alarak onlardan birçok defa istifâde etmişti. Türkmenler, hem hızlı ve çevik hem de at üstünde ok atma hususunda oldukça mahâretliydi. Nûreddin Mahmud devrinde Şîrkûh’un kumanda ettiği askerî birliklerin büyük bir kısmını Türkmenler teşkil etmekteydi. Üçüncü kez Mısır üzerine gönderilen Şîrkûh’un kumanda ettiği orduda 6.000 Türkmen süvârisinin bulunduğu zikredilmektedir.¹⁵⁶ Türkmenler, Salâhaddîn devrinde ise sultanın hâkimiyetindeki toprakların kuzey bölgelerine konup göçerlerdi. Eyyûbî Sultanı, zaman zaman Türkmenlerin yaşadığı bölgelere özellikle Diyarbekir bölgesine giderek bu coğrafyadan asker temin ederdi. Hattâ, Türkmen kökenli bâzı emîrlere, özellikle Nûreddin Mahmud ve Şîrkûh’un hizmetinde

Tibbles, a.g.e., s. 297; Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 92; Dudu Kuşçu, a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 82.

¹⁵⁴ Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21, 25; Nicholson-Nicolle, **God’s Warriors...**, s. 24-25; Nicolle, **Üçüncü Haçlı...**, s. 32.

¹⁵⁵ Faruk Sümer, “Türkmenler”, **DİA**, XXXXI, 607.

¹⁵⁶ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 240-241; Bahattin Kök, **Nûreddin Mahmud b. Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri**, İstanbul 1992, s. 129; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 285-286; Dudu Kuşçu, a.g.e., 351-352; Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 96.

bulunmuş olanlar, Salâhaddîn döneminde kalelerin ve bâzı beldelerin idâresini üstlenmişlerdi.¹⁵⁷

1.4.5. Bedevîler

Salâhaddîn Eyyûbî, gerekli gördüğü durumlarda Bedevîleri de orduya alarak onlardan istifâde etti. Dımaşk, Ürdün ve Sinâ sınırlarında yaşayan Bedevîler, Hıristiyan/Haçlı topraklarına aynı Türkmenler gibi saldırılar düzenler ve etrafı yağmalarlardı. Fevkâlede hâllerde özellikle gayri müslimlerle muhârebe durumunda, destek kuvveti olarak Bedevîlerden asker temin edilirdi. Hafif donanımlı süvâri olan Bedevîler, hızları ve manevra kabiliyetlerinden dolayı düşman topraklarına ânî baskınlar yapmak, düşman kuvvetlerinin iletişimini kesmek, diğer yandan düşman konvoylarını pusuya düşürerek malzemelerine el koymak gibi harekâtlarda kullanılırlardı.¹⁵⁸ Bununla birlikte özellikle Ürdün-Sinâ bölgesindeki Bedevîler, bazen de Haçlılarla iş birliği yapabiliyorlardı. Geçimlerini sağlamak Bedevîler için en önemli işti. Nitekim Haçlı topraklarına yağma faaliyetlerinde bulunamadıklarında, Türkmenler ile çarpışıp onların ellerindekileri alarak ya da kasaba ve şehirlere saldırmak sûretiyle geçimlerini sağlamaya çalışırlardı. Bu sebeple Hıms Emîrliği'nin vazîfelerinden biri de Bedevîleri kontrol altında tutmaktı.¹⁵⁹

1.4.6. Sudanlılar (Siyâhîler)

Sultan Salâhaddîn, hükümrânlığının son dönemlerinde siyâhîleri de orduya aldı. Özellikle Fâtımî veziri iken bu unsurların isyanıyla karşılaşmış ve onları öldürmek ya da Kahire'den sürmek sûretiyle uzaklaştırmıştı. Ancak siyâhîlere çok

¹⁵⁷ Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21, 25; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 24-25; Nicolle, **Üçüncü Haçlı...**, s. 34.

¹⁵⁸ Nicolle, **a.g.e.**, s. 18; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 240; Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21, 25; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 285; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 24-25; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, 351-352; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 89-90.

¹⁵⁹ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 240; a. mlf., **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 285; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, 351-352; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 89-90.

îtimat etmese de muazzam genişlikteki topraklarını muhâfaza edebilecek büyüklükte bir orduya sâhip olması gerektiğinin bilincindeydi. Bu sebeple yardımcı kuvvet olarak siyâhîlerden istifâde etti. Nitekim 585'te (1189) Salâhaddîn'in kardeşi el-Âdil kumandasında Mısır'dan Akkâ önüne gelen orduda piyâde siyâhîler bulunmaktaydı. Devletin sınırları genişledikçe Salâhaddîn, 587-588 (1191-1192) yıllarında olmak üzere daha fazla siyâhî askeri, hattâ Batı Sahra kökenli Masmuda Berberîlerini de orduda istihdam etti.¹⁶⁰

Görüldüğü üzere; Eyyûbîler Devleti'nin müessisi olan Salâhaddîn'in tesis ettiği orduda muhtelif etnik kökenden askerler bulunmaktaydı. Eyyûbî ordusu, sırasıyla Türkler (hür doğup büyüyen Türkler ve memlûk Türkleri), Kürtler ve Araplardan müteşekkildi. Ancak Sultan Salâhaddîn'in İslâm birliğini tesis ederek Müslüman-Haçlı mücâdelesinde İslâm dünyasına liderlik etmeye başlamasıyla berâber, Eyyûbî Sultanı daha fazla askere ihtiyaç duydu ve bu yüzden yardımcı kuvvet olarak, nizâmî orduda yer almayan diğer Türkmen, Bedevî, Kürt ile Sudanlı (siyâhî) unsurları ordusunda istihdam ederek onlardan istifâde etti. Özellikle Hittîn Muhârebesi ve akabinde gerçekleştirilen fetihlerle hâkimiyet altına alınan şehirlerin ve kalelerin muhâfazasıyla III. Haçlı Seferi kuvvetlerine karşı Akkâ'nın müdâfaa edilmesi için yapılan mücâdelelerde, Sultan Salâhaddîn'in ordusunda bulunan söz konusu unsurların faâliyetlerine, tafsîlatlı olarak muhârip kuvvetler bölümünde değinilecektir.

¹⁶⁰ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 335; Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde...**, s. 149; Nicolle, **Üçüncü Haçlı...**, s. 32; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, 354; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 91.

İKİNCİ BÖLÜM

EYYÛBÎ ORDUSUNUN MUHÂRİP KUVVETLERİ

Eyyûbîler Devleti'nin ihdasına kadar olan süreçte, İslâm ordusunun doğuşundan Mısır'daki askerî sistem ve burada hâkimiyet kuran devletlerin ordu yapılarına bakıldığında orduların süvâri ve piyâde sınıfı olarak iki ana kısımdan müteşekkil olduğu görülmektedir. Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde ordu, piyâde birlikleri, okçu birlikleri ve süvâri birlikleri olmak üzere üç kısım şeklinde tanzim edilmiş olsa da¹⁶¹ esasında bakıldığında orduyu teşkil eden okçu birlikleri de piyâde sınıfına girmektedir. Bu yüzden mezkûr dönemlerdeki orduları da süvâri ve piyâde birlikleri olmak üzere iki sınıf şeklinde değerlendirmek mümkündür. Bununla birlikte, Mısır'da hüküm süren ilk Türk-İslâm devleti olan Tolunoğulları, bu devletten sonra hâkimiyet tesis eden ikinci Türk-İslâm devleti İhşîdîler ve Halife Muiz-Lidînillâh devrinde İhşîdî hâkimiyetindeki Mısır'ı ele geçirerek burada hüküm sürmeye başlayan Fâtımîlerin teşkil ettikleri ordular da, süvâri ve piyâde birlikleri olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı.¹⁶² Fâtımî Hilâfeti'ne son verip Mısır'da Eyyûbî Devleti'ni tesis eden Salâhaddîn'in döneminde de aynı askerî yapılanma devam etmekte olup, bu doğrultuda Eyyûbî ordusu, süvâri ve piyâde olmak üzere iki sınıfta ele alınacaktır.

2.1. Süvâri Sınıfı

Büyük Selçuklu Devleti'ne (431-552/1040-1157) bağlı olarak tesis edilmiş olan Zengîlerin (521-631/1127-1233) kurucusu ve ilk hükümdarı İmâdeddin Zengî'nin (521-541/1127-1146) teşkil ettiği ordular sâdece kara gücünden ibâretti, donanma gücü bulunmamaktaydı. Hâkezâ oğlu Nûreddin Mahmud döneminde ordu

¹⁶¹ Terzi, **a.g.e.**, s. 47, 51-52, 148; a. mlf., **a.g.t.**, s. 100-101; a. mlf., **a.g.m.**, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, sayı: 4, 1988, s. 1535-1536; a. mlf., **a.g.m.**, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 9, s. 64; Yiğit, "Emevîler", **DİA**, XI, 96; Terzi, "Ordu", **DİA**, XXXIII, 358.

¹⁶² Yazıcı, **a.g.e.**, s. 60; Nicolle, **a.g.e.**, s. 13-14; Hamblin, **a.g.e.**, 149-154; Özkuyumcu, "Tolunoğulları", **Türkler**, V, 37; a. mlf., "İhşîdîler", **Türkler**, V, 88; Ağırakça, "İhşîdîler", **DİA**, XXI, 552.

teşkilâtı yeniden tanzim edilse de, Büyük Selçuklu Devleti'nin askerî teşkilâtının küçük bir modeli olmaktan öteye gidemedi ve Dımaşk Atabegliği'nin ordusu da uzun yıllar bu yapıda kaldı. Fakat Mısır'ın zaptedilmesiyle berâber Nûreddin, artık bir donanma gücüne sâhip oldu. Onun Mısır'daki nâibi Salâhaddîn, ülkenin bulunduğu coğrafyayı göz önünde bulundurarak, burada birtakım icrâatlar gerçekleştirdi ve zayıf olan Mısır kara ve deniz gücünü kuvvetlendirerek etkili kılmaya çalıştı. Nûreddin Mahmud'un vefâtından sonra Eyyûbî Devleti'ni tesis eden Salâhaddîn'in hükümrânlığı döneminde, özellikle Haçlıların Mısır'a deniz yoluyla yapabilecekleri saldırılar düşünülerek donanma gücü bulundurulmaya ve gerekli hâllerde taarruz için kullanılmaya çaba sarf edilse de, Eyyûbî ordusunun ana karakteriyle bir kara kuvveti olarak kaldığı görülmektedir ve ordunun neredeyse tamamını süvâri birlikleri teşkil ediyordu; zîra Büyük Selçuklular ve onların bir uzantısı olan Zengîlerin orduları süvâri ağırlıklıydı. Dolayısıyla Zengîlerin devamı olarak nitelendirilen ve onları örnek alan Eyyûbî Devleti'nin ordusunda da çok sayıda süvâri bulunmaktaydı.¹⁶³ Hızlı hareket edebilme ve yüksek bir manevra kâbiliyetine sâhip olmalarından dolayı süvâriler etkili bir taarruz gücü idiler. Bu yüzden askerî seferlerde ve meydan muhârebelerinde ordunun bu gücü tercih edilmekteydi.¹⁶⁴ Hücum, keşif, düşman kuvvetlerinin geri püskürtülmesi ve onların dönüş yollarını kesip destek almalarına mâni olmak gibi faâliyetler hızlı hareket isteyen durumlardı. Süvâri birlikleri, keşif sırasında düşman kuvvetleri ile çatışmaya girmekten kaçınırlar, düşmanın gücünü ve zayıf noktalarını öğrenmeye çalışırlardı. Ayrıca süvâri, saldırılara mâruz kalan bölgeye hemen yardıma gidebilirlerdi.¹⁶⁵ İşte bu özellikleri sebebiyle süvâri birlikleri, Eyyûbî ordusunun esasını teşkil etmekteydiler. Bu sınıfı, iktâ askerleri, memlûk askerleri ve diğer askerî birlikler (yezek, câlişyye, talaî, mukaddime) olmak üzere üç kısma ayırmak mümkündür.¹⁶⁶

¹⁶³ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 233; a. mlf., *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 276; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 326-327; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Devletinin Askerî Teşkilâtının Eyyûbî Askerî Teşkilâtına Tesiri", *Belleten*, LIV, sayı: 209, Ankara 1990, s. 118; Dudu Kuşçu, *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 68.

¹⁶⁴ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 233-234; a. mlf., *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 276-277; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 338; a. mlf., *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 78.

¹⁶⁵ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 97-98.

¹⁶⁶ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 233-239; a. mlf., *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 276-284; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 339-344; a. mlf., *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 78-82.

2.1.1. İktâ Askerleri (Eyâlet Askerleri)

Sözlükte “ayırarak, kesmek” mânâsında olan iktâ terimi, devlet başkanı veya onun adına yetki kullanan merci tarafından, devletin tasarrufu altında bulunan arâzi, maden ocağı vb. gibi taşınmaz malların temlik, irfâk ve istiğlâl hakkının veyahut da muayyen bir bölgeye âit vergi gelirlerinin belirli yükümlülükler karşılığında uygun görülen kimselere verilmesi olarak ifâde edilebilir. Kendisine iktâ tahsis edilen kişiye de “muktâ”, “iktâî” veya “iktâdâr” adı verilir.¹⁶⁷ Bu sebeple öncelikle iktâ sisteminin Eyyûbîlerden önce Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde nasıl uygulandığına değinmek mezkûr sistemin nasıl tatbik edildiğini anlamak açısından faydalı olacaktır.

İslâmiyet’ten önce Kuzey Arabistan’da coğrafi şartlar sebebiyle tarıma uygun topraklar oldukça sınırlı olduğu için iktâyâ rastlanılmazken, Güney Arabistan’da ise arâzilerin Maîn Devleti’nde (m.ö. 1400-650) vergisini ödemek koşuluyla kabile reislerine ve yakınlarına, Sebe Devleti’nde (m.ö. 750-115) askerî hizmet karşılığı kumandanlara, Himyerî Devleti’nde (m.ö. 115-525) de özellikle muhârebelerde ele geçirilen toprakların bunları işleyebilecek köylülere tahsis edildiği bilinmektedir.¹⁶⁸

İslâm tarihinde Hz. Peygamber devrinden itibaren İslâmiyet’in yayılmasını hızlandırmak, fetihleri teşvik etmek, metrûk arâzilerin canlandırılmasını sağlamak başta olmak üzere çeşitli maksatlarla çok sayıda kişiye iktâ verildi.¹⁶⁹ Hz. Peygamber’in vefâtından sonra başlayan Hulefâ-yi Râşidîn döneminde, bu uygulama devam etti. Hz. Ömer ve Hz. Ali dönemlerinde iktâ, daha çok metrûk arâzilerin ihyâsıyla sınırlı kaldı. Hz. Osmân devrinde ise daha farklı bir yol izlendi. Benimsenen iktâ politikasıyla, çok sayıda Arap kabilesinin Doğu Akdeniz sâhil şeridi gibi fethedilen uç bölgelere iskânı sağlanırken, iç bölgelerde ise muhârebe ganîmeti olarak ele geçirilen servetle, metrûk arâziler canlandırılarak ülkenin tarıma uygun bölgelerinin zirâî bakımdan kalkındırılması için çaba sarf edildi. Daha sonra bu usûl,

¹⁶⁷ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1993, s. 69-91; Mustafa Demirci, **İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi**, İstanbul 2010, s. 223; Osman Turan, “İktâ”, **İA**, V/II, 954; Mustafa Demirci, “İktâ”, **DİA**, XXII, 43.

¹⁶⁸ Demirci, **a.g.e.**, s. 224; a. mlf., “İktâ”, **DİA**, XXII, 43.

¹⁶⁹ Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî, **Fütuhu’l-Büldân**, Türkçe trc. Mustafa Fayda, Ankara 2002, s. 16-17, 23, 28-29, 40, 50, 106, 126, 135, 184; Demirci, **a.g.e.**, s. 224-226; Halil İnalcık, “İslâm Arazî ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlılar Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, **Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)**, İstanbul 1996, s. 15; Turan, “İktâ”, **İA**, V/II, 950; Demirci, “İktâ”, **DİA**, XXII, 43.

Emevîler ve Abbâsîler dönemine de tekâmül ederek, İslâm devletlerinde uygulanan bir sistem hâline geldi.¹⁷⁰

Emevîler döneminde iktâların arttığı, bunların Ümeyye Âilesi mensuplarına, onların etrafında toplanmış olan kabilelere ve şahıslara verilmeye başlandığı görülmektedir. Bu dönemde savâfî yâni doğrudan devlet başkanının tasarrufu altında bulunan sâhipsiz arâzilerin, yoğun bir şekilde iktâ edilmesinden dolayı artık iktâ edilebilecek savâfî arâzi kalmamış, bu durum toprak edinmek isteyen kesimlerin baskılarına sebep olunca, Halife Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705) devrinden itibaren metruk toprakların ve Bizans İmparatorluğu'nun terk ettiği köylerin iktâsına gidilmişti. Ayrıca zamanla iktâ sisteminin Emevîler döneminde artık bir kadrolaşma biçimi olarak kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Zîra Irak Vâlileri, halifelerin iktâ yetkilerini kullanarak çoğunlukla kendi çıkarlarını gözetip büyük miktarlarda servet edinmişlerdi. Ayrıca bu dönemde göçebe Arap kabileleri, iktâ yoluyla Akdeniz kıyı şeridinde, Bizans sınır boylarına ve Orta Asya'da ele geçirilen topraklara iskân edilmişlerdi.¹⁷¹

Abbâsîler döneminde de Emevîler devrinde olduğu gibi iktâlar yine devletin siyâsî çıkarlarıyla ilintili olarak verilmiş ve genellikle şehirleşmeye paralel iskân amaçlı bir siyâset tâkip edilmişti. Fakat IX. yüzyılın başlarından itibaren, Abbâsî ordusunun büyük bir kısmını paralı Türk askerlerin teşkil etmesi ve bu durumun devlet hazînesi üzerinde gittikçe ağırlığını hissettirmesi, Abbâsîlerin uyguladığı iktâ sistemini derinden etkiledi. Zîra bu dönemde, bir yandan iktâ edilebilecek durumda olan devlet arâzileri azalırken, öte yandan da artan asker sayısına bağlı olarak ordunun bakım masraflarının artması ve çıkan isyanların bertaraf edilmesinde devlet hazînesinin kullanılması, iktâ sisteminin eski vasfını yitirmesine sebep oldu. Bu olumsuz durumlardan dolayı bir kısım büyük memur ve kumandanlara maaş yerine, bâzı toprakların haracını toplama hakkı verildi ve bu duruma “*iktâu'l-istiğlâl*”

¹⁷⁰ Belâzürî, **a.g.e.**, s. 15-16, 181-182; Demirci, **a.g.e.**, s. 226-228; Turan, “İktâ”, **İA**, V/II, 950; Demirci, “İktâ”, **DİA**, XXII, 43-44.

¹⁷¹ Belâzürî, **a.g.e.**, s. 45, 50, 177, 183, 190-191; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhâl**, Ankara 1970, s. 17-18; Demirci, **a.g.e.**, s. 228-230; Abdulazîz ed-Dürî, “İslâm Topluluklarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı”, **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Türkçe trc. Kâzım Yaşar Koprıman-Nihat Yazılıtaş-Altan Çetin, XXV, sayı: 39 (2006), s. 227; Demirci, “İktâ”, **DİA**, XXII, 44.

denildi. Böylece Halife Mütevekkil-Alellâh (232-247/847-861) döneminden itibaren, devletin sâhip olduğu arâziler, askerlere iktâ edilerek maaşlarının bu şekilde ödenmesi yoluna gidildi.¹⁷²

Bağdat'ın Büveyhîler (319-454/932-1062) tarafından istîlâsı, iktâ sisteminin târihî seyri açısından önemli bir dönüm noktası oldu. Daha Halife Muktedir-Billâh (295-320/908-932) zamanında Dıyâu's-Sultâniyye'nin bir kısmı satılmış, diğer kısmı da maaşların ödenmesi için harac gelirleri damân¹⁷³ ve mukâtaa¹⁷⁴ usûlleriyle nüfuzlu kişilere tahsis edilmişti. Büveyhîler ise bu durum karşısında daha farklı bir uygulamaya giderek, söz konusu arâzi gelirlerini ordu kumandanlarına verdiler ve böylece ilk kez askerî iktâ nizâmını uygulamaya başladılar.¹⁷⁵ Fakat bu sistemde askerler, mültezimlerin yerini almış birer vergi tahsildârı olmaktan öteye gidemediler. Zîra iktâ sâhipleri, kendilerine tahsis edilen iktânın gelirinin azalması hâlinde mevcut durumu iyileştirmeyip, bunun yerine kolaycılığa kaçarak geliri daha iyi olan başka bir iktâ ile değiştirilmesini talep etmekteydiler. Ayrıca iktâ sâhibi kumandanlar ve maiyetlerinin çiftçilere karşı uyguladıkları baskı, hem devletin gelirlerini kaybederek mâlî felâkete sürüklenmesine hem de çiftçilerin iktisâdî açıdan mahvına sebep oldu. Dolayısıyla yalnızca askerlere maaşlarının ödenmesi gibi bir zorunluluktan ortaya çıkmış olan bu sistem, mevcut iktisâdî ve içtimâî durumu iyileştirmediği gibi, daha da kötüleştirmişti.¹⁷⁶

Özellikle Büveyhîler tarafından geliştirilen askerî iktâ uygulaması, meşhur Büyük Selçuklu Vezîri Nizâmülmülk (ö. 485/1092) tarafından daha sistematik hâle getirildi. Askerî iktâ sistemi, devletin iktisâdî, askerî ve sosyal sahalarda işleyen

¹⁷² Mehmet Fuat Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, Ankara 2004, s. 98. Abbâsîlerde iktâ uygulamaları hakkında geniş bilgi için bkz.: Demirci, **a.g.e.**, s. 231-258; Aydın Usta, “İslâma Geçiş Sürecinde Türk Askerî Teşkilatında Gulâm ve İktâ”, **Türkler ve Askerlik**, ed. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul 2009, s. 57; ed-Dûrî, a.g.m., **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XXV, sayı: 39, Ankara 2006, s. 230; Turan, “İktâ”, **İA**, V/II, 951; Demirci, “İktâ”, **DİA**, XXII, 44.

¹⁷³ Sözlükte “bir şeyi üstlenme, taahhüt ve garanti etme” mânâsına gelen damân terimi, İslâm hukukunda dar anlamda kefâlet akdini, geniş mânâda ise kişinin ödeme sorumluluğunu, hattâ genel iktisâdî yükümlülükleri ifâde eden bir fıkıh terimidir. Bkz.: Hamza Aktan, “Damân”, **DİA**, VIII, 450.

¹⁷⁴ Mukâtaa “kesişmek” mânâsında olup, vergi gelirlerinin belirli bir meblâğ karşılığında bir kimseye verilmesidir. Bkz.: Mehmet Genç, “Mukâtaa”, **DİA**, XXXI, 129.

¹⁷⁵ Usta, a.g.m., **Türkler ve Askerlik**, s. 57; ed-Dûrî, a.g.m., **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, XXV, sayı: 39 (2006), s. 230-231, 233; Turan, “İktâ”, **İA**, V/II, 954; Demirci, “İktâ”, **DİA**, XXII, 45.

¹⁷⁶ Usta, a.g.m., **Türkler ve Askerlik**, s. 57; ed-Dûrî, a.g.m., **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, XXV, sayı: 39 (2006), s. 234-235.

çarkları arasındaki birleştirici rolünü ve en iyi hâlini Büyük Selçuklular döneminde kazandı. Nizâmülmülk'ün büyük katkılarıyla devletin gelişim ve refâhını sağlayacak bir düzen teşkil edildi. Nitekim İslâm devletlerinde daha önceden var olan uygulamalar ile birlikte eski Türk mirî toprak sistemindeki uygulamaları da dikkate alan Nizâmülmülk'ün, devletin iktisâdî, askerî ve sosyal gerekliliklerine uygun bir sistem meydana getirdiği söylenebilir.¹⁷⁷

Büyük Selçuklu Devleti'nde askerî iktâ sisteminin ilk uygulamaları, Sultan Melikşah'ın (465-485/1072-1092) saltanatının ikinci senesinden itibaren başladığı ve 15. yılından itibaren de ülkenin her tarafında yaygınlaştığı görülmektedir.¹⁷⁸ Böylece daha önceleri belirsiz olan üretim faaliyetleri denetim altına alınarak, tahsil edilecek vergiler hususunda kesin bir rakam belirlenebilirken, tarım arâzilerinin iktâ bölgelerine ayrılarak, gelirlerinin askerlere verilmesiyle büyük bir ordunun maaş ödenmeksizin hazır tutulmasına olanak sağlandı. Ayrıca sâhibi oldukları iktâlarda askerler, sosyal düzeni sağlamak, halkı korumak ve toprağın işlenip işlenilmediğini denetlemek gibi vazîfeleri de ifâ etmekteydiler.¹⁷⁹

Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* adlı eserinde iktâ sâhiplerinin topraklarında yaşayan reâyâ üzerinde haklarının bulunmadığını, buna aykırı hareket edenlerin ellerinden ibret olsun diye topraklarının geri alınması gerektiğini, zîra mülk ile raiyyetin sultana âit olduğunu zikreder ve iktâ sâhipleriyle âmillerin devlet topraklarına temelli yerleşmemeleri ve reâyâyâ sıkıntı vermemeleri amacıyla bir veya iki yılda bir değiştirilmelerini, vilâyetin imârı açısından iktâ sâhiplerinin reâyâyâ karşı iyi davranmalarını, tasarruflarındaki arâzilerini kesinlikle bir başkasına devretmemeleri ve onların askerlerinden ölenleri veya herhangi bir sebeple ayrılanları gizlemeyip hemen bildirmelerini öngörmektedir.¹⁸⁰ O, daha evvelki dönemlerde uygulanan iktâ sisteminin aksayan kısımlarını değiştirerek Büyük Selçuklu Devleti'nin siyâsî, iktisâdî ve içtimâî şartlarına uygun olarak yeniden düzenlemişti. Onun iktâ nizâmı üzerinde yaptığı düzenleme, evvelki devirlerde

¹⁷⁷ Usta, a.g.m., **Türkler ve Askerlik**, s. 57; Turan, "İktâ", **İA**, V/II, 954; Sadi S. Kucur, "İktâ", **DİA**, XXII, 47.

¹⁷⁸ Kucur, "İktâ", **DİA**, XXII, 47.

¹⁷⁹ Usta, a.g.m., **Türkler ve Askerlik**, s. 58; Kucur, "İktâ", **DİA**, XXII, 47.

¹⁸⁰ Nizâmülmülk, **Siyâsetnâme-Siyeru'l-Mülük**, Türkçe trc. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1987, s. 41, 51, 107, 127-128; Kucur, "İktâ", **DİA**, XXII, 47.

yaygın bir şekilde uygulandığı bilinen idârî iktâ ile misâllerine fazlaca tesâdüf edilen askerî iktânın terkîbi ve böylece iktâ sisteminin idârî, aynı zamanda iktisâdî fonksiyonlarının yanında askerî bir işlev kazanmasının temini idi.¹⁸¹ Bu yeni iktâ nizâmı, Büyük Selçuklulardan sonra bu devletin alt şubelerinden biri olan Zengîler (Musul Atabegliği) tarafından uygulandı. Zengîler, bütün idârî teşkilâtlarda topyekûn Selçuklunun mîrasını devraldılar ve bu mîrası hâkim oldukları tüm topraklarda tatbik etmeye çalıştılar. Nitekim İmâdeddin Zengî, iktâ sistemi sâyesinde güçlü bir ordu teşkil ederek Haçlılara karşı önemli zaferler kazandı.¹⁸²

Nûreddin Mahmud Zengî de babasının uyguladığı iktâ sistemini devam ettirdi. O, emîrlere maaş yerine ülke topraklarını iktâ etti ve onlar da gelirlerine göre belli sayıda tam donanımlı asker besleyip yetiştirerek devlete iktâlarının karşılığını öderlerdi.¹⁸³ Bir iktâ sâhibi öldüğü zaman kendisine tahsis edilmiş olan toprağı oğluna mîras olarak bırakabilmekteydi. Eğer oğlu mîras kalan toprağı idâre edebilecek yaşta değil ise çocuk büyüyünceye kadar ona bir nâib tâyin edilirdi. Bu sebeple Nûreddin Mahmud'un askerleri: *"İktâlar bizim mülkümüzdür, çocuklarımız bizden sonra vâris olurlar, biz de emin olarak muhârebe ederiz"* derlerdi. Bu durum, en zor savaşlarda dahi askerleri büyük bir sabır, azîm ve kararlılıkla cenk etmeye sevk ederdi.¹⁸⁴ Eyâletlerin veya bâzı bölgelerin aynı zamanda idârecileri durumunda olan yüksek rütbeli emîrlerin besledikleri askerlerin sayısı 100'ü geçirdi. Bu askerler, aynı zamanda emîrlerin hassa birliklerini de teşkil ederdi. Yüksek rütbeli emîrlerden biri olan Esedüddin Şîrkûh'a, Hıms bölgesi iktâ olarak tahsis edilmiş olduğundan onun hatırı sayılacak miktarda askerî gücü bulunmaktaydı. Zîra Şîrkûh'un sâhip olduğu bölge, neredeyse Zengîlerin hâkim olduğu toprakların yarısını içine almakta idi. İktâ olarak verilen bâzı yerlerin sınırları oldukça genişti, şehirleri ve kaleleri dahi kapsardı.¹⁸⁵

Salâhaddîn Eyyûbî'nin, Nûreddin Mahmud Zengî'nin emriyle Esedüddin Şîrkûh ile birlikte Mısır üzerine tertip edilen üç büyük sefere katılması, onun için bir

¹⁸¹ Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklularında İktâ", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 26 (2009), s. 141-142.

¹⁸² Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 328-329; Kucur, "İktâ", *DİA*, XXII, 48.

¹⁸³ Kök, *a.g.e.*, s. 126-127; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 329.

¹⁸⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 52-53; Kök, *a.g.e.*, s. 126-127; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 329.

¹⁸⁵ Kök, *a.g.e.*, s. 127.

dönüm noktası oldu. Zîra Mısır Seferleri, önce kendi ordusunun sonrasında Eyyûbî Devleti'nin tesisini dolayısıyla onun hükümlanlık dönemini başlatacak yolu açtı. Bu seferler neticesinde Mısır'a fiilen hâkim olan Şîrkûh, Fâtımî Hilâfeti'nin veziri oldu. Ancak iki ay sonra Şîrkûh vefât edince Salâhaddîn, Nûreddin Mahmud'un Mısır'daki kuvvetlerinin kumandanlığına ve Fâtımî Devleti'nin vezirliğine getirildi (25 Cemâziyelâhîr 564/26 Mart 1169).¹⁸⁶

Mısır'da Fâtımî iktâ sistemiyle karşılaşan Salâhaddîn, Fâtımîlerin uyguladıkları iktâ usûlünden istifâde etmekle berâber amcası Şîrkûh'un tatbik ettiğı politikayı izledi.¹⁸⁷ Mısır'da askerî hizmet karşılığı tahsis edilen iktâ tevcihleri bulunsa da, iktâ dağıtımı daha çok vergilerin toplanmasıyla sınırlıydı ve Fâtımî iktâları, Abbâsîlerin ikinci dönemindeki "iktâu'l-vazîfe" usûlünden idârî görevliler, kadılar ile büyük emîrlere maaşlarına karşılık olarak verilen iktâlar idi.¹⁸⁸ Ancak Şîrkûh'un Fâtımî veziri olmasıyla berâber bu iktâ tevcihi değışti ve doğrudan askerî iktâ sistemi uygulandı. O, Mısır topraklarını kendi emîrlere ve askerlerine hizmetlerine karşılık olarak iktâ etti. Salâhaddîn de amcasının Mısır'da başlattığı iktâ nizâmını idâme ettirmek maksadıyla, Mısır'da askerî ve iktisâdî işleri kontrol altına aldı ve el koyduğu bâzı Mısır topraklarını kendi âile efradına ve adamlarına iktâ olarak tahsis etti.¹⁸⁹ Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267), bu hususta şöyle bir rivâyette bulunur: "*Salâhaddîn Eyyûbî, Mısırlıların tuttuğı iktâları kendi adamlarına vermek için el koymaya başladı. Ama hâlâ sarayda hâkimiyeti elinde tutan Mu'temin el-Hilâfe adında bir hadım vardı. O, Haçlılarla birlikte komplo kurarak, Esedîyye ve Salâhîyye gruplarını bertaraf etmeyi amaçlıyordu.*"¹⁹⁰

İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) kaydına göre de Salâhaddîn tarafından kumanda edilen orduya iktâ tahsisi, Mısırlı emîrlerin ellerindeki iktâların alınmasının hemen ardından başladı.¹⁹¹ Salâhaddîn, önce Mısır topraklarına el koymasından dolayı Haçlılarla iş birliği yapmak isteyen Mu'temin el-Hilâfe'yi ortadan kaldırdı, ardından

¹⁸⁶ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde...*, s. 62; a. mlf., *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 53; a. mlf., "Eyyûbîler Devleti", *DGBİT*, VI, 301-305; Becker, "Eyyûbîler", *İA*, IV, 424-429; Şeşen, "Salâhaddîn-i Eyyûbî", *DİA*, XXXVI, 337.

¹⁸⁷ Elisséeff, *a.g.e.*, III, 728; Kök, *a.g.e.*, s. 127.

¹⁸⁸ Rabie, *a.g.e.*, s. 57-58; Kucur, "İktâ", *DİA*, XXII, 45.

¹⁸⁹ Rabie, *a.g.e.*, s. 61; Tsugitaka, *a.g.e.*, s. 43; Humphreys, *a.g.e.*, s. 42-43.

¹⁹⁰ Ebû Şâme el-Makdisî, *a.g.e.*, II, 130; Tsugitaka, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁹¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 279.

da onu destekleyen Sudanlı (siyâhî) ve Ermeni askerlerin çıkardıkları isyanı bertaraf etti (Zilkâde 564/Ağustos 1169).¹⁹²

Ebû Şâme el-Makdisî'nin yukarıda zikredilen kaydı iktâ tahsisinin, Salâhaddîn'in isyancı Sudanlı ve Ermeni askerleriyle girdiği muhârebeden önce yapıldığını göstermektedir. Bu yüzden iktâ sisteminin Salâhaddîn tarafından Cemâziyelâhir-Zilkâde 564 (Mart-Ağustos 1169) senesinde muhtemelen o yılın hasat mevsimi zamanında uygulanmaya başlandığı ifade edilebilir.¹⁹³

Bununla birlikte Şîrkûh, ölümünden önce seferî ordu mensuplarına bâzı Mısır topraklarını iktâ olarak tahsis etmişti. Nitekim Şîrkûh, idâresindeki orduya iktâlar verdiğinde, Salâhaddîn tahsîsattan sorumlu (mübâşir) kişiydi. Bu bilgi, Salâhaddîn'in iktâ tahsisinin Mısır'daki ilk vaka olmadığını yâni Şîrkûh'un, Salâhaddîn'den daha önce Mısır'da askerî iktâ nizâmını uygulamaya başladığını göstermektedir.¹⁹⁴ Makrîzî (ö. 845/1442) ise, Salâhaddîn Eyyûbî döneminden itibaren tüm Mısır topraklarının sultan, emîrleri ve askerleri arasında iktâ olarak kullanılmaya başlandığını, daha geniş bir tasarrufla istihdam edilen toprakların, Şîrkûh'un iktâ tahsisinden daha önemli olduğunu zikretmektedir.¹⁹⁵ Bununla Salâhaddîn'in Mısır'a askerî iktâyı ilk getiren kişi olduğunu söylememekte, müellif sâdece Salâhaddîn'in sistemi genişlettiğini ifade etmektedir.¹⁹⁶

Öte yandan Salâhaddîn devrinde yapılan en mühim değişiklik, Mısır'daki tüm arâzilerin ordu için iktâ olarak tahsis edilmesiydi.¹⁹⁷ Değinildiği üzere Fâtımîler, daha çok “*iktâu'l-vazîfe*” usûlünden idârî görevlilere, kadılara ve büyük emîrlere maaşlarına karşılık olarak iktâlar tahsis etmekteydiler.¹⁹⁸ Fâtımî döneminin aksine, Salâhaddîn devrinde iktâ sâhiplerine maaş ödenmedi. İktâ olarak verilmiş yerlerin

¹⁹² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 280-281; Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, II, 130-133.

¹⁹³ Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 44; Claude Cahen, Salâhaddîn'in iktâ sistemini 1171 yılında Mısır'a getirdiğini belirtir. Bkz.: Claude Cahen, “L'évolution de l'iqât du IXe au XIIIe siècle”, **Annales, économies, sociétés, civilisations**, VIII (1953), s. 45.

¹⁹⁴ Andrew S. Ehrenkreutz, **Saladin**, Albany 1972, s. 75; Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 44.

¹⁹⁵ Makrîzî, **el-Mevâiz...**, I, 97; Rabie, **a.g.e.**, s. 56; Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 44-45.

¹⁹⁶ Lev, **Saladin...**, s. 158.

¹⁹⁷ Lev, **Saladin...**, s. 158.

¹⁹⁸ Rabie, **a.g.e.**, s. 57-58; Kucur, “İktâ”, **DİA**, XXII, 45.

ortalama yıllık geliri (ibra) hesaplandı ve böylece emîrlere iktâlarına göre, belirli sayıda asker beslemek zorunda kaldılar.¹⁹⁹

Mısır'da iktâ sistemini uygulamaya başlayan Salâhaddîn Eyyûbî, buradaki arâzilerin bir kısmını kendi âile fertlerine, bir kısmını emîrlere, diğer kısmını da ordu komutanlarına dağıttı. İskenderiye, Dimyat ve Buhayra'yı babası Necmeddin Eyyûb'a, Kûs, Asvân ve Ayzâb'ı da kardeşi Muazzam Şemsü'd-Devle Turanşah'a iktâ olarak verdi.²⁰⁰ Böylece Salâhaddîn, iktâ nizâmıyla vilâyetleri kendi kontrolü altına aldı ve Fâtımî Hilâfeti'nin otoritesi gittikçe azaldı. Nitekim o, Mısır'ı ve buraya bağlı yerleri, son Fâtımî Halifesi Âdîd-Lidînillâh'ın 10 Muharrem 567 (13 Eylül 1171) tarihinde ölümüyle müstakil bir hükümdâr gibi yöneterek, toprakların tamamında iktâ sistemini tatbik etmeye başladı.²⁰¹

İskenderiye ve Dimyat şehirleri Aşağı Mısır'daki en önemli ticârî limanlar idi; 3 Safer 565 (27 Ekim 1169) tarihinde Sicilya'daki Haçlılar tarafından Dimyat'a yapılan saldırı göz önünde bulundurulduğunda,²⁰² Salâhaddîn'in babasına burayı iktâ etmesinin sebebi, muhtemelen Haçlılara karşı bu kıyı bölgesini güçlendirmek istemesi akla gelmektedir. Öte yandan, kardeşi Muazzam Turanşah'a verilen iktâ hibesi, Salâhaddîn'in Kızıldeniz yolunu kontrol etme ve Yukarı Mısır'daki siyâsî işleri pekiştirme niyetini açıkça göstermektedir.²⁰³ 569 (1174) yılında Turanşah, Aden'i ele geçirmek maksadıyla önce Yemen'i fethetmişti. Bu tasarrufuyla Salâhaddîn'in, Kızıldeniz güzergâhından elde edilen ticârî kazançları tekeline almayı amaçladığı düşünülebilir.²⁰⁴

¹⁹⁹ Lev, **Saladin...**, s. 159.

²⁰⁰ Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, II, 153; Makrîzî, **el-Mevâiz...**, I, 97; Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 46-47; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 334; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 410; Gibb, **a.g.m.**, **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 91.

Sallâbî, **a.g.e.**, s. 410.

²⁰¹ Rabie, **a.g.e.**, s. 61; Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 45.

²⁰² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 284-285; Runciman, **a.g.e.**, II, 322-323; Lyons-Jackson, **a.g.e.**, s. 76-77.

²⁰³ Nitekim 568 (1173) yılında Sudanlılar ile Nubyalıların Asvan üzerine saldırılarına karşı Turanşah, emniyeti yeniden sağlamak maksadıyla birliklerini Yukarı Mısır'a göndermişti. Bkz.: Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, II, 245; Ehrenkreutz, **a.g.e.**, s. 109. İki yıl sonra 570'de (1175) ise Abbâs b. Şâdî kumandasındaki Sudanlı (siyâhî) birlikler Kûs şehrine saldırmışlardı. Bkz.: Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, II, 338-339; Makrîzî, **es-Sülûk...**, I, 57-58; Lyons-Jackson, **a.g.e.**, s. 77.

²⁰⁴ Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, II, 271, 274; Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 47.

Salâhaddîn döneminde iktâ dağıtımı sâdece Mısır toprakları ile sınırlı kalmadı. 11 Şevval 569 (15 Mayıs 1174) tarihinde Nûreddin Mahmud'un ölümü üzerine Salâhaddîn, askerleriyle berâber Suriye'ye doğru ilerledi. 30 Rebûlevvel 570 (29 Ekim 1174) tarihinde Dımaşk'a girdi ve şehrin idâresini kardeşi Seyfu'l-İslâm Tuğtekin'e bırakıp, Suriye'nin orta kesiminde bulunan Hıms (Humus) ve Hama şehirlerini zaptetmek üzere yola çıktı. Aynı yıl içinde Hıms ve Hama'yı da ele geçiren Salâhaddîn, Lübnan'ın Trablusşam şehri civarındaki Ba'rîn (Montferrand) Kalesi'ni aldıktan sonra Hama'ya döndüğünde, burayı dayısı Şihâbüddin Mahmud el-Hârimî'ye, Hıms'ı da amcası Şîrkûh'un oğlu Nâsırüddin Muhammed'e iktâ etti.²⁰⁵ Sultanın Hama ve Hıms şehirlerini ilk olarak Suriye'deki akrabalarına vermesi bilinçli bir politika idi. Zîra o, kalıcı olmayı sağlamak için ele geçirdiği önemli yerleri, îtimat ettiği yakınlarının idâresine vermekteydi.²⁰⁶ Ayrıca Salâhaddîn, otoritesini tesis etmek maksadıyla aldığı yerleri yeniden adamlarına dağıttı. Nitekim sultan, Lübnan bölgesindeki Ba'lebek ile Beyrut, Fırat'ın Cezîre (Yukarı Mezopotamya) tarafında yer alan Bîre ve diğer Suriye şehirlerini zaptettiğinde de aynı tasarrufta bulundu.²⁰⁷

Yeni ele geçirilen bir bölgenin iktâ olarak tahsis edilmesinde, Selçuklularda olduğu gibi, o yerin alınmasında en çok emeği geçen kişi ya da emîrin gözetilmesi âdetten idi. Nitekim Sultan Salâhaddîn, 569 (1174) yılında Yemen'in fethini gerçekleştiren kardeşi Turanşah'a burayı iktâ olarak vermiş ve Yemen o vefât edinceye kadar onun iktâi olarak kalmıştı.²⁰⁸ Yine Libya bölgesi de bu yeri fetheden Şerefeddin Karakuş'a iktâ edilmişti.²⁰⁹

Sultan Salâhaddîn, iktâyı İslâm birliğini sağlamak maksadıyla bir araç olarak kullandı. O, Bîre'ye indiğinde civardaki meliklere mektuplar yazıp "*Kâfirlere karşı cihâdda kendisinin askeri, etbâi ve yardımcısı olma koşuluyla her kim gelirse ona*

²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 322, 332, 334-335, 338; Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 45, 47; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 410.

²⁰⁶ Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 45; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 410.

²⁰⁷ Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 45-46.

²⁰⁸ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 62.

²⁰⁹ Ramazan Şeşen, "Salâhaddîn Eyyûbî Devrinde Libya'da Türkler ve Karakuş Meselesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, İstanbul 1982, s. 174-177; Ali Öngül, "Şerefeddin Karakuş", **DİA**, XXIV, 442-443.

bölgesini vereceğini” bildirmişti.²¹⁰ Benzeri bir hâdise de 579 (1183) senesinde yaşanmıştı. Ayntâb (Gaziantep), Salâhaddîn tarafından muhâsara edilince kalenin hâkimi, sultana haber göndererek ona kalenin elinde kalması hâlinde, gelip emrine girmek istediğini söylemiş, Salâhaddîn de teklifi kabul ederek kaleyi ona iktâ etmişti.²¹¹

Sultan Salâhaddîn, kendisine sadâkatle bağlı olan ve iyi hizmetlerde bulunan emîrlere mükâfat olarak iktâ verebiliyordu. Nitekim, Hısn Keyfâ Emîrine yapmış olduğu hizmetler için, Âmid’i (Diyarbakir) bırakmıştı.²¹² Sultan bu şekilde 570’te (1175) Lübnan’ın Bika Vadîsî’ndeki Ba’lebek’i Emîr İbnü’l-Mukkaddem’e,²¹³ 584 (1188) senesinde de Kuzey Filistin’deki Safed şehrini Emîr Sâdeddin Mesûd’a iktâ etmişti.²¹⁴ Yine 588 (1192) yılında Haçlılar tarafından esir olarak tutulan Seyfeddin el-Meştûb, serbest bırakılınca sultan onu oldukça iyi karşılamış ve sadakâtinden dolayı ona Filistin’deki Nablus şehrini vermişti.²¹⁵

Ayrıca Salâhaddîn, bâzı durumlarda devletin güvenliğini düşünerek iktâlar verdiği de oldu. Nitekim birçok kez kendisine ihânet eden ve Haçlılara mahsûlat tedarik eden Arap kabilelerine iktâlar vererek hem hâkimiyetindeki toprakların güvenliğini temin etmek hem de Arap kabilelerinin Haçlılarla iş birliği yapmalarına mâni olarak, onları Haçlılara karşı cihâda teşvik etmeye çaba sarf etti. Cüzâm ve Sa’lebe kabilelerine de bu maksatla Mısır’ın çeşitli yerlerinden iktâlar verilmişti.²¹⁶ Ancak buna rağmen sultan onlara mâni olamamıştı. Nitekim 577 (1181) yılında Cüzâm ve Sa’lebe Araplarının, Haçlılara zahîre temin ettikleri tesbit edilince, Salâhaddîn tarafından mezkûr Arap kabileleri ile diğer bâzı Bedevîlerin iktâlarının üçte ikisi ellerinden alınarak Yukarı Mısır’daki Feyyûm şehrinde iktâsı bulunanlara verildi.²¹⁷ Sultan, Bedevîlere de Arap kabilerine aynı gâye doğrultusunda iktâlar dağıtmıştı. Bu durumun iki amacı bulunmaktaydı, ilki; Haçlılarla mücâdelelerde yardımcı süvâri kuvveti olarak Bedevîlerden istifâde etmek istemesi, ikincisi de

²¹⁰ İbn Vâsıl, **a.g.e.**, II, 139; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 410.

²¹¹ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 393.

²¹² İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 392; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 410.

²¹³ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 336, 360; Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 49.

²¹⁴ Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 49.

²¹⁵ İbn Vâsıl, **a.g.e.**, II, 381; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 410-411.

²¹⁶ Sallâbî, **a.g.e.**, s. 411.

²¹⁷ Rabie, **a.g.e.**, s. 35;

yolların emniyetini sağlamalarını, zahîre nakli, posta merkezlerine at ve hecin devesi vermeleri, aynı zamanda sultana belirli sayıda at vermelerini temin etmek idi.²¹⁸

Salâhaddîn Eyyûbî'nin kurduğu Eyyûbîler Devleti, idârî açıdan her ne kadar bir nevi beylikler birliği gibi görünse de hânedan mensuplarına ve ileri gelen emîrlere tahsis edilen iktâlar mülk olarak verilmemişti. İktâ sâhibi kişiler, kendilerine iktâ edilen toprakları işletip elde edilen gelirinden istifâde ederlerdi ve bu topraklar onlara âit değildi, doğrudan devletin malıydı. Dımaşk, Halep, Hims, Hama, Hısn Keyfâ, Kerek, Meyyâfârikîn, Ba'lebek ve Yemen gibi büyük eyâletlerde sultan adına bu yerleri yöneten iktâ sâhibi emîrlere aynı zamanda “*nâib*” de denilirdi. Çünkü bu emîrlere bulundukları yerleri sultana niyâbeten idâre etmekteydiler, *Dîvânü'l-İnşâ*'dan çıkan ve sultanın tuğrasını (tevki, mühür) taşıyan bir menşûrla²¹⁹ tâyin edilirdi. Ayrıca sultan tarafından merkezden gönderilen menşurda, iktâ sâhibinin yapacağı işler ve nasıl hareket etmesi gerektiği belirtilirdi.²²⁰

Satō Tsugitaka'ya göre; Suriye'de Zengî döneminden beri iktâ sâhiplerinden daha bağımsız olan “*sâhip*” denilen kişiler vardı. Salâhaddîn Eyyûbî, 570 (1174-1175) yılında Suriye'ye doğru ilerlerken zaptettiği toprakları iktâ olarak tahsis etti ve aynı zamanda bu sâhiplerin bir kısmının önceki konumlarını korumalarına izin verdi. Nitekim, 569 (1174) yılında Dımaşk'tan Halep'e gelen es-Sâlih İsmâil b. Nûreddin, bir sonraki yıl Salâhaddîn ile yaptığı antlaşma sâyesinde Halep'i elinde tuttu. Bu andan itibaren es-Sâlih, 577'deki (1181) ölümüne kadar Halep vilâyetini “*Halep sâhibi*” olarak yönetmeye devam etti. Satō Tsugitaka, tüm çağdaş kaynakların “*sâhip*” terimini “*muktâ*” teriminden kesinlikle tam anlamıyla ayırt edemediğini ve Ba'lebek'in muktâsı İbnü'l-Mukaddem'in aynı zamanda sâhip olarak adlandırıldığını ve Salâhaddîn'in dayısı Şihâbüddin Mahmud'a da hem Hama sâhibi hem de Hama muktâsı denildiğini zikretmektedir.²²¹

583 (1187-1188) yılında Halep sâhibi el-Melikü'z-Zâhir Gâzî ile ilgili olarak İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262) şöyle bir bilgi nakleder: “*Salâhaddîn Eyyûbî, oğlu el-*

²¹⁸ Rabie, **a.g.e.**, s. 34; Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde...**, s. 160.

²¹⁹ Hükümdar veya sultan tarafından yapılan bir vazîfelendirmeyi, tâyini, muâfiyeti veyahut da iktâ tevcihini bildiren belgeye verilen addır. Bkz.: Abdülkerim Özeydin, “Menşur”, **DİA**, XXVIII, 148.

²²⁰ Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde...**, s. 113; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 409.

²²¹ Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 54-55.

Melikü'z-Zâhir'e bir mektup göndererek ona emir verme ve tasdik hakkı verdi, sultan ona iktânın tahsisini ve Halep kendi ülkesiymiş gibi işlerini yürütmesini de söyledi."²²² Satō Tsugitaka, bu kayıttan yola çıkarak sâhip denilen kişilerin de iktâ verme ve kendi topraklarında resmî ilân ve onay verme hakkına sâhip olduğunu ortaya koymaktadır.²²³ Fakat müellifin çıkarımında bulunduğu mâlûmatta yine sultanın onayının olduğu zikredilmektedir. İktâ verme yetkisi sultana âitti, onun izni veya onayı olmadan kimse bir başkasına iktâ tahsis edemezdi. Sâhip denilen kişilerin iktâ vermesi, Salâhaddîn'in hükümrânlığı sonrası için daha geçerli görünmektedir. Zîra Salâhaddîn'in vefâtından sonraki dönemlerde merkezî idâre zayıfladığı için Eyyûbî hânedan mensupları, hâkim oldukları yerlerde bağımsız hareket etmeye başlamışlar ve hattâ birbirleriyle hâkimiyet mücâdelelerine girmişlerdi.

İktâ yoluyla gelir elde eden iktâ sâhiplerinin yerine getirmesi gereken birtakım yükümlülükleri vardı. Bunlar, belirli sayıda tam donanımlı asker beslemek ve muhârebe zamanlarında askerleriyle birlikte sultanın ordusuna iştirak etmek gibi askerî görevler ile iktâ arâzisi dâhilindeki güvenliğin tesis edilmesi, iktâ arâzisi içinde yaşayan reâyânın menfaatinin gözetilmesi, ekim denetimi sulama ve iktâ arâzisinin zirâatıyla, bunun yanında sultan ile ilgili bâzı hizmetlerin yerine getirilmesi gibi bir takım askerî olmayan görevlerden müteşekkildi.²²⁴

Dönemin karakteristik özelliği göz önünde bulundurulduğunda askerî sorumluluklar açıkça en önemlisiydi. İktâ sâhipleri, kendilerine tahsis edilen topraklardan elde ettikleri gelirler sâyesinde ihtiyaçlarını karşılardı ve bu kişiler iktâları olan bölgelerde her zaman muhârebeye hazır durumda bulunacak tam donanımlı süvâri beslerlerdi. İktâ sâhipleri, askerlerinin giderlerinden sorumluydular ve harp zamanı onlara gelmeleri emredildiği vakit, bizzat askerlerinin başında Sultan Salâhaddîn'in ordusuna iştirak etmekle mükelleftiler.²²⁵ İktâ sâhibinin muhârebe meydanına götürmesi gereken asker sayısı iktâ gelirlerine göre tahmin

²²² İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Halep min târîhi Halep**, nşr. Halil el-Mansûr, Beyrut 1996, III, 90.

²²³ Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 55-56.

²²⁴ Rabie, **a.g.e.**, s. 67; Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde...**, s. 113; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 410; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 411.

²²⁵ Rabie, **a.g.e.**, s. 67; Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde...**, s. 136-137; a. mlf., **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 232-233; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 324-325; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 411; Turan, "İktâ", **İA**, V/II, 954; Demirci, "İktâ", **DİA**, XXII, 45.

edilirdi; ama bu dönemde hizmet süreleri belli değildi. Bu sebeple iktâ sâhibi, muhârebe alanından ayrılmak için sultandan destûr almak zorundaydı. Nitekim 571 (1175-1176) yılında Salâhaddîn tarafından Suriye vilâyetleri mahsûl başarısızlığı sebebiyle ziyâret edildiğinde, Mısır ordusuna geri dönme izni verilmişti.²²⁶ 29 Safer 579 (23 Haziran 1183) tarihinde Suriye bölgesindeki Hârim'i ele geçirdikten sonra Salâhaddîn, 3 Rebîülevvel 579'da (26 Haziran 1183) Halep'e dönmüş sonrasında askerlerinin ayrılmasına müsâade etmişti. İktâ sâhipleri ve askerleri, Sultan Salâhaddîn Halep'te birtakım işleri düzene koyarken, onlarda buradan ayrılıp kendi bölgelerine dönmüşlerdi.²²⁷

586 (1190) yılında Akkâ Haçlılar tarafından muhâsara altında tutulurken, kış mevsiminin başlamasından dolayı onların kuşatmaya devam edilemeyeceği anlaşıncı, Sultan Salâhaddîn askerlerinin kendi memleketlerine dönmelerine müsâade etmişti. Ancak kendisi hassa birliğiyle bölgede kalarak, Haçlıları izlemeyi ve gerektiğinde onlarla muhârebe etmeyi sürdürmüştü.²²⁸ Bu misâller, emîrlerin ve askerlerinin erzak toplamak veya dinlenmek amacıyla yaşadıkları bölgelere dönmelerine müsâade edildiğini göstermektedir. Fakat Haçlılar veya başka bir düşmanın saldırı tehdidi olduğunda birliklerin muhârebe alanından ayrılmasına izin verilmezdi. Öte yandan, bir iktâ sâhibi sultanın izni olmadan yerinden ayrılırsa bunun için cezalandırılırdı. İbn Memmâtî (ö. 606/1209) kaydında, yıllık geliri 600 dinar olan bir askerinin iki ay boyunca sultanın destûru olmadan yerinden ayrılması hâlinde gelirinden 100 dinarın kesildiğini zikretmektedir. Bu duruma “*el-ghaybânât*” denirdi. Ayrıca maaş (câmekiyye) yerine iktâ alan bir asker, o dönemde askerlik hizmetini yapmamışsa, döneme uygun bir miktarı “*et-tefâvut (orantısız, paysız ödeme)*” adı altında iâde etmek zorunda kalırdı.²²⁹ Bu durum da iktâ sâhiplerinin iktâ gelirleriyle orantılı olarak askerlik hizmetini sunmaları gerektiğini göstermektedir.

İktâ verme yetkisi sultana âitti ve uygun gördüğü vakit bunu feshedebilirdi. Bu durum, iktâ sâhiplerinin vazîfelerini yerine getirmediği zaman veya askerî

²²⁶ Rabie, **a.g.e.**, s. 69; Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 64.

²²⁷ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 106; a. mlf., **a.g.e.**, s. 103-104; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 60; Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 64-65.

²²⁸ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 230; a. mlf., **a.g.e.**, s. 225; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 140; Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 65.

²²⁹ İbn Memmâtî, **a.g.t.**, s. 319-320; Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 64-65; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 315.

sorumlulukların yerine getirilmesinde herhangi bir itâatsizlik gösterdiklerinde uygulanırdı. Bu duruma bir misâl vermek gerekirse; Sultan Salâhaddîn, 573'teki (1177) Gazze ve Askalân seferlerinden sonra düşman kuvvetlerinin zayıf olduğunu düşünerek, askerlerinden bir bölümünü dağıtmış ve ardından Remle üzerine harekete geçmişti. Ancak Remle civarına vardığında, âniden Haçlı kuvvetlerinin saldırısına uğradı ve düşman karşısında tutunamayıp mağlûp bir şekilde geri çekilmek zorunda kaldı. Haçlıların hücumuna mâruz kalındığı sırada Eyyûbî ordusunda bulunan bâzı Kürt askerlerin üzerlerinde zırhlarının olmaması ve disiplinsizce hareketlerde bulunmaları görmezden gelinmemiş ve mezkûr muhârebeden sonra Sultan Salâhaddîn Kahire'ye döndüğünde, görevlerini ihmal eden Kürt askerlerin iktâlarını alarak onları cezalandırmıştı.²³⁰

Yine benzer bir hâdise, Akkâ müdâfaası esnâsında Cemâziyelevvel-Cemâziyelâhir 587'de (Haziran-Temmuz 1191) yaşanmıştı. Nitekim, kalenin kumandanı Seyfeddin Ali İbn el-Meştûb ile Fransa Kralı II. Philippe Auguste (575-620/1180-1223) arasındaki müzâkerelerden bir netice çıkmayınca, bir kısım emîr ve askerleri küçük bir gemiyle şehirden kaçmaları üzerine Sultan Salâhaddîn, aralarında ileri gelen ve büyük iktâ sâhibi olan emîrlerden İzzeddin Ersel, Hüsâmeddin Timurtaş İbn Çavlı ve Esedîyye'nin ileri gelenlerinden Sungur el-Vaşâkî'nin yer aldığı bâzı emîrler ile askerlerin iktâlarını ellerinden alarak onları cezalandırdı.²³¹ Sultanın ordusu için askerî iktâ sisteminin ehemmiyeti büyüktü. İktâ sâhipleri, besledikleri askerlerin disiplinini ve muhârebelerde tereddütsüz bir şekilde ölümüne savaşmalarını sağlamak zorundaydılar. Aksi taktirde, askerlerin herhangi bir görev ihmalkârlığı iktânın feshine sebep olabilmekteydi.²³²

İktâ sâhibi, aynı zamanda sınırları içinde bulunan kalelerin de komutanıydı. Eyyûbî Sultanı, sadâkatinden kuşku duyduğu veya güvenmediği bir emîri kale komutanlığından azlederek yerine îtimat ettiği başka bir emîri vazîfeye tâyin ederdi. Nitekim 581 (1185) yılında Doğu'ya sefer tertip eden Salâhaddîn, Fırat Nehri'ni

²³⁰ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 354; Heath, **a.g.e.**, s. 21-22; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 96, 98, 250; Runciman, **a.g.e.**, II, 348-349; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 300; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 353-354; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 412; Gibb, **a.g.m.**, **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 92.

²³¹ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 506; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 333-334, 413-414.

²³² Sallâbî, **a.g.e.**, s. 412.

geçip Harrân'a vardığında, Musul üzerine sefer tertip edilmesi durumunda yardım olarak 50.000 dinar vermeyi vaat eden şehrin hâkimi Muzafferüddin Gökbörü'nün mezkûr vaadini inkâr edince, sultan Musul'un Zengîler sülâlesinin hâkimiyetinde kalmasından yana olduğu düşüncesine kapılarak Muzafferüddin'i tevkif etti. Onun elinde bulunan Urfa ve Harrân kalelerini alarak, bu yerlere başka emîrler atadı. Sonrasında Salâhaddîn, Muzafferüddin'in durumunu emîrleri ile birlikte istişâre etti; neticede daha yapmış olduğu hizmetler ve onun yöre halkı üzerindeki etkisini göz önünde bulundurup, Muzafferüddin Gökbörü'yü affederek daha önce iktâ olan Urfa ve Harrân'ı kendisine iâde etti.²³³

İktâ sâhibi üzerine düşen tüm yükümlülüklerini yerine getiriyorsa, sultan onun rızası olmadan idâresindeki iktâ alamazdı. Nitekim 574 (1178) yılında Salâhaddîn'in kardeşi Turanşah büyüüp yetiştiği Ba'lebek'i sultandan kendisine iktâ olarak vermesini istemişti; ama şehir alındığından beri burayı idâre eden Emîr İbnü'l-Mukaddem, kendi iktâmı Turanşah'a vermeye yanaşmadı ve isyan etti. Bunun üzerine Salâhaddîn, ordusuyla Ba'lebek üzerine yürüdü ve şehri kuşattı; fakat kış mevsimi başladığı için burayı alamadan Dımaşk'a geri dönmek zorunda kaldı. Bir askerî kuvveti ise muhâsarayı sürdürmesi için orada bıraktı. Nihayetinde bir süre sonra İbnü'l-Mukaddem, anlaşma yoluna giderek Kefertâb, Ba'rîn ve el-Ma'arra'nın bâzı köylerinin kendisine verilmesi koşuluyla Ba'lebek'i Turanşah'a vermeyi kabul etti.²³⁴

İktâ sâhiplerinin, askerî yükümlülüklerinin yanı sıra askerî olmayan bâzı sorumlulukları da vardı. Nitekim bulundukları bölgelerde ihtiyaç duyulan köprüleri ve zirâat için gerekli olan küçük bentleri inşâ etmek ve emniyetini sağlamakla mükelleftiler. Bentlerin yapılması ile ilgili bütün sorumluluk iktâ sâhiplerinin mesûliyetinde olmakla berâber onlar sultana inşâ sırasında gerekli olan sığır, araç gereçler ve işlerin yürütülmesini sağlayacak elemanları gönderirlerdi. Ayrıca iktâ sâhipleri, kanalların açılması, kanalların temizlenmesi gibi işlere de yardım ederlerdi.²³⁵

²³³ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 404; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 411-412.

²³⁴ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 360-361; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 410.

²³⁵ Sallâbî, **a.g.e.**, s. 411.

İbn Memmâtî, Mısır'daki yerel sulama kanallarının (el-cüsûr el-balaîya), iktâ sâhibi ve köylüleri tarafından her bir bölgenin kazancı için kendi gelirleriyle idâre edildiğini zikretmektedir. Bu durum da iktâ sisteminin kurulmasından sonra yerel sulama kanallarının bakımının iktâ sâhibi ve köylülerine emânet edildiğini, sultana âit kanalların (el-cüsûr el-sultâniyye) ise devlet yetkililerinin kontrolünde olduğunu göstermektedir. Eğer bir iktâ sâhibi başka bir iktâyâ gönderilmişse, onun yerine geçen muktâ, sulama sisteminin bakımı için önceki sâhibinin yaptığı harcamaların değerini iade etmekle yükümlüydü.²³⁶ İbn Memmâtî ayrıca, Feyyûm eyâletindeki iktâ sâhipleri ve köylülerinin, sultana âit set ve kanalların kontrolü için bir dirhem bile ödemediğini de belirtmektedir.²³⁷ İktâ sâhipleri, iktâ varlıklarının dâimî olmadığı koşullarda tarımsal üretimi desteklemeye pek istekli olmazlardı. Nitekim bu durum, 590 (1194-1195) yılında meydana gelen, Mısırlı emîrlerin iktâlarına el konulacağına dâir söylentiler yayılmaya başladığında kendi bölgelerini bayındır hâle getirme çabalarından vazgeçmeleriyle açıkça görülmektedir.²³⁸

İktâ sâhibi emîrlerin diğer bir önemli yükümlülüğü ise değeri tahmin edilen veya belirlenen vergileri toplamak idi. Salâhaddîn'in 572-573 (1176-1177) yıllarında Mısır'da bulunduğu sırada yaptırmış olduğu er-Ravk (tahrir) es-Salâhî, bir yandan iktâ nizâmını dolayısıyla ordu teşkilâtını, öte yandan da mâlî teşkilâtı derinden etkiledi. Bu sâyede hem Mısır arâzisinin genişliği hem de nevi tesbit edilmiş, idârî ve askerî iktâlar ona göre tanzim edilmişti. Böylece iktâ edilen bir arâzinin değeri ve ondan ne kadar gelir elde edileceği hemen hemen tahmin edilebilmekteydi.²³⁹ Zikredilen ravk yapılmadan önce sultan, babası Necmeddin Eyyûb'un 565 (1169-1170) yılında Mısır'a gelmesiyle ona iktâ olarak İskenderiye, Dimyat ve Buhayra'yı, aynı yıl ağabeyi Turanşah'a Yukarı Mısır'ın güneyinde yer alan Kûs, Asvân ve Ayzâb'ı iktâ etti. Bu yerlerin yıllık geliri 266.000 dinara kadar ulaşabilmekteydi.

²³⁶ İbn Memmâtî, **a.g.t.**, s. 232-233; Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 66.

²³⁷ İbn Memmâtî, **a.g.t.**, s. 229; Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 67.

²³⁸ Makrîzî, **es-Sülûk...**, I, 119; Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 67.

²³⁹ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 300; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 334.

Daha sonra zikredilen yerlere ilâveten Salâhaddîn tarafından Turanşah’a Buş, Cîze (Giza) ve Semennûd da iktâ olarak verildi.²⁴⁰

Yüksek geliri olan iktâlar hânedan mensuplarına ya da ileri gelen emirlere verilirdi. Hânedan mensuplarının iktâ hususundaki ayrıcalıkları, onları bazen sultandan dahi güçlü duruma getirebiliyordu. Salâhaddîn, ağabeyi Turanşah’a iktâ hususunda gösterdiği cömertliği, diğer kardeşi el-Âdil ve yeğeni Takıyüddin Ömer’e de yapmıştı. 579 (1183-1184) yılına kadar Eyyûbî Sultanı’nın Mısır nâibliğini yapan kardeşi el-Âdil, sultan tarafından yerine yeğeni Takıyüddin Ömer’in nâibliğe tâyin edilmesi üzerine ondan Halep’i kendisine iktâ etmesini talep emişti. Bunun üzerine Salâhaddîn, zaptettiği dönemden beri oğlu el-Melikü’z-Zâhir Gıyâseddin Gâzî’de olan bu kenti, ondan alarak kardeşi el-Âdil’e verdi. Ayrıca, Takıyüddin Ömer’e daha önce verdiği Hama eyâletine ilâveten Mısır’da yıllık geliri 400.000 dinar olan Buhayra’yı, 300.000 dinar geliri olan Feyyûm’u, 70.000 dinarlık Kay, Kayat ve Bûş’u verdi. Daha sonra Bûş’un yerine 60.000 dinar yıllık geliri olan Semennûd el-Vâhât’ı; bunların yanı sıra yıllık geliri 60.000 dinar olan Fuvve ve el-Muzâhamateyn ve 30.000 dinarlık Havf Ramses’i de onun iktâına kattı. Yıllık geliri zikredilen yerler onun “*iktâu’l-hassı*” idi. Dimyat ve İskenderiye de Takıyüddin’e verilmişti. Sâdece İskenderiye’nin aylık geliri 1.500 dinardı. Öyle ki, Takıyüddin bir sultan gibi hareket edebilirdi.²⁴¹ Ayşe Dudu Kuşçu’nun bu husustaki açıklaması ise şöyledir: “*Devletin merkezi olan Mısır’da, Şemsü’d-Devle Turanşah ve Takıyüddin Ömer misâllerinde olduğu gibi, bâzı yerler iktâu’l-hass olarak verilmekle birlikte Mısır, ülkenin diğer yerleri gibi beylikler sistemine göre tanzim edilmemişti. Mısır’ın merkez olup hükümdârın burada bulunması böyle bir taksîmata gidilmesini engelleyen en önemli sebep olsa gerekir.*”²⁴²

Salâhaddîn devrinde hânedan mensubu iktâu’l-hass sâhibi meliklerin isimleri ve idâre ettikleri eyâletler şunlar idi:

1) ez-Zâhir Gıyâseddin Gâzî - Halep

²⁴⁰ Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, II, 153; Makrîzî, **el-Mevâiz...**, I, 97; Tsugitaka, **a.g.e.**, s. 46-47; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 334; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 410; Gibb, **a.g.m.**, **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 91.

²⁴¹ Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, III, 190-191, 193, 195; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 414.

²⁴² Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 414-415.

- 2) el-Efdâl Nûreddin Ali - Dımaşk
- 3) el-Muzaffer Takıyüddin Ömer - Hama
- 4) el-Muazzam Şemsü'd-Devle Turanşah - Yemen
- 5) el-Melikü'l-Evhad – Meyyafârıkîn²⁴³
- 6) Nasırüddin Muhammed – Hims
- 7) Necmeddin Eyyûb – Ba'lebek
- 8) Önce Necmeddin Eyyûb'un daha sonra el-Âdil'in hâkim olduğu Kerek.²⁴⁴

Böyle bir iktâ sistemi ve ülkenin bir nevi beylikler birliği şeklinde düzenlenmesi, Salâhaddîn'in döneminde bir mesele teşkil etmemişti. Nitekim onun hükümrânlığı boyunca merkezî otorite son derece güçlü olduğu için, bu nizâm gayet iyi bir şekilde işleyişini sürdürmüştü. Fakat Sultan Salâhaddîn'in vefâtı üzerine Eyyûbî Âilesi'ne mensup kişiler, hâkim oldukları bölgelerde birer müstakil hükümdâr gibi hareket etmeye başlamışlar ve birbirleriyle hâkimiyet mücâdelelerine girip, devletin zayıflayarak güçten düşmesinin en büyük müsebbibi olmuşlardı. Bu durum aynı zamanda Salâhaddîn döneminde yok olma noktasına gelen Haçlıların lehine olmuştu. Zîra Haçlılar, Eyyûbîlerin kendi içindeki taht mücâdelelerinden istifâde ederek, kaybettikleri bâzı bölgeleri geri almaya başlamışlar ve akabinde daha da ileri giderek Mısır üzerine üç büyük sefer tertip etmişlerdi.

İktâ sistemiyle ayrıca devletin uygun gördüğü toprakları ekip biçen ve vergi vermekle mükellef olan reâyâ ile toprakları muhâfaza etmekle görevlendirilmiş olan iktâ sâhibi arasında sıkı bir ilişki tesis edilmiş idi. İktâ sâhipleri ile reâyâ arasındaki uyumun sürdürülmesi ve onların ülkenin imârına, zirâatın gelişmesine çaba sarf etmeleri hâlinde iktâ sâhibinin bölgesini oğluna bırakmasına müsâade edilirdi. Eğer iktâ sâhibinin oğlu hizmet edebilecek bir yaşta değil ise büyüyünceye kadar sultan,

²⁴³ Ayşe Dudu Kuşçu'ya (a.g.e., s. 415) göre; “Meyyafârıkîn de iktâu'l-hass idi. Hattâ zikredilen şehirden başka Takıyüddin Ömer'in, 587 (1190-1191) yılında ele geçirdiği el-Cezîre ve Diyarbekir'in yıllık gelirleri oldukça yüksek olup, hânedan âilesinden birine tahsis edildiğine göre bu yerlerin de iktâu'l-hass olması kuvvetle muhtemeldir.”

²⁴⁴ Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 415.

onun adına iktâyı idâre edebilecek bir nâib atardı. İktâ sâhibinin oğlunun olmadığı durumda iktâ, önceki sâhibinin kardeşine veya kölesine devredebilirdi; ama bu uygulama daha ziyâde küçük iktâlar için geçerliydi. Zîra büyük iktâ sâhipleri, iktâlarını kendi hayatları süresince bile muhâfaza edememekteydiler. Nitekim devletin feodal güçlerin ortaya çıkmasını engelleme çabası ve saltanat kavgalarına karışan iktâ sâhibi emîrlerin yer aldıkları tarafın mağlûbiyeti ya da isyan etme eğilimi göstermeleri bu duruma sebep olmaktaydı.²⁴⁵

İktâ sistemi, Salâhaddîn'in kurduğu Eyyûbî Devleti için askerî, iktisâdî ve içtimâî açıdan oldukça önemliydi. Sultanın ve iktâ sâhibi emîrlerin askerleri için dâimî gelir kaynağıydı. Zîra muhârebe zamanı mühim askerî masraflar bu şekilde karşılanmaktaydı. Tatbik edilen iktâ usulüyle çok sayıda asker maaş ödenmeden yetiştirilip, silâh ve mühimmatla donatılarak güçlü, nizâmî bir ordu meydana getirilmişti. Sultan Salâhaddîn'in ordusunun büyük bir kısmını da işte bu iktâ askerleri teşkil etmekteydi.²⁴⁶

2.1.2. Memlûk Askerleri

Memlûk terimi, Arapça *meleke* fiil kökünden türemiş bir ism-i mef'ûl olup, sözlük mânâsı “*efendisinin idâresi altında bulunan köle*” demektir. Ev ve diğer husûsî işlerde hizmetli olarak kullanılan köleleri ifâde eden “*abd*” teriminden farklıdır. “*Abd*” olarak zikredilen bir kimsenin annesi ve babası da köledir, yâni köle olarak doğmuştur. Fakat memlûk, hür bir anne ile babadan dünya'ya gelen ve sonradan köle olan kimse için kullanılan bir terimdir. Dolayısıyla memlûku, basit mânâda köle olarak değerlendirmemek gerekir. Memlûk tâbiri, zamanla İslâm tarihinde ıstılâhî anlam kazanarak, savaşlarda tutsak edilerek ya da satın alma yoluyla elde edilen beyaz insanı ifâde eden bir mânâda kullanılmaya başlanmış; daha sonra da halife, sultan veya emîrlerin köle olarak satın aldıkları, belli bir dinî ve askerî eğitime tâbi tutarak yetiştirip, kendi hassa birlikleri arasına aldıkları husûsî,

²⁴⁵ Turan, “İktâ”, İA, V/II, 954-955.

²⁴⁶ Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 329; Sallâbî, a.g.e., s. 412.

içtimâî ve hukukî konumu olan askerler için kullanılan bir kavram hâline gelmiştir.²⁴⁷

Genellikle Kafkasya, Orta Asya ve Karadeniz'in kuzeyindeki Türk topluluklarından ve beyaz ırktan olan kimselerden seçilen memlûkler, "*tıbak*" ya da "*tıbak*" denilen kışlalarda küçük yaşta çok sıkı askerî ve dinî bir eğitime alınırlar, eğitimlerini tamamladıktan sonra kendilerini satın alan halife, sultan veya emîr tarafından kölelikten âzâd edilerek onların askerî birliklerine katılırlardı. Bu yüzden memlûkler, bâzen kendilerini asker olarak yetiştirip âzâd eden şahsa, bâzen de geldikleri ülkeye veyahut kabileye göre nisbet edilirlerdi.²⁴⁸

Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler dönemlerinde İslâm ordularında görev yapan Türkler bulunmaktaydı. Emevî halifelerinin muhafız birliklerinde Türk kökenli askerler yer alsa da bunlar görev aldıkları devletin idârî yapısında söz sâhibi olabilecek bir konuma ulaşamadıkları gibi, yetiştirilme esâsları bakımından da memlûk sistemiyle ilişkilendirmek pek mümkün değildir. Bu sebeple İslâm tarihinde sistemli bir şekilde askerî maksatla memlûk edinip orduda istihdam etme usûlünün, Abbâsî Hilâfeti ile başladığı kabul edilmektedir.²⁴⁹

Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775), memlûk sistemini tatbik ederek Türkleri devlet içerisinde istihdam eden ilk Abbâsî Halifesi olarak zikredilmektedir. Onun devrinden itibaren Türklerin orduda yer almaya başladıkları görülmektedir.²⁵⁰ Nitekim, Türkî lâkâbıyla anılan Hammad, Mübârek, Ferec, Beşîr ve Şâkir gibi devrin

²⁴⁷ Stanley Lane-Poole, **A History of Egypt**, New York 1969, s. 242; Yıldız, **a.g.e.** s. 83-84; Kâzım Yaşar Koprman, **Mısır Memlûkleri Tarihi**, İstanbul 1989, s. 1; Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 2001, s. 8; Fatih Yahya Ayaz, **Memlûkler (1250-1517)**, İstanbul 2015, s. 21; Kâzım Yaşar Koprman, "Memlûkler", **DGBİT**, VI, 433; a. mlf., "Mısır Memlûkleri", **Türkler**, V, 166; Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", **Türkler**, V, 612; a. mlf., "Memlûk", **DİA**, XXIX, 88.

²⁴⁸ Yıldız, **a.g.e.**, s. 83-84; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 237-238; Koprman, **a.g.e.**, s. 1; Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21; Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına...**, s. 8; **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 281-282; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 24; Nicolle, **Üçüncü Haçlı...**, s. 32; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 346; Ayaz, **a.g.e.**, s. 21; Koprman, "Memlûkler", **DGBİT**, VI, 433; a. mlf., "Mısır Memlûkleri", **Türkler**, V, 166; Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", **Türkler**, V, 612; Dudu Kuşçu, **a.g.m.**, **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 84; Kızıltoprak, "Memlûk", **DİA**, XXIX, 88.

²⁴⁹ Yıldız, **a.g.e.**, s. 83-84; Koprman, **a.g.e.**, s. 1; Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına...**, s. 8; Ayaz, **a.g.e.**, s. 21; Koprman, "Memlûkler", **DGBİT**, VI, 433; a. mlf., "Mısır Memlûkleri", **Türkler**, V, 166; Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", **Türkler**, V, 612; a. mlf., "Memlûk", **DİA**, XXIX, 88.

²⁵⁰ Ekrem Pamukçu, **Bağdat'ta İlk Türkler**, Ankara 1994, s. 18; Koprman, "Memlûkler", **DGBİT**, VI, 434; Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", **Türkler**, IV, 424-425.

meşhur kumandanları, hep bu dönemde adlarından söz ettirmeye başlamışlardır. Halife el-Mansûr devrinden sonra da, Abbâsî Devleti ve toplumu içerisinde Türklerin belli bir potansiyel oluşturdukları, nüfuzlarının gittikçe derinleştiği görülmektedir.²⁵¹ Zîra Halife Muhammed el-Mehdî (158-169/775-785) döneminde, Türklerin devlet ve ordu bünyesindeki faâliyetleri devam etti. Mezkûr halife, babasının mevâlî hususundaki vasiyetine uyarak,²⁵² Türklere karşı son derece ılımlı bir politika izledi. Yine Halife Hârûnürreşîd'in (170-193/786-809) muhâfız birliğinin, büyük ölçüde Türklerden müteşekkil olduğu bilinmektedir.²⁵³

Abbâsîlerin kuruluşunda İranî unsurlar önemli rol oynamışlardı. Bu duruma paralel olarak, mezkûr unsurların devlet içerisinde nüfuzlarını gittikçe artırmaları bir sorun olarak görülmekteydi. Özellikle Halife el-Me'mûn (198-218/813-833) döneminden itibaren, bahsi geçen unsurlara karşı denge kurmak amacıyla devletin sınırları dışından Türkler getirtilerek, onlardan askerî birlikler teşkil edilmeye başlandı. Halife el-Mutasım-Billâh (218-227/833-842) devriyle birlikte, Türklerin bilhassa ordudaki baskın unsur oldukları görülmektedir. Nitekim kısa süre içinde Abbâsî ordusundaki sayıları 20.000-30.000 civarına ulaşan Türk memlûklerin, Bağdat'ın sivil halkıyla uyum sağlayamayıp, çeşitli sorunlara sebep olmaları üzerine, el-Mutasım-Billâh tarafından mezkûr unsurlara Bağdat'ın kuzeyinde Sâmarrâ şehri inşâ edilerek geniş iktâlar tahsis edildi ve hattâ onlar için zikredilen şehirde yaşayan Arap, Acem gibi yerli halk unsurlarıyla karışmalarına mâni olmak maksadıyla husûsî olarak Asya bozkırlarından evlenecekleri Türk kızları getirtilmiş idi.²⁵⁴ Halife el-Vâsik-Billâh (227-232/842-847) ile Halife el-Mütevekkil-Alellah (232-247/847-861) dönemleri ise hem sayı hem de yetki ve güç açısından Türklerin zirvede oldukları en

²⁵¹ Pamukçu, a.g.e., s. 18.

²⁵² Halife el-Mansûr 158 (775) yılında oğlu ve vârisi olan el-Mehdî'ye şu sözleri sarf etmiştir: “Ben senin için benden önceki hiçbir halife tarafından toplanmayan miktarda mevâlî topladım. Onları kayır ve sayılarını arttır. Zîra onlar gücün, olağanüstü durumlarda takviye kaynağıdır.” Bkz.: David Ayalon, “Preliminary Remarks on the Mamluk Military institution in Islam”, **War Technology and Society in the Middle East**, ed. V. J. Parry-E. Yapp, London 1975, s. 47. Özaydın, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, **Türkler**, IV, 424.

²⁵³ Yıldız, a.g.e., s. 19.

²⁵⁴ Şehabeddin Tekindağ, **Berkuk Devri'nde Memlûk Sultanlığı (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)**, İstanbul 1961, s. 22; Yıldız, a.g.e. s. 83-84; Koprman, a.g.e., s. 1; Pamukçu, a.g.e., s. 19-21; Özaydın, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, **Türkler**, IV, 426-427; Koprman, “Mısır Memlûkleri”, **Türkler**, V, 166; Kızıltoprak, “Memlûk Sistemi”, **Türkler**, V, 613; a. mlf., “Memlûk” **DİA**, XXIX, 88.

parlak devirlerdi. Bu dönemlerde, Abbâsî ordusunda bulunan Türk memlûklerin sayısının abartılı olmakla berâber, 200.000'i bulduğu zikredilmektedir.²⁵⁵

Abbâsî Vâlilerinin de kendi konumlarını güçlendirmek maksadıyla Türk memlûk edinmeleriyle birlikte mezkûr unsurlar, ülkenin her tarafına yayılmışlardı. Abbâsî Devleti içerisine memlûk statüsünde getirilip Yakın Doğu'da kendilerine yer edinen Türkler, zamanla daha da güçlenerek devlet içindeki en mühim mevkileri ele geçirmeye başlamışlardı. Bu durum Abbâsîlerin zararına olmuştu; zîra muhtelif eyâletlere vâli olarak tâyin edilen Türk memlûkler, Mısır gibi merkezden uzak yerlerde bağımsız devletler kurmuşlardır.²⁵⁶

Nitekim, Halife el-Me'mûn'un (198-218/813-833) memlûklerinden Ahmed b. Tolun, Mısır'da memlûklerin desteğini alarak Tolunoğlu Devleti'ni (254-292/868-905) ihdas etmişti. Onun ordusunda 24.000'den fazla Türk memlûkun bulunduğu zikredilmektedir.²⁵⁷ Tolunoğullarının yıkılması ve vâliler devrinden sonra Mısır'da Abbâsîlerin hizmetindeki diğer bir Türk memlûkunun oğlu olan Muhammed b. Tuğç tarafından tesis edilmiş olan İhşîdî Devleti (323-358/935-969) de, ordusunda çok sayıda memlûk istihdam ederek onlar sâyesinde varlığını devam ettirmişti.²⁵⁸ İhşîdîleri ortadan kaldırarak Mısır'a hâkim olan Fâtımîler ise (297-567/909-1171) burada güçlü düşmanlarla karşılaşp birkaç hezîmete uğrayınca, memlûk usûlünü uygulamak zorunda kaldılar. Nitekim, Halife Azîz-Billâh (365-386/975-996) devrinden îtibâren Türk memlûkler Fâtımî ordusunda istihdam edilmeye başlandı. Halife Müstansır-Billâh (427-487/1036-1094) devrinden îtibâren ise, Fâtımî ordusundaki Türk memlûk askerlerin sayısı artmaya devam etmiş ve mezkûr halifenin son zamanlarında Türk memlûkler Mısır'da hâkimiyeti büyük ölçüde ele geçirmişlerdi.²⁵⁹ Ancak Türk memlûkler, hem kendi aralarında hem de Sudanlılar ile

²⁵⁵ Pamukçu, **a.g.e.**, s. 19-21.

²⁵⁶ Ayaz, **a.g.e.**, s. 21-22; Koprman, "Mısır Memlûkleri", **Türkler**, V, 167; Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", **Türkler**, V, 613; a. mlf., "Memlûk", **DİA**, XXIX, 88.

²⁵⁷ Ayaz, **a.g.e.**, s. 21-22; Özkuyumcu, "Tolunoğulları", **Türkler**, V, 36-37; Koprman, "Mısır Memlûkleri", **Türkler**, V, 167; Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", **Türkler**, V, 613; a. mlf., "Memlûk", **DİA**, XXIX, 88.

²⁵⁸ Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, 220; Ayaz, **a.g.e.**, s. 21-22; Koprman, "İhşîdiler Devleti", **DGBİT**, VI, 218; Özkuyumcu, "İhşîdiler", **Türkler**, V, 88; Koprman, "Mısır Memlûkleri", **Türkler**, V, 167; Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", **Türkler**, V, 613; a. mlf., "Memlûk", **DİA**, XXIX, 88.

²⁵⁹ Hamblin, **a.g.e.**, s. 32-35; Lev, **State and Society...**, s. 84-87; Ayaz, **a.g.e.**, s. 21-22; Koprman, "Mısır Memlûkleri", **Türkler**, V, 167; Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", **Türkler**, V, 613; Lev, a.g.m.,

Berberîlere karşı giriştikleri mücâdeleler sırasında zayıflayarak, kendileriyle birlikte Fâtımîlerin çökmesine sebep olmuşlardır.²⁶⁰

Abbâsîler devrinde başlayan memlûk yetiştirme usûlü sâdece bu devletlerle sınırlı kalmadı. Nitekim Sâ mânîler (204-395/819-1005),²⁶¹ Saffârîler (247-393/861-1003),²⁶² Tâhirîler (205-259/821-873),²⁶³ Ziyârîler (316-483/928-1090),²⁶⁴ Büveyhîler (320-454/932-1062),²⁶⁵ Karahanlılar (226-608/840-1212),²⁶⁶ Gazneliler (351-582/963-1186),²⁶⁷ Büyük Selçuklular (432-552/1040-1157),²⁶⁸ Türkiye Selçukluları (467-708/1075-1308),²⁶⁹ Gûrîler (391-612/1000-1215),²⁷⁰ Hârizmşahlar (552-629/1157-1231)²⁷¹ gibi devletler de memlûk sistemini tatbik ederek, Türkleri

International Journal of Middle East Studies, XIX, s. 342-343; Yazılıtaş, a.g.m., **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, sayı: 18, s. 197-200; Kızıltoprak, “Memlûk”, **DİA**, XXIX, 88.

²⁶⁰ Tekindağ, **a.g.e.**, s. 23-25; Kopraman, “Memlûkler”, **DGBİT**, VI, 436; a. mlf., “Mısır Memlûkleri”, **Türkler**, V, 167.

²⁶¹ Bosworth, **a.g.e.**, s. 128; Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara 1989, s. 3, 7; Vasiliy Vladimiroviç Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, Ankara 1990, s. 257-258; Richard Nelson Frye, **Orta Çağın Başarısı Buhârâ**, Türk trc. Hasan Kurt, Ankara 2000, s. 137-140; Aydın Usta, **Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâ mânîler**, İstanbul 2013, s. 417-421; Kızıltoprak, “Memlûk Sistemi”, **Türkler**, V, 323; Bosworth, “Ghulâm”, **EI²**, II, 1082; a. mlf., “Sâ mânîler”, **EI²**, VIII, 1027; Erdoğan Merçil, “Gulâm”, **DİA**, XIV, 180; Aydın Usta, “Sâ mânîler”, **DİA**, XXXVI, 66.

²⁶² Bosworth, “Ghulâm”, **EI²**, II, 1082; a. mlf., “Saffârîler”, **EI²**, VIII, 796; Merçil, “Gulâm”, **DİA**, XIV, 181; a. mlf., “Saffârîler”, **DİA**, XXXV, 464-465.

²⁶³ Barthold, **a.g.e.**, s. 237; Merçil, “Gulâm”, **DİA**, XIV, 181.

²⁶⁴ Bosworth, “Ghulâm”, **EI²**, II, 1082.

²⁶⁵ Claude Cahen, “Buwayhids”, **EI²**, I, 1355; Bosworth, “Ghulâm”, **EI²**, II, 1082; Ahmet Ateş, “Deylem”, **İA**, III, 573; Erdoğan Merçil, “Büveyhîler”, **DİA**, VI, 499; a. mlf., “Gulâm”, **DİA**, XIV, 180-181.

²⁶⁶ Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara 2002, s. 133, 149, 155, 158, 165, 196-200; Bosworth, “Ghulâm”, **EI²**, II, 1083; Merçil, “Gulâm”, **DİA**, XIV, 180, 182, 184; Abdülkerim Özaydın, “Karahanlılar”, **DİA**, XXIV, 411.

²⁶⁷ Merçil, **a.g.e.**, s. 3, 7; Hanefi Palabıyık, **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler; Devlet ve Saray Teşkilatı**, Ankara 2002, s. 120, 209-211, 213; Güller Nuhoglu, “Gazneliler’de Devlet Teşkilâtı”, **Türkler**, V, 299-300, 302; Bosworth, “Ghulâm”, **EI²**, II, 1083; Erdoğan Merçil, “Gazneliler”, **DİA**, XIII, 482; a. mlf., “Gulâm”, **DİA**, XIV, 181-182.

²⁶⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul 1953, s. 159; Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 33; Köymen, **Selçuklu Devri...**, s. 15, 163-165; Alptekin, a.g.m., **Belleten**, LIV, sayı: 209, s. 119; Salim Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, **Türkler**, Ankara 2002, V, 159; Altan Çetin, “Selçuklu Teşkilâtı’nın Memlûklere Tesiri”, **Belleten**, LXVIII, sayı: 251 (2004), s. 106; Bosworth, “Ghulâm”, **EI²**, II, 1083; Merçil, “Gulâm”, **DİA**, XIV, 181-182.

²⁶⁹ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 100-102; Erkan Göksu, **Türkiye Selçuklularında Ordu**, Ankara 2010, s. 34-66; Muharrem Kesik, **At Üstünde Selçuklular**, İstanbul 2017, s. 29-36; Ayşe Dudu-Erdem Kuşçu, “Türkiye Selçuklularında Ordu ve Donanma”, **Türkler**, Ankara 2002, VII, 251-254; Refik Turan, “Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât”, **Türkler**, Ankara 2002, VII, 226-227.

²⁷⁰ Sâlim Cöçce, “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”, **Türkler**, Ankara 2002, VIII, 1199; C. H. Bosworth, “Ghürîler”, **EI²**, II, 1103; Merçil, “Gulâm”, **DİA**, XIV, 182, 184.

²⁷¹ Bosworth, “Ghulâm”, **EI²**, II, 1083; Mehmet Fuad Köprülü, “Hârizmşahlar”, **İA**, V/1, 281; Merçil, “Gulâm”, **DİA**, XIV, 182-183; Aydın Taneri, “Hârizmşahlar”, **DİA**, XVI, 229.

ordularında istihdam etmişlerdir. Endülüs Emevîleri de IX. yüzyıldan itibaren memlûk edinmeye başlamışlardı. Endülüs'deki memlûklere “*sakâlibe (ıslâvlar)*” adı verilirdi. Devlet içinde çok önemli roller üstlenen bu memlûklere “*ıslâv*” denilmesinin sebebi ise köle menşeli olmalarındandı.²⁷²

Memlûk sistemini en iyi şekilde tatbik eden devletlerin başında Selçuklular gelmekteydi. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu sırasında mühim rol oynayan Türkmenlerin, devletin ihdasından sonra yavaş yavaş tasfiye edilerek, yerlerine gulâm (memlûk) sistemine göre yetişmiş askerlerin orduya alınmaya başladıkları görülmektedir.²⁷³ Nitekim, Büyük Selçuklularda gulâmlıktan yetişmiş, sarayda ya da orduda muayyen bir rütbeye ve dereceye ulaşmış askerî bir erkân vardı. Bu zümre, devletin ve sultanın dayandığı başlıca kuvvetler idi. Bu itibarla seferlerde oynadıkları rol çok büyüktü.²⁷⁴ Büyük Selçuklu ordusunun üç ana kısmından birini “*gulâmân-ı saray*” denilen bu grup teşkil etmekteydi.²⁷⁵ Selçukluların, XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sultan Alparslan (455-465/1063-1072) döneminde, Fâtımîlerin hâkimiyeti altındaki Suriye'ye girmesi neticesinde, bölgede Suriye-Filistin Selçuklu Devleti kurulmuş ve Selçuklu müesseseleri dolayısıyla ordu teşkilâtı bölgeye gelmişti.²⁷⁶ Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak tesis edilmiş olan ancak daha sonra istiklâllerini elde eden atabeglerin ordu teşkilâtları da bu sistem içinde idi.²⁷⁷ Nitekim, İmâdeddin Zengî tarafından kurulan Musul Atabegliği bunlardan biridir. Zengîler olarak da zikredilen bu atabegliğin ordusunda bulunan memlûkler, atabegin bir tür hassa birliği gibiydi.²⁷⁸ Salâhaddîn Eyyûbî'nin babası Necmeddin Eyyûb ve amcası Esedüddin Şîrkûh da Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olan Irak Selçukluları vâsıtasıyla Zengîlere intikal eden askerî teşkilâtın içinde görev yapan kumandanlar arasındaydılar.²⁷⁹ Nûreddin Mahmud Zengî döneminden itibaren emîrlerin memlûk yetiştirmesi bir âdet hâline gelmişti. Nûreddin Mahmud'un kendi adına nisbetle

²⁷² Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 282.

²⁷³ Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Ankara 1992, III, 236.

²⁷⁴ Köymen, **a.g.e.**, III, 249-250.

²⁷⁵ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 53; Speros Vryonis, “Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri”, Türkçe trc. Tuncay Birkan, **Cogito**, sayı: 29 (2001), s. 93-113.

²⁷⁶ Ali Sevim, **Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi**, Ankara 1989, s. 7.

²⁷⁷ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1997, s. 225.

²⁷⁸ Kızıltoprak, “Memlûk Sistemi”, **Türkler**, V, 617.

²⁷⁹ Alptekin, **a.g.m.**, **Belleten**, LIV, sayı: 209 (1990), s. 118.

“Nûrîyye”, Eseddüddin Şîrkûh’un “Esedîyye”, Necmeddin Eyyûb’un “Necmîyye” adıyla memlûk grupları vardı.²⁸⁰

Mısır’da Eyyûbî Devleti’ni tesis eden Salâhaddîn, ilerleyen süreçte dâimî ordusunu büyük ölçüde Türk kökenli askerlerden teşkil etti. Nitekim ordusunun en göze çarpan seçkin muhârip birliği memlûkler idi ve bu kuvvetin çoğunluğunun da Türk asıllı olduğu zikredilmektedir. Zîra sultan daha Fâtımî vezirliği sırasında kendi adıyla anılan “Salâhîyye” birliğini teşkil ederek memlûk edinmeye başlamıştı.²⁸¹

Salâhaddîn, Mısır üzerinde hâkimiyetini tesis ettiğinde ordusunda sâhiplerinin adıyla anılan iki askerî birlik vardı. Bunlardan ilki, amcası Şîrkûh’un birliği olan “Esedîyye”dir. Şîrkûh, Nûreddin Mahmud’un hizmetinde Hıms sâhibi iken, çıktığı seferlerde mezkûr birlik dâima yanında olurdu ve nitekim onun Mısır Seferleri’nde de yer almıştı. Tertip edilen son sefer neticesinde 564’te (1169) Mısır’a girmeyi başaran Şîrkûh, kısa bir süre sonra vefât edince “Esedîyye” birliği Salâhaddîn’in yanında yer alarak onun Fâtımî veziri olmasını desteklemişti. İkinci birlik ise “Salâhîyye” idi. Salâhaddîn vezir olsa da ülke içinde kendisine muhâlefet eden çok sayıda kimse vardı. Ayrıca Haçlılar, Mısır için hâlâ büyük bir tehdit olmaya devam etmekteydi. Bu sebeple Kürt Emîr Hüsâmeddin Ebû’l-Heycâ es-Semîn el-Hezbânî tarafından kumanda edilen “Salâhiyye” birliğini teşkil etti. Doğrudan Salâhaddîn’e bağlı olan ve onun muhâfızlığını yapan bu birlik, Fâtımî ordusundaki Sudanlı (siyâhî) ile Ermeni askerlerin çıkardıkları isyanın bastırılmasında kullanılan kuvvetlerden biriydi.

İfâde etmek gerekmektedir ki bir memlûk askeri bağlı olduğu kişinin nisbesiyle anılırdı. Örneğin, Mankûrus el-Esedî, Bahâeddin Karakuş el-Esedî, Seyfeddin Yazgıç el-Esedî, Çerkes es-Salâhî gibi.²⁸² Böylece taşıdıkları nisbelerden memlûk oldukları çıkarılmaktaydı. Bu husus, Eyyûbî hânedanının son dönemleri ile Memlûkler devrinde açıkça görülmektedir. Makrîzî, mensubu olduğu kişinin nisbesini taşıyan birlikler ile bâzı Kürt birliklerini tamamen ayırt etmektedir. O,

²⁸⁰ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 282.

²⁸¹ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde...*, s. 144-145; a. mlf., *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 281-282; Nicolle, *Üçüncü Haçlı...*, s. 32; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 325, 347; a. mlf., *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 84-85.

²⁸² James, *a.g.e.*, s. 113.

Salâhaddîn'in vefâtından sonra Mısır'ı idâre etmeye başlayan oğlu el-Azîz İmâdüddin'in (1193-1198/589-595) emrindeki Kürtler arasında yaşanan çatışmalara "*Salâhîyye*"nin dâhil olmadığını belirtir. Bu duruma bakılarak onların kendi içlerinde ayrı bir grup olarak hareket ettikleri söylenebilir.²⁸³

Fakat Sultan Salâhaddîn döneminde Salâhî nisbesi taşıyan Kürt emîrler de vardı. Nitekim, onun anne tarafından kuzeni Mûsak b. Cakku, Salâhî nisbesini taşımaktadır.²⁸⁴ Makrîzî, Seyfeddin el-Meştûb'un oğlu İmâdeddin'i bir Salâhî emîri olarak ifâde etmektedir.²⁸⁵ İbnü'l-Esîr, 570 (1174) yılında Yukarı Mısır'da ortaya çıkan Kenzüddevle İsyanı ile ilgili kaydında orada Ebû'l-Heycâ es-Semîn'in kardeşi bir Salâhî emîrinin bulunduğunu zikretmektedir.²⁸⁶ Aynı müellif, Kürt Emîr Îsâ el-Hakkârî'yi "*Esedîyye*"den biri, önde gelen simâsı olarak belirtmektedir.²⁸⁷ Yine Şîrkûh'un memlûku olup onun vefâtından sonra Salâhaddîn'in hizmetine giren Türk asıllı Bahâeddin Karakuş "*Esedîyye*"nin reisi idi.²⁸⁸ Bu kayıtlara bakıldığında Salâhî nisbesini taşıyanların hepsinin memlûk veyahut da tüm memlûklerin Türk olmadığı, muhtelif etnik unsurların da "*Salâhîyye*" birliğinde yer aldıklarını söylemek mümkün görünmektedir. Boris James'e göre; eğer Kürt emîrler, mezkûr birlikte yer almışlarsa, normal Kürt askerlerin iştirak etmelerine mâni olan bir sebep yoktur ve Kürt askerler "*Salâhîyye*" birliğine alınmışlarsa, muhtemelen Kürt emîrlerin hizmetinde kabilesel olarak organize olmuşlardır.²⁸⁹ Fâtımî veziri olduktan sonra Salâhaddîn'in kendi askerî gücünü artırmak için memlûk edinmekten başka çaresi yoktu. Zîra Fâtımî idârî ve askerî kadrosunun ona olan muhâlefeti sebebiyle, ordusu için yerlilerden yeterince asker temin etmesi pek mümkün değildi ve sadâkatlerinden de emin olamazdı. Bu yüzden teşkil ettiği "*Salâhîyye*" birliğine ilk başlarda kendisiyle birlikte kalan Kürtleri ve kendisiyle birlikte kalan Kürt emîrler vâsıtasıyla yenilerini dâhil etmesi pek tabîdir.

²⁸³ Makrîzî, *es-Sülûk...*, I, 153; James, *a.g.e.*, s. 113-114.

²⁸⁴ James, *a.g.e.*, s. 114.

²⁸⁵ Makrîzî, *es-Sülûk...*, I, 250; James, *a.g.e.*, s. 115.

²⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 332.

²⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 355.

²⁸⁸ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 55; Bahattin Kök, "Bahâeddin Karakuş", *DİA*, XIV, 441.

²⁸⁹ James, *a.g.e.*, s. 116.

Bununla birlikte Sultan Salâhaddîn devrinde, memlûk askerlerin hangi bölgelerden temin edildiği hususunda net bir mâlûmat yoktur. 585 (1189) yılında Eyyûbî Sultanı, İzzeddin Hasan b. Ya'kup b. Kıpçak'ın (Kıpçak) kız kardeşiyle evli olan memlûku Fâridüddin Geçdoğdu'yu (Güçdoğdu), Şehrizar'u idâre etmek üzere vazîfelendirip mezkûr şehre göndermişti. Ayşe Dudu Kuşçu'ya göre; burada bahsedilen kişilerin isimlerinden dolayı Türk oldukları kanaatine varılabilir. Billhasa Hasan b. Ya'kup b. Kıpçak'ın Kıpçak Türklerinden olması kuvvetle muhtemeldir. Bu da Sultan Salâhaddîn ve genel olarak Eyyûbîler zamanında tıpkı Memlûkler (648-923/1250-1517) döneminde olduğu gibi memlûk askerlerin Kafkasya ile Kıpçak bozkırlarından getirildiğine dâir ipucu vermesi açısından mühimdir. Ayrıca, Eyyûbî Sultanı Çerkeslerden dahi memlûk edinmişti. Nitekim onun önde gelen emîrlerinden biri Ebû'l-Mansûr Çiharkes (Çerkes) idi. Kuvvetle muhtemel bu dönemde Haçlılar, Türkopol/Turcopole birliklerini Karadeniz'in kuzeyindeki muhârip Türklerden teşkil etmişlerdi. Salâhaddîn, 583 (1187) yılında Ürdün'ün Kerek şehrinde iken, askerî birliklerinden bir kısmı Filistin'in kuzeydoğusunda bulunan Taberiye cihetinde Haçlılarla karşı karşıya geldiğinde, Haçlı kuvvetlerinin arasında Türkopol birliği de bulunmaktaydı. Yine de sâdece Salâhaddîn devrinde değil, umûmî olarak Eyyûbîler zamanında orduda istihdam edilmiş olan memlûklerin nerelerden temin edildiği hususu açık değildir. Fakat Eyyûbîlerin memlûk edindiği bölgelerin Memlûk Devleti'nde de geçerli olduğu görünmektedir. Zîra Memlûk Devletini ihdas edenler, Eyyûbî Sultanı es-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un (637-647/1240-1249) memlûkleri idi ve bu birliği teşkil eden unsurlar Karadeniz'in kuzeyi ile Kıpçak bozkırlarından getirilmiş olan Kıpçak Türkleriydi.²⁹⁰

Yine Sultan Salâhaddîn döneminde memlûk yetiştirilmesiyle ilgili hususî bir kurumun var olup olmadığı hususu da muğlaktır. Yaacov Lev'e göre, onun saltanat dönemi, memlûk müessesesinin gelişmesine elverişli değildi. Memlûklerin temini ve iktisâdî refah için güvenilir kaynaklar gibi düzgün bir işleyiş için gerekli olan bâzı koşullar eksikti. Ayrıca Eyyûbî Sultanı, zamanının çoğunu savaş meydanında geçirmekteydi ve dolayısıyla memlûklerin denetimiyle ıslahına kişisel bir katkısı

²⁹⁰ Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 349; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 87.

olamazdı. Nitekim Dımaşk, Kahire veya başka yerlerdeki askerî eğitim kışlalarında, memlûk yetiştirilmesiyle ilgili bağlantılı müesseseler bilinmemektedir.²⁹¹

Sultan Salâhaddîn döneminde, Eyyûbî hânedan mensuplarının ve ileri gelen emîrlerin kendilerine has iktâları olduğu gibi, kendilerine özel (hassa) birlikleri vardı ve mezkûr birliklerin çekirdeği de memlûklerden müteşekkildi.²⁹² Şöyle ki, Salâhaddîn daha Fâtımî veziri iken, Mısır topraklarının bir kısmında askerî iktâ sistemini tatbik etmek sûretiyle kendi ordusu için askerler temin etmeye başlamıştı. Bu sisteme göre âile üyeleri, emîrler veya komutanlar, kendilerine iktâ olarak dağıtılan eyâletlerin yıllık gelirine göre tam teçhizatlı askerler besleyip, harp durumunda Salâhaddîn'in ordusuna iştirak edeceklerdi. İşte mezkûr iktâ sâhibi kimseler de, yetiştirecekleri askerler için öncelikle memlûklere ehemmiyet vererek, idâre ettikleri eyâletlerin askerî birliklerinin temelini memlûklerden teşkil etmeye çaba sarf etmişlerdir.

Salâhaddîn'in Mısır'daki yerleşik asıl ordusunun yanı sıra, emrinde bulunan başka eyâlet birlikleri de vardı.²⁹³ Metbû Nureddîn Mahmud'un 569'daki (1174) vefâtından kısa bir süre sonra harekete geçerek, önce Dımaşk'ta hâkimiyetini tesis etmiş ve ardından ordusuyla ilerleyişine devam ederek Busrâ, Havran, Ba'lebek, Hıms ve Hama gibi mühim eyâletleri hâkimiyeti altına almıştı.²⁹⁴ Salâhaddîn, Suriye ve Cezîre bölgesinde mağlûp ettiği Müslüman hasımlarını kendi safında yer almalarını sağlamak maksadıyla onlara karşı yapıcı bir siyâset izleyerek, hâkimiyetini kabul eden kimselere yönettikleri eyâletleri ya da muhtelif yerleri iktâ etmişti. Bu kişiler de iktâ nizâmına göre asker yetiştireceklerdi. Ancak eyâlet vâlilerinin istihdam ettiği birlikler, genellikle sultanın kendi kuvvetlerinden farklıydı. Bu durumun iki sebebi vardı; ilki iktâ olarak verilen bölgelerde orduya alınacak askerler için kullanılacak mevcut insan kaynağı önemli bir etkendi. Zîra her bölgede aynı etnik gruplar mevcut değildi, muhtelif bölgelerde çeşitli etnik

²⁹¹ Lev, **Saladin...**, s. 156.

²⁹² Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde...**, s. 145; a. mlf., **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 282-283; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 347; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 85.

²⁹³ Nicolle, **Üçüncü Haç...**, s. 33.

²⁹⁴ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XI, 322, 324-325, 333-338; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 89-90, 92-93; Ebû'l-Ferec, **a.g.e.**, II, 418-419; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 63-65, 69-70.

güruhlar ve gelenekler daha baskın olabilmekteydi. Bu yüzden de askerî birliklerin esasları birbirinden farklılık arz etmekteydi. Örneğin Halep, daha çok Yörük gibi Türkmen kabilelerine; öte yandan Dımaşk, Suriye'nin orta kesimindeki Arap kabilelerine, Musul ise çevresinde önemli bir rol üstlenen Kürt kabilelerine istinat ediyordu. İkincisi ise memlûk asker edinmek belli bir güç gerektirdiğinden her eyâlet gelirine göre hareket etmekteydi. Nitekim eyâlet vâilileri mâlî güçleri oranında memlûk satın alıp birliklerinde istihdam etmeye çalışırlardı ve bu tür eyâlet kuvvetlerinin çoğunun temelini köle olarak alınan memlûkler meydana getirmekteydi.²⁹⁵ Zîra zamanla iktâ nizâmı sâyesinde memlûk asker edinmek kolaylaşmıştı.

Nitekim Salâhaddîn devrinde memlûk yetiştirmek, adetâ bir gelenek hâline gelmişti.²⁹⁶ Salâhaddîn'in hiçbir askerî birliği kalıcı veyahut da kapalı değildi. Nitekim, sultanın hizmetinde olan Kürt kabileleri ile emîrlar, memlûk asker edinmekten imtina etmemişlerdi. Kendi kökenlerine ve kabilelerine aşırı bağlı Mihrânîler dahi memlûk asker edinmişlerdi. Fahreddin et-Tûnba, Ebû Şa'ra'nın bir Mihrânî memlûku idi. Seyfeddin el-Meştûb'un idâresindeki Hakkârî birlikleri içinde de memlûkler bulunmaktaydı. Sungur el-Meştûb, kuvvetle muhtemel Seyfeddin el-Meştûb'un memlûklerinden biriydi. Bâzı memlûkler, sâhiplerinin lâkâplarıyla değil, nesebleriyle anılırlardı.²⁹⁷ Memlûk asker yetiştirmek o kadar yaygınlaşmıştı ki, Salâhaddîn'in başkadısı Muhyiddîn Ebû Hamid b. Ebî Asrûn, emîrlar gibi memlûk edinmeye kalkıştığı için sultan tarafından azledilmişti.²⁹⁸

Memlûk gruplarının kaç kişiden oluştuklarına dâir kesin bir mâlûmat bulunmamakla birlikte, Şîrkûh'un "*Esedîyye*" memlûk grubunda 500 kişinin bulunduğu bilinmektedir. Bu mâlûmattan yola çıkarak, Salâhaddîn'in, babası

²⁹⁵ Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 24; Nicolle, **Üçüncü Haç...**, s. 33.

²⁹⁶ Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde...**, s. 145.

²⁹⁷ James, **a.g.e.**, s. 117.

²⁹⁸ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 282-283; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 348; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 86.

Necmeddin Eyyûb'un, yeğeni Takıyüddin Ömer'in sâhip oldukları memlûk gruplarının da en az bu sayıya ulaşmış olabileceği tahmin edilmektedir.²⁹⁹

Memlûklerin, Sultan Salâhaddîn'in ordusunun en mühim muhârip gücü oldukları söylenebilir. Bu durum, belli yıllarda yapılmış olan ordu teftiş ve asker sayımlarında görülmektedir. Nitekim, Kadı el-Fâzıl'dan nakilde bulunan Makrîzî'ye göre, 8 Muharrem 567 (11 Eylül 1171) tarihinde Kahire'de Haçlı ve Bizans elçilerinin huzurunda Salâhaddîn'in, askerlerine büyük bir resmî geçit tertip ettirdiği sırada ordusunda yer alan askerlerin toplamı, 147 tulbdan (birlikten) müteşekkil idi. Ancak 20 tanesi izinli olduğu için bu resmî geçite 127 tulb katıldı. 147 tulb, yaklaşık 14.000'e yakın asker demektir ve hepsi süvâri olan bu birliklerin büyük çoğunluğu tavâşî (memlûk), geri kalanı kara gulâm'dır.³⁰⁰ 577 (1181) yılındaki teftişte ise Mısır ordusunun dâimî asker sayısı 8.640 süvâri olarak tespit edilirken, bunlardan 111'i emîr, 6.976'sı tavâşî (memlûk) ve 1.553'ü de kara gulâm idi.³⁰¹

Willermus Tyrensis'in 1 Cemâziyelâhir 573 (25 Kasım 1177) tarihinde Remle'de yaşanan muhârebede, Kudüs Haçlı Kralı IV. Baudouin idâresindeki Haçlılar ile çarpışan Salâhaddîn'in ordusunda bulunan muhârip kuvvetler hakkında, bilhassa memlûkler hususunda verdiği mâlûmat mühimdir. Kayda göre; Sultan Salâhaddîn'in ordusunun toplam gücü 26.000 süvâri idi; ama bu birliklerin çoğu hafif silâhlıydı. Mezkûr birliklerin 8.000'i seçkin süvâri olan tavâşî (memlûk), diğer kalan 18.000'i ise kara gulâm idi. Salâhaddîn'in kendisi gibi, zırhlarının üzerine aynı renkteki sarı ipek ceket giyen seçkin süvârilere 1.000 kişi ise sultanın muhafızlığını yapmaktaydılar.³⁰² Willermus Tyrensis bu ifâdesiyle, varlığı Arap

²⁹⁹ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde...*, s. 145; a. mlf., *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 282-283; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 348; a. mlf., *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 86.

³⁰⁰ Makrîzî, *es-Sülûk...*, I, 47; a. mlf., *el-Mevâiz...*, I, 139; Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde...*, s. 140; a. mlf., *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 235-236; Lev, *Saladin...*, s. 143; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 279; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 342-343; Tibble, *a.g.e.*, s. 297; Gibb, *a.g.m.*, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 92; Dudu Kuşçu, *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 82.

³⁰¹ Makrîzî, *es-Sülûk...*, I, 75; Lev, *Saladin...*, s. 149; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 280; Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 168; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 336; Eddé, *a.g.e.*, s. 429; Tibble, *a.g.e.*, s. 297; Gibb, *a.g.m.*, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 92; Dudu Kuşçu, *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 76.

³⁰² Willermus Tyrensis, *a.g.e.*, II, 430-431; a. mlf., *Haçlılar Türkler Karşısında...*, s. 253-254. Remle'de savaşa tutuşan tarafların askerî gücü hususunda İslâm kaynakları, herhangi bir sayı telaffuz

kaynakları tarafından da zikredilen “*Halkatü’l-Hassa veya Halkatü’s-Sultâniyye*” denilen askerî gücü imâ etmekteydi. Aynı müellif bu hususa da değinmektedir: “*Türklerde hânedan mensupları ve emîr olarak adlandırılan kumandanlar, ister köle olarak doğmuş, ister satın alınmış ve isterse savaşta esir edilmiş olsun, genç yaştaki kölelere gerekli özeni göstererek, onlara en iyi askerî eğitimi verirler ve büyüdükleri zaman her biri kendi liyakatine göre maaşlar ve büyük mülkler alırlardı. Onları yetiştiren kişiler muhârebede tehlikede olduklarında, kişisel güvenliklerini memlûklere emânet ederlerdi ve esasen zafer umutlarını bu mezkûr süvârî birliklerine bağlardı. Bilhassa Remle’deki muhârebede, Salâhaddîn’i en iyi şekilde muhâfaza etmeye ve sultanı hiçbir şekilde terk etmemeye gayret gösterdiler. Salâhaddîn, muhârebe alanından çekilinceye kadar savaşmayı sürdürdüler. Geri kalan birlikler, savaşmayı bırakıp kaçarlarken, memlûklerin neredeyse tamamı öldürülmüştü.*”³⁰³ Gerçekten de çetin çarpışmaların ortasında kalan Salâhaddîn, Remle Muhârebesi’nde esir düşme, hattâ ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Yaşadığı bu durumu Eyyûbî Sultanı: “*Bir şövalyenin, mızrağını bana doğrultmuş olarak atını üzerime sürdüğünü gördüm. Yanında iki arkadaşı daha vardı ve onlar da üzerime geliyorlardı. Bunlara karşı adamlarımdan üçü çıktı. Onu ve arkadaşlarını yere serip yanıma yaklaştırmadılar. Bunlar; İbrahim b. Kanâbir, Fadl el-Feyzî ve Süveyd b. Ğaşm el-Mısırî idi*” sözleriyle dile getirmektedir.³⁰⁴ Bu hâdis, memlûklerin Sultan Salâhaddîn’in ordusundaki en seçkin askerler olduklarını gösteren mühim örneklerden biridir.

Diğer bir örnek, İbnü’l-Esîr’in Cemâziyelevvel 585’de (Haziran 1189) vuku bulan Rabia ve Tayy kabilesine mensup dört emîr ile bir memlûk askerinin Haçlılarla çarpışmasına dâir kayıdır. Memlûk askeriyle ilgili şöyle nakleder: “*Salâhaddîn’in memlûkune gelince, o atından inip bir kaya üzerine oturdu ve yayını eline alıp*

etmezler; sâdece İbnü’l-Esîr, Sultan Salâhaddîn’in büyük bir orduyla yola çıktığını belirtmektedir. Bkz.: İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 354. Süryanî Mikhail ise Salâhaddîn’in ordu mevcudunu daha da mübalağa ederek, piyâdeler hariç 33.000 zırhlı süvârîye sahip olduğunu ve ayrıca silâhlar ile diğer eşyaları taşıyan 52.000 devenin de Eyyûbî ordusunda bulunduğu zikretmektedir. Bkz.: Süryanî Mikhail, **Süryanî Patrik Mikhail’in Vekâyinâmesi (1042-1195)**, Türkçe trc. Hrant D. Andreasyan, TTK’da Yayınlanmamış Nüsha 1944, s. 233. Remle Muhârebesi hakkında geniş bilgi için bkz.: Serkan Acar, “Remle Savaşı ve Selâhaddîn Eyyûbî (25 Kasım 1177)”, **International Journal of History Studies**, X, sayı: 7 (2018), s. 185-198.

³⁰³ Willermus Tyrensis, **a.g.e.**, II, 431; a. mlf., **Haçlılar Türkler...**, s. 254.

³⁰⁴ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 98.

kendini müdâfaa etti. Haçlılar, onu zembereklerle ok yağmuruna tuttular. O da, onlara ok yağdırıyordu. Onlardan çok sayıda insanı yaraladı, fakat kendisi de pek çok yerinden yaralanıp yere düştü. Ölmek üzereyken Haçlılar yanına kadar geldiler, ama ölmüş zannedip oradan uzaklaştılar. Ertesi gün Müslümanlar, Haçlıların bulunduğu yere geldiler ve onların cesetleriyle karşılaştılar. Salâhaddîn'in memlûku ise ölmemişti. Onu hemen bir sedyeye koyup götürdüler. Memlûk, çok yara aldığı için tanınmaz hâldeydi. Hayatından umut kestiklerinden, şehitlikle müjdeleyip oradan ayrıldılar. Sonra geri dönüp baktıklarında, iyileşip canlandığını gördüler, yanına koşup su verdiler, sonra iyice düzeldi, bundan sonra katıldığı her toplantıda büyük bir etkisi oluyordu.”³⁰⁵

Yukarıda zikredilen “Halkatü’l-Hassa” veya “Halkatü’s-Sultâniyye”, “Halkatü’l-Ecnad” ve “Hassa Birliği” olarak da zikredilmekte olup, Sultan Salâhaddîn’in doğrudan kendisinden emir alan ve muhârebe sırasında onu koruyan askerlerdi.³⁰⁶ Mezûr birlik, genellikle tavâşilerden (memlûkler) ve hür askerlerden müteşekkildi.³⁰⁷ Bu birliğin içinde, bir de “el-Müfredûn” veya “el-Mufradûn” olarak adlandırılan askerler bulunmaktaydı. Müfred, Selçuklularda sultanın kendisine mahsus kölelerinden meydana gelen “Gulâmân-ı Saray” birliğinin içinden seçilip törenlerde ve aynı zamanda sultanı muhâfaza etmekle vazîfeli olan askerlere verilen ad idi. Bu askerler iktâ sâhibi olmayıp maaş alırlardı. Salâhaddîn devrinde de genellikle memlûklerden seçilen bu askerler dâima sultanın yanında bulunurlardı. Bu askerlerin bağlı olduğu dîvâna ise “Dîvânü’l-Müfred” denilmekteydi ve kuvvetle muhtemel Halkatü’l-Hassa’nın büyük bir kısmı bahsi geçen bu dîvâna bağlıydı.³⁰⁸

Sultan Salâhaddîn’in Halkatü’l-Hassa kuvvetinden çeşitli vesilelerle bahsedilmektedir. İlk olarak sultanın 570 (1174) yılında ağabeyi Turanşah’ı Yemen üzerine sefere gönderirken, onunla birlikte giden orduya Halkatü’l-Hassa’dan 1.000

³⁰⁵ İbnü’l-Esîr, a.g.e., XII, 37-38.

³⁰⁶ Lev, **Saladin...**, s. 156; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 283; Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 348, 356; David Ayalon, **Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III**, Türkçe trc. Abdullah Mesut Ağır, Ankara 2015, s. 46; Dudu Kuşçu, a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 86.

³⁰⁷ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 283; Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 348, 356; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 86.

³⁰⁸ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 53; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 283; Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 355-356; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 92.

süvârî ilâve etmesi sebebiyle zikredilmektedir.³⁰⁹ Bu birliğin 573'deki (1177) Remle Muhârebesi'nde yer aldığı ve savaşın sonuna kadar sultanı muhâfaza ettiği bilinmektedir.³¹⁰ Yine 583 (1187) yılındaki Hittîn Muhârebesi'nden önce Kerek üzerine tertip edilen seferde,³¹¹ Taberiye'nin fethinde,³¹² aynı yıl içinde Sûr şehrinin muhâsarasında ve başarısızlıkla neticelenen bu kuşatma sonrasında Mısır, Suriye, Musul ve diğer askerlere kış aylarını istirahat ederek geçirmeleri için ülkelerine geri dönmelerine izin veren Eyyûbî Sultanı'nın, 29 Şevval 583'de (1 Ocak 1188) Akkâ'ya doğru hareket ederken de mezkûr birlik yanındaydı.³¹³ Bunun yanında III. Haçlı Seferi sırasında Akkâ'nın müdâfaası için vuku bulan muhârebelerde ve 588 (1192) senesindeki Yafa'nın fethi gibi hâdiselerde Halkatü'l-Hassa'nın Salâhaddîn'in yanında bulunduğu görülmektedir.³¹⁴

Bilhassa Akkâ için uzun süren harp sırasında mezkûr birlik, iktâ sahibi emîrlerin idârelerindeki birliklerle kendi ülkelerine döndükleri kış aylarında Salâhaddîn'in yanında kalmıştı. Görünen o ki, Halkatü'l-Hassa dâimî olarak sultanla birlikte kalıp cepheden ayrılmamıştı.³¹⁵ Bununla birlikte ordu merkez, sağ ve sol kanatlar şeklinde muhârebe nizâmına geçtiğinde Halkatü'l-Hassa, genellikle Sultan Salâhaddîn'in ordusunu komuta ettiği merkez kısmında yer alırdı.³¹⁶ Bu birlik gerektiğinde Salâhaddîn tarafından düşmanla savaşa tutuşan sağ ve sol kanattaki diğer Eyyûbî birliklerine takviye amacıyla gönderilmekte ve muhârebenin kritik anlarında ise büyük bir kısmı savaşa dâhil edilmekteydi. Nitekim 587'de (1191) Haçlılarla girilen Arsûf Muhârebesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir.³¹⁷ Söz konusu birliğin mevcudu hususunda ise net bir mâlûmat yoktur. Nûreddin Mahmud'un Halkatü'l-Hassa'sının 2.000 kişi olduğu bilinmektedir. Salâhaddîn'in

³⁰⁹ Lev, *Saladin...*, s. 156; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 279, 281; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, 342; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 81.

³¹⁰ Willermus Tyrensis, *a.g.e.*, II, 431; a. mlf., *Haçlılar Türkler...*, s. 254.

³¹¹ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 284.

³¹² İmâdüddin el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 76; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 118; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 284.

³¹³ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 439; İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 138; a. mlf., *a.g.e.*, s. 133; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 79.

³¹⁴ Lev, *Saladin...*, s. 156; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 284.

³¹⁵ Lev, *Saladin...*, s. 156; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 284; Ayalon, *a.g.e.*, s. 46.

³¹⁶ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 224; a. mlf., *a.g.e.*, s. 219; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 136; Lev, *Saladin...*, s. 156.

³¹⁷ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 275-276; a. mlf., *a.g.e.*, s. 275-277; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 174-175.

Halkatü'l-Hassa kuvveti de en az 1.000 kişi olmalıdır; zîra Eyyûbî Sultanı, mezkûr birlikten 1.000 süvâriyi, Turanşah Yemen üzerine sefere çıkarken onunla birlikte göndermişti.³¹⁸

Makrîzî, Salâhaddîn'in Kahire'de Haçlı ve Bizans elçilerinin huzurunda askerlerine tertip ettirdiği resmî geçitte bulunan askerî birlikleri zikrederken tavâşîyi (memlûku); senelik ödeneği, iktâ (dirlik) ve câmekiyye (maaş) olarak 700 ilâ 1.200 dinar arasında değişen, silâhını taşıyan ve hayvanlarına bakan bir uşâğı, yükünü taşıyan bir devesi ve katırı, normal zamanda bindiği “berzun” veya “birzevn” denilen bir binek atı, muhârebede bindiği atı ve 10'a yakın yiycisi (kendisine bağlı hizmetçisi veya memlûku) olan bir asker olarak tanımlamaktadır.³¹⁹

A. R. Hamilton Gibb, tavâşî teriminin kökeni ne olursa olsun, Eyyûbî döneminde hiç olmazsa “hadım” mânâsına gelmediğini, Makrîzî'nin kaydından yola çıkarak tavâşîlerin, Salâhaddîn devrinde dâimî birliklerin iki türünden üst sırada olan askerler olduğunu ve onun alt sınıfındaki askerlerin de kara gulâm olarak adlandırıldığını zikretmektedir.³²⁰ Willermus Tyrensis, Remle'de (Mont Gisard) Haçlı kuvvetleri çarpışan Salâhaddîn'in ordusu hakkında bilgi verirken, tavâşîleri seçkin süvârilere olarak nitelemekte ve ayrıca Salâhaddîn gibi, zırhlarının üzerine aynı renkte sarı ipek ceket giyen, onun muhâfızlığını yapan seçkin süvârilere 1.000 tanesinin de tavâşî olduğunu belirtmektedir.³²¹ Claude Cahen'e göre; tavâşî, Eyyûbî ordusundaki tam teçhizatlı süvârilere verilen addı ve diğer olası “hadım” mânâsından dikkatle ayırt edilmesi gerekmektedir.³²²

Stanley Lane-Poole, Mısır ordusunun Sudan'dan gelen eski ağır silâhlı piyâdelerini kara gulâm olarak ifâde etmektedir.³²³ Ancak A. R. Hamilton Gibb, bu

³¹⁸ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 281; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 348; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 86.

³¹⁹ Makrîzî, *es-Sülûk...*, I, 47; a. mlf., *el-Mevâiz...*, I, 139; Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde...*, s. 140; a. mlf., *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 235-236; Lev, *Saladin...*, s. 143; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 279; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, 342-343; Tibble, *a.g.e.*, s. 297; Gibb, a.g.m., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 92; Dudu Kuşçu, a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 82.

³²⁰ Gibb, a.g.m., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 102.

³²¹ Willermus Tyrensis, *a.g.e.*, II, 430-431; a. mlf., *Haçlılar Türkler...*, s. 253-254.

³²² Claude Cahen, “Djaysh”, *EI²*, II, 517.

³²³ Stanley Lane-Poole, *Saladin and the fall of the Kingdom of Jerusalem*, New York-London 1898, s. 154.

yorumu tenkit ederek, Eyyûbî dönemi için kara gulâmın önceki hâliyle kullanım dışı kaldığını, mezkûr terimin hem alt tabakadan tavâşî hem de tavâşî olmayan süvâriler için kullanıldığı zikretmektedir.³²⁴ Ramazan Şeşen, kara gulâm için belki de aslen hür olan askerler için kullanılan bir tâbirdir diye ifade etmektedir.³²⁵ Bu bilgiler ışığında, kara gulâm olarak adlandırılan askerler hakkında net bir şey söylemek mümkün görünmemektedir.

Yaacov Lev, Salâhaddîn devrinde tavâşî (memlûk) ve kara gulâm terimlerinin farklı niteliklere sahip askerleri ifade ettiğini belirtmektedir. İkisi arasındaki ayrım, tavâşînin teçhizat yani silâh ve zırh kalitesine dayanıyordu. Öyle görünüyor ki tavâşî, tam bir silâh ile zırh takımına sahipti; bu yüzden bir yük hayvanına ve hizmetçilere ihtiyacı vardı.³²⁶

David Ayalon'a göre; Eyyûbî dönemi tavâşîsi (memlûku) özgür doğmuş bir savaşçı idi ve Memlûk döneminin sonuna doğru Memlûk ordusunda çok sayıda bulunan memlûk olmayan süvârilerle eşitti.³²⁷ Silâhlanma ve eğitim bakımından yüksek sosyo-askerî statüdeki Eyyûbî tavâşîsi, furûsiyye'de³²⁸ eğitilmiş memlûk süvârisiyle karşılaştırılabilir. Memlûk süvârisi, sâdece atlı bir okçu değildi aynı zamanda mızrak ve kılıç da kullanabilen çok yönlü bir savaşçıydı. Müellif, bu ifade için dolaylı kanıtı Makrîzî üzerinden sağlamaktadır. O, 577 (1181-1182) yılında Suis Kalesi'nin inşâsının tamamlandığını ve bu kaleye 20 süvâri yerleştirildiğini

³²⁴ Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 103.

³²⁵ Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde...**, s. 141. Büyük Selçuklularda ise sâhipleri tarafından yetiştirilen acemi gulâmlara "*kara gulâm*" denilirdi. Bkz.: Köymen, **a.g.e.**, s. 241. Türkiye Selçuklularında da küçük yaştaki gulâmların sâhipleri tarafından yetiştirildiği kuvvetle muhtemeldir; ama saraya alınan küçük yaştaki gulâmlar için "*kara gulâm*" ya da buna benzer bir ifade kullanıldığına dair herhangi bir kayıt mevcut değildir. Bkz.: Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler", **Nûsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, yıl: 7, sayı: 24 (2007), s. 80.

³²⁶ Lev, **Saladin...**, s. 144.

³²⁷ David Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army", **Bulletin of the School of the Oriental and African Studies**, XV (1953), s. 465-466.

³²⁸ Arapça bir terim olup "*atçılık*" demektir. David Ayalon'a göre; furûsiyye, başarılı bir atlının/süvârinin öğrenmesi ve ustalaşması gereken bir ilim ve eğitimidir. David Nicolle'e göre; mezkûr terim bir idealizm veya birtakım kaideleri olan bir yapıdan ziyâde, bir askerin eğitimini, tâlimini ve edinmesi gereken mahâretleri kapsayan bir kavramdı. Shibbab Al-Sarra'f'a göre ise; furûsiyye terimi umûmî olarak, atçılık, atlı askerin at üstünde mızrak ve diğer silâhları kullanmasıyla ilgili bir eğitimidir ve zamanla muhârebeye ilgili birçok hususu içine alan bir ilim hâlini almıştır. David Ayalon, **The Mamlûk Military Society**, London 1979, s. 34; David Nicolle, **The Mamluks 1250-1517**, London 1993, s. 8; Shibbab Al-Sarra'f, "The Mamluks Military Furusiyyah Literature and its Antecedents", **Mamluk Studies Review**, VIII/1 (2004), s. 144.

zikretmektedir. Bu iş için vazîfelendirilen süvâri, Haçlılar veya genel olarak Avrupalılarla şap ticâretinde kullanılan Yukarı Mısır'a giden yolu muhâfaza edeceklerdi.³²⁹ Elbette bu süvâri (fürsân), seçkin idiler, yalnızca atlı okçu değillerdi. Makrîzî'nin fâris (süvâri) kullanımı, anakronistik idi ya da metnin okuyucular tarafından anlaşılması amacıyla tavâşî yerine, fâris terimini bilerek alternatif olarak kullanılmaktadır. David Ayalon, Doğu'daki İslâm ülkelerinin terminolojisinde tavâşînin hadım mânâsına geldiğini zikreden İbn Haldûn'dan (ö. 808/1406) alıntı yapmaktadır.³³⁰ Ancak bu sunum veyahut tarz, Memlûk döneminin dilsel kullanımını yansıtmaktadır. Eyyûbî döneminde bir tavâşînin, hadım olduğunu açıkça belirtmekte kaynaklar güçlük çekmektedir.³³¹

Arapça hizmet etmek mânâsındaki “*hıdme*” mastarının ism-i fâili olan “*hâdim*”, hizmetkâr, hizmet eden kişi anlamına gelmektedir. Ancak mezkûr terim, Türkçede zamanla “*hadım*” şeklini alarak, saray hizmetçilerinin çoğunun, bilhassa harem kısmında çalışanların tamamının erkekliği giderilmiş kimseler olması sebebiyle “*iğdiş*” mânâsını kazanmıştır.³³²

Türkçede hizmet ve hizmetçi anlamlarına gelen “*tapug*, *tapığ*” veya “*tapugcı*” sözcüğünden Arapçalaştırılan tavâşî terimi de, esâsen memlûk statüsünde olmakla berâber, hem Eyyûbî hem de Memlûk saraylarında hükümdârın özel hizmetlerinde kullanılan hadım hizmetçilere verilen ad idi.³³³ Bununla birlikte Eyyûbî dönemi kaynaklarında tavâşînin, memlûk askeri mânâsına da geldiği görülmektedir. Nitekim Makrîzî'nin, Salâhaddîn'in 577 (1181) yılında Mısır'da bulunduğu sırada sultanın Mısır ordusunda ve iktâ nizâmında yaptığı yeni düzenlemeler, teftiş edilen orduyla ilgili verdiği mâlûmat bu durumu açıklamaktadır. Yapılan sayıma göre, orduda 8.640 süvâri bulunduğu ve bunların 111'inin emîr, 1.553'ünün kara gulâm, 6.976'sının tavâşî olduğunu zikreder ki,³³⁴ bu bahisden

³²⁹ Lev, *Saladin...*, s. 146.

³³⁰ David Ayalon, “On the Eunuchs in Islam”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, I (1979), s. 79.

³³¹ Lev, *Saladin...*, s. 146.

³³² Aydın Taneri, “Hadım”, *DİA*, XV, 1.

³³³ Nejat Göyünç, “Tavâşî”, *İA*, XII/I, 66; Taneri, “Hadım”, *DİA*, XV, 1.

³³⁴ Makrîzî, *es-Sülûk...*, I, 75; Lev, *Saladin...*, s. 149; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 280; Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 168; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 336; Eddé, *a.g.e.*, s. 429; Tibble, *a.g.e.*, s. 297;

anlaşılabileceği üzere tavâşî, bu dönemde hem normal memlûk askerini hem de sarayda iç oğlanları gibi hizmet eden hadım hizmetçileri ifâde etmek için kullanılıyordu. Bu duruma “*Esediyye*” memlûk grubunun reisi olup, aynı zamanda Salâhaddîn’in saray nâzırlığını da yapmış olan Bahâeddin Karakuş’a “*Emîrû’t-Tavâşî*” denilmesi ve Sultan Salâhaddîn’in bu şahsa çok îtimat ederek birçok vazîfe vermesi örnek olarak gösterilebilir.³³⁵

Aynı zamanda 577’deki (1181) kayıt, orduda bulunan tavâşî ve kara gulâm askerlerinin sayısını vermesi bakımından da önemlidir. Makrîzî’nin 567 (1171) yılındaki kaydında yaklaşık 14.000 süvârinin büyük bir kısmının tavâşî (memlûk), geri kalanın ise kara gulâm olduğu belirtilmekte; ama birliklerin dağılım sayısı verilmemektedir. Ancak aynı müellifin 577 (1181) senesindeki kaydına bakıldığında toplam 8.640 süvârinin; 111’inin emîr, 1.553’ünün kara gulâm, 6.976’sının tavâşî olduğu görülmektedir. Böylece 567’de (1171) ordunun çoğunluğunu tavâşîlerin teşkil ettiği yönünde aktarılan bilgi, 577 (1181) yılındaki kayıta, üstelik kesin bir sayı verilerek doğrulanmaktadır. Ayrıca, aradan 10 yıl geçmesine rağmen Mısır ordusunda tavâşî askerlerinin hâlâ en büyük muhârip güç olduğunu göstermesi bakımından da mühimdir.

Bununla birlikte 567’de (1171) yapılan sayımla karşılaştırıldığında, Sultan Salâhaddîn’in Mısır ordusundaki toplam asker mevcudunun başlangıçtan daha az olduğu görülmektedir. Bu durumun en önemli sebebi, askerî masrafların fazla olmasıydı. Zîra Tunus ve Trablusgarp gibi bâzı yerlerin fethedilmesinin başlıca gâyesi, Mısır’daki askerlerin ihtiyaçlarını temin etmektir.³³⁶

Sultan Salâhaddîn, memlûk askerlerine o kadar çok önem veriyordu ki, mezkûr birlik için husûsî kaleler ve şehirler inşâ ettirmişti. Nitekim onun döneminde 571 (1176) senesinde inşâ edilmeye başlanılan ve el-Kâmil (615-635/1218-1238)

Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 92; Dudu Kuşçu, a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 76, 82.

³³⁵ Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 348; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 86; Göyünç, “Tavâşî”, **İA**, XII/1, 66; Taneri, “Hadım”, **DİA**, XV, 1.

³³⁶ Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 343; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 82.

devrinde tamamlanan Kal'atü'l-Cebel'in, bir saray ya da idâre binâsı olarak kullanılmasının yanı sıra bu amaca da hizmet ettiği görülmektedir.³³⁷

Salâhaddîn döneminde memlûklerin konumunun ne derece güçlü olduğunu göstermesi bakımından Yafa muhâsarası sırasında yaşananlar önem arz etmektedir. 18 Receb 588 (30 Temmuz 1192) tarihinde saldırıya geçen Eyyûbî birliklerinin, hücumları karşısında daha fazla dayanamayacaklarını gören Haçlılar, iki elçi göndererek Salâhaddîn'den eman istediler ve böylece kalenin teslimi hususunda elçilerle anlaşma yapıldı. Fakat elçiler, Müslüman askerlerin şehrin her yanını sardıklarını ve çarpışmaların şiddetli bir hâl aldığını gördüklerinde, Sultan Salâhaddîn'den şehre dönebilmek için bir süre saldırıyı durdurmasını talep ettiler ama sultan: *"Ben Müslümanları durduramam, siz arkadaşlarınızla irtibat kurun ve onlara iç kaleye doğru çekilmelerini söyleyin. Onlar çekilir ve Müslümanları şehirle meşgul olma hususunda serbest bırakırlarsa, sizin için ortada bir engel kalmaz"* dedi. Elçiler bu mesajla dönünce, bir süre sonra Haçlılar kaleye doğru çekildiler. Böylece Müslüman askerler, zorla şehrin içine girdiler ve arzularına yenik düşüp şehri yağmalamaya ve içerideki malları ganîmet olarak almaya başladılar.³³⁸

Ertesi gün yâni 19 Receb'te (30 Temmuz) kaledekilerin çıkmaları istendi ve talebe riâyet edeceklerini bildirince, kentin teslim alınması için görevlendirilen memlûk emîri İzzeddin Curdik, Haçlıların çıkmaları hâlinde şehre giren Müslüman askerlere baskın yapıp zarar verebileceklerini düşünerek, öncelikle Müslüman askerleri bölgeden çıkarmak istedi. Fakat onların yağmaya devam ettiklerini gördüğünde şiddet kullanarak onları şehir içinden çıkarmaya çalıştı. İçeriye giren askerlerin sayısı bilinmediği gibi, hepsi aynı yerde bulunmadığı için şehirden çıkarılmaları da bir hayli zordu. Yine de İzzeddin Curdik, epeyce onlarla uğraştı. Nitekim emrindeki memlûkler, şehrin kapıları önünde bekleyip ganîmetlerle çıkanların, ellerindekilerini mukavemet gösterilse de veyahut aksi olsa da zorla almışlardı.³³⁹ Bu olayın kuşatmanın seyrini büyük ölçüde değiştirdiği söylenebilir.

³³⁷ Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 343; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 85.

³³⁸ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 332-333; a. mlf., **a.g.e.**, s. 338-339; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 219-220.

³³⁹ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 335; a. mlf., **a.g.e.**, s. 341-342; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 221.

Zîra Haçlıların çıkarılmaları gecikince, onlardan bir kısmı iç kalede kalmaya karar vermiş ve Yafa'ya ulaşan İngiltere Kralı Richard'ın da içinde olduğu 50 gemiyi bulan destek kuvvete, kalenin kaybedilmediği bilgisi de ulaştırılmıştı. Böylece İngiltere Kralı, bir süre sonra tüm gemilerle Yafa limanına yanaşp, Müslümanların üzerine hücumla geçerek onları limandan çıkarmayı başarmıştı.³⁴⁰

Akabinde, İngiltere Kralı'nın sulh müzakereleri için karşılıklı görüşmelerin devam ettiği bir sırada, az sayıda askeriyle berâber Yafa dışına çıkıp çadır kurduğu öğrenilince, Salâhaddîn askerlerine hücumla geçmelerini emretti. Fakat Müslüman askerlerin saldırısına rağmen sayıca az olan Haçlıların, yerlerinde kalarak şiddetle savaşmayı sürdürmeleri, Müslüman askerleri oldukça etkilemişti. Bu durum, Sultan Salâhaddîn'e bildirilince, kendisi birliklerinin yanına giderek onlara güzel vaatlerde bulunduğu, taarruza teşvik etmeye çalıştığı sırada, orada bulunan emîrllerinden Seyfeddin el-Meştûb el-Hakkârî'nin kardeşi İbrahim el-Cenâh, sultana şu sözleri sarf etmiştir: *“Yafa'nın fethi gününde İzzeddin Curdik'in yaptıklarını kastederek, halkı dövüp onların topladıkları ganîmetleri ellerinden alan memlûklerine söyle de gelip taarruza geçsinler.”*³⁴¹ İbn Şeddâd'ın bu kaydını İbnü'l-Esîr de şöyle nakleder: *“Salâhaddîn'in el-Cenâh adıyla tanınan ve el-Meştûb b. Ali b. Ahmed el-Hakkârî'nin kardeşi olan bir emîri öne atılıp sultana: “Ey Salâhaddîn; sen bu sözleri dün ganîmeti alan ve halkı aptalca döven memlûklere söyle de, ileri çıkıp savaşsınlar. Çarpışan bizler, ganîmeti alanlar onlar.”*³⁴² Salâhaddîn'in teşvik edici sözlerine ve vaatlerine rağmen o gün oradakilerden sâdece oğlu ez-Zâhir karşılık vermiş ve taarruz için hazırlansa da Eyyûbî Sultanı ona izin vermemiş idi.³⁴³

İbn Şeddâd'a göre: *“Yafa'nın düşmesi sırasında, silâhla alma yerine, eman ile alma statüsünün kabul edilmesi, askerlerin ganîmet elde edememesine sebep oldu. İşte askerler, bundan dolayı etkilenmiş olabilirler ve bu yüzden Salâhaddîn'in isteği yerine getirilmemiş olabilir. Neticede sultan, mevcut durumu gözden geçirdi ve sayıca az olan Haçlı kuvveti karşısına çıkıp işlevsiz kalırsa, kendisi için büyük bir*

³⁴⁰ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 336-337; a. mlf., **a.g.e.**, s. 343-344; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 222-223.

³⁴¹ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 340; a. mlf., **a.g.e.**, s. 347-348; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 225.

³⁴² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 80.

³⁴³ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 340; a. mlf., **a.g.e.**, s. 348; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 225.

hata ve itibar kaybı olacağını düşündü. Bana ulaşan bilgiye göre, o gün Müslüman askerlerin saldırısında, İngiltere Kralı, mızrağını eline alarak askerî kuvvetinin sağ kanadından sol kanadına kadar mübâreze de bulunmuş ve Müslüman askerlerden kimse onun karşısına çıkmamıştı."³⁴⁴ Bu hâdise, Eyyûbî ordusundaki hür askerler ile memlûk askerleri arasında bir çekişmenin var olduğunu, ayrıca bu askerlerin memlûklere ayrıcalıklı davranıldığına kani olduklarını ve bu durumdan hoşnut olmadıklarını gösteren önemli bir olaydır.³⁴⁵

Netice itibâriyle onları satın alan, eğiten ve âzâd eden kişiye son derece sâdık olan, yüzyıllar boyunca Abbâsî Halifelerinin muhafız birliklerini teşkil eden memlûklerden Sultan Salâhaddîn, geniş ölçüde istifade etmişti. Nitekim mezkûr unsurlar, ordunun ana cephaneliklerinin muhafazasında, mühim şehir ve kalelerin garnizon gücünde vazîfelendirilmelerinin yanı sıra, muhârebe meydanında ordunun merkezinde konuşlanmış olan sultanın seçkin hassa birliklerinde yer almışlardır.³⁴⁶

2.1.3. Diğer Askerî Birlikler (Yezek, Câlîşkiye, Talaî, Mukaddime)

Yezek, câlîşkiye, talaî ve mukaddime olarak zikredilen birlikler, faklı bir askerî grup olmayıp çeşitli vazîfeler için Eyyûbî ordusundaki mevcut askerlerden seçilip teşkil edilen birliklerdi.

Türkçe bir terim olan *yezek*, düşmanla temas hâlinde olan öncü birliklere verilen addı.³⁴⁷ Bu birlik, ordu harekete geçmeden evvel düşman kuvvetlerinin bulunduğu bölgeye gider, onların hâl ve hareketlerini gözlemleyerek mâlûmat edinir ve topladıkları bilgileri en kısa sürede ordu karargâhına ulaştırırdı. Yezek, bir nevi istihbârat gücü olarak nitelendirilebilir; çünkü düşman kuvvetlerinin her hareketini gözlemleyerek onların ne yapmayı plânladıklarını öğrenip durumu merkeze bildirmektedir. Mezkûr birliğe, bu görevi ifâ edebilecek kâbiliyette olan zeki kişiler

³⁴⁴ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 340; a. mlf., **a.g.e.**, s. 348; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 225-226.

³⁴⁵ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 283; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 349; a. mlf., **a.g.m.**, **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 87.

³⁴⁶ Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 24.

³⁴⁷ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 276; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 339; a. mlf., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 79.

seçilirdi. Birlikte yer alanlar zırh, kalkan vb. gibi kendilerinin hızlı hareket etmelerine mâni olacak ağır teçhizatı genellikle taşımazlardı. Zîra yukarıda da zikredildiği gibi yezekin görevi, düşmanın hareketlerini izleyip istihbârat toplamaktı. Bu sebeple yezek birliğindeki askerler, düşman kuvvetleriyle olabildiğince yakın çatışmaya girmekten kaçınırlardı. Buna bağlı olarak bindikleri atlar ise son derece hızlı atlardı. Yezek, Eyyûbî ordusu için mühim idi; zîra Salâhaddîn tarafından bu birliği idâre etmek üzere kardeşi el-Âdil, en büyük oğlu el-Efdâl, ileri gelen Emîrlerden İzzeddin İbnü'l-Mukaddem, Bedreddin el-Yârûkî, İzzeddin Curdik, Alâmeddin Süleyman b. Candâr gibi kişiler kumandan olarak görevlendirilmişti. Bu durum, Eyyûbî Sultanı'nın yezek birliklerine ne kadar ehemmiyet verdiğini göstermektedir. Yezek, münâvebeli olarak idâre edilmekte, sırası gelen komutayı devralmaktaydı.³⁴⁸

Yezekin vazîfelerinden bir diğeri de fethedilen yerlerin durumunu incelemek idi. Haçlılar, 587 (1191) yılında Kudüs şehri başta olmak üzere birbiri ardına kaybettikleri şehirleri tekrar almak için saldırılar düzenlemekteydiler. Bu yüzden Sultan Salâhaddîn, taarruzlara uğrayan kentlerin ne durumda olduklarını öğrenmek maksadıyla yezeki görevlendirmekteydi. Nitekim o, Kudüs'ün mukavemet gücünü tesbit etmek amacıyla kardeşi el-Âdil'i yezekin başında Kudüs'e; aynı şekilde Emîr İzzeddin Curdik'i de başka bir mezkûr birliğe kumandan tâyin edip, Haçlı kuvvetlerinin gücü hakkında mâlûmat edinmek üzere Yafa yakınlarına göndermişti.³⁴⁹ 588 (1192) senesinde Kudüs'e saldırmak üzere hazırlık yapan Haçlılar, Beytü'n-Nûbe'ye inmişler ve bulundukları yere giden Yafa yolu açık olduğu için rahatça erzak temin etmişlerdi. Bu sebeple Sultan Salâhaddîn, Bedreddin Dıldırım el-Yârûkî kumandasında bir yezek gücünü Yafa yoluna göndererek, Haçlıların erzak edinmelerine mâni olunmasını emretmişti. Nitekim pusuda bekleyen yezek birliği, bu sırada erzak taşımakta olan bir kabileyi koruyan Haçlı süvâri birliğinin üzerine hücumla geçmiş ve onları hezîmete uğratmıştı. Böylece Haçlıların

³⁴⁸ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 113-114; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 427.

³⁴⁹ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 282, 287; a. mlf., *a.g.e.*, s. 283; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 180, 184; Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 114; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 428.

erzak temin etmelerine mâni olunmasının yanı sıra, onlardan 30 kadar kişi öldürülmüş ve bir kısmı da esir alınmıştı.³⁵⁰

Yezek birliği, daha önce de zikredildiği üzere savaşa girmekten kaçınırdı; ama mühim bir durum varsa, asker sayısı ve güç bakımından yeterliyse Haçlılarla muhârebeye tutuşurdu. Nitekim 585'te (1189) yezek birliği tarafından Haçlıların Sûr ve Sayda sınırları arasında köprüyü geçtiğine dâir Salâhaddîn'e haber ulaştırılması üzerine, sultan derhal askerleriyle harekete geçtiyse de Haçlılardan bir grubun köprüyü geçtiğini gören yezekler, sultanı beklemeden taarruza geçmişlerdi. Çetin çarpışmalar sonunda yezek birliği, Haçlılardan birçok kişiyi öldürmüş, birçok Haçlı askeri yaralanmış ve bir kısmı da nehre atılmak sûretiyle boğulmuştu. Müslümanlardan ise, sultanın memlûku Aybek el-Ahras diye bilinen bir asker şehit düşmüştü.³⁵¹ Yine aynı yıl içinde Sultan Salâhaddîn, Akkâ yolunu açmak maksadıyla şehrin kuzeyinde bulunan Haçlı kuvvetlerine taarruza geçerek onları hezîmete uğratmış, onlardan sağ kalanlar ise geri çekilerek çadırlarına doğru kaçmaya başlamışlardı. Ancak Müslümanlar, tâkibi sürdürüp Haçlıların ön tarafta bulunan çadırlarına da hücum ettiklerinde, bunu gören yezek birliği de çarpışmaya dâhil olup Haçlı askerlerinin giriş ve çıkışlarına mâni olmaya çalışmıştı. Gösterilen bu çaba sayesinde Melik Kalesi diye bilinen Kale kapısından, sonradan yapılmış olan Karakuş Kapısı'na kadar Akkâ şehrine doğru yol açılmış, yezek kuvvetine de Akkâ yolu ve bu güzergâhtan geçen insanları Haçlılardan muhâfaza etmek amacıyla görev verilmişti.³⁵²

Askerî bir sefer tertip edildiğinde, yürüyüşe geçen merkezî Eyyûbî ordusunun emniyetinden de yezek sorumluydu ve düşman kuvvetlerinin ânî saldırılarına karşı orduyu muhâfaza ederdi. Nitekim, 584 (1188) senesinde Bagras'ın fethi sırasında Sultan Salâhaddîn askerleriyle Bagras düzlüğüne inmiş ve kaleyi gözlem altına almıştı. Aralarında bulunan İbn Şeddâd, mezkûr kalenin Antakya'ya yakın bir konumda bulunmasından dolayı bu taraftan Haçlıların ânî bir saldırı yapma ihtimâline karşı yezekin görevlendirildiğini, bu kuvvetin Antakya kapılarına kadar

³⁵⁰ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 316; a. mlf., **a.g.e.**, s. 318; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 205-206.

³⁵¹ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 156; a. mlf., **a.g.e.**, s. 151; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 91-92.

³⁵² İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 166; a. mlf., **a.g.e.**, s. 161-162; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 98-99.

gittiğini ve kendisinin de şehri görmek ve orada vefât eden Habib-i Neccar'ı ziyaret etmek maksadıyla bâzı günlerde yezekle birlikte bulunduğunu zikrettiği gibi, bu kuvvetten çeşitli vesilelerle eserinde sıklıkla bahsetmektedir.³⁵³

Bu kadar farklı ve mühim görevlerin yezeke verilmesi, bu kuvvetin Eyyûbî ordusundaki önemine işâret etmektedir. Mezkûr birlikte, Eyyûbî ordusu içindeki en yetenekli ve gözü pek askerler yer alırlardı. Yezekin neredeyse tamamı süvâri idi ve mezkûr birliğin büyüklüğü yerine getireceği vazîfeye göre değişebilmekteydi. Bu yüzden kesin bir sayı vermek mümkün olmasa da yezek birliğindeki asker sayısı 1.000'e kadar ulaşabiliyordu.³⁵⁴ Nitekim Sultan Salâhaddîn'in Haçlılara karşı yürüttüğü mücâdelede, zaman içinde yezek birliğinin geliştiği bilinmektedir. Daha önce istihbârat toplayan bir kuvvet iken, daha sonraki zamanlarda askerî üsler ile fethedilen şehirleri Haçlılara karşı muhâfaza eden, sefer sırasında merkezî orduyu gelebilecek olası saldırılara karşı koruyan ve ayrıca pusu kurma faâliyetleri de yürüten etkili bir kuvvet hâline gelmiş idi.³⁵⁵

Harp ya da güreş mânâsına gelen “*çalış*” kelimesinden türeyen *câliš*, asıl mânâsı itibâriyle “*ucunda at kılından yapılmış tuğ (top saç) bulunan büyük sancak*” demektir. Daha sonra me'huz bir ıstılah olarak *câlišiyye*, muhârebe düzeninde ordunun sağ ve sol kanatlar arasındaki orta yâni merkezî (kalb) kanadın önünde yer alan hücum müfrezesi için kullanılmıştır.³⁵⁶ Kaynaklarda *câlišiyye* birliğinden çeşitli vesilelerle bahsedilmektedir. Nitekim 579'da (1183) Ayn Câlût Muhârebesi'nde de sultan, 500 kişilik bir *câlišiyye* öne sürmüştü ve bu birlik Haçlı askerleriyle şiddetlice savaşmıştı.³⁵⁷ Yine 583 (1187) senesinde Taberiye'nin fethi sırasında Sultan Salâhaddîn'in *câlišiyye*yi öne çıkardığı görülmektedir.³⁵⁸ Aynı yıl içinde Haçlılarla yapılan Hıttîn Muhârebesi'nde *câlišiyye* birliğinin kendisini göstermesiyle, Eyyûbî

³⁵³ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 150, 158, 223-224, 260, 264-265, 273; a. mlf., **a.g.e.**, s. 144-145, 153, 219-220, 258, 262-263, 272; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 87, 93, 135-136, 163, 166, 173.

³⁵⁴ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 201; a. mlf., **a.g.e.**, s. 196; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 120; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 428.

³⁵⁵ Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 115; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 429.

³⁵⁶ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 276-277; a. mlf., “Hıttîn'de Salâhaddîn'in Ordusu”, **Belleten**, LIV, sayı: 209, Ankara 1990, s. 433; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 339; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 79.

³⁵⁷ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 107-108; a. mlf., **a.g.e.**, s. 105-106; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 61.

³⁵⁸ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 78; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 422.

ordusunun sağ ve sol kanadındaki kuvvetler harekete geçmiş ve böylece taraflar arasında çarpışmalar başlamıştı.³⁵⁹

Bununla berâber Salâhaddîn devri Eyyûbî ordusunda câlişiyye gibi süvâri olan, mukaddime ve talaî denilen birlikler de bulunmaktaydı. Ordunun yürüyüş hâlindeki öncü birliklerine “*mukkadime*” denilirken, muhârebe başlamadan evvel etrafı dolaşarak keşif yapan birliklere de “*talaî*” adı verilirdi.³⁶⁰

2.2. Piyâde Sınıfı

Sultan Salâhaddîn’in ordusunun büyük bir kısmını süvârilere teşkil etse de Eyyûbî ordusunda piyâde birlikleri de bulunmaktaydı.³⁶¹ Piyâdeler önemli olmakla berâber, genellikle ihmâl edilen bir sınıftı; zîra piyâdeler, süvârilere göre daha az hareket etme kâbiliyetine sâhip olduklarından meydan muhârebelerinde veya akınlarda pek bulunmazlardı. Diğer yandan daha ziyâde kale muhâsaralarında ve müdâfaalarında kullanılırlardı.³⁶² Eyyûbî ordusunun muhârebe taktikleri, hareketlilik ve hız üzerine tesis edildiği için piyâdeler, ya orduya hiç dâhil edilmediler ya da saha ordusunun çok küçük bir kısmını teşkil ettiler. Zîra hareketlilik her zaman savaş alanında sağlam ve sabit bir noktadan daha önemliydi. Hareket hâlindeki Eyyûbî orduları, özellikle taarruza geçeceklerse büyük ölçüde süvârilere dayalı olma eğilimindeydiler. Teoride Salâhaddîn’in elinde kullanabileceği çok sayıda Suriyeli piyâde askeri vardı; ama pratikte taarruza devam ettiği sürece bu birlikleri çağırma gereği yoktu. Muhârebe veya muhâsara için piyâdelere ihtiyaç hâsıl olduğunda, yerel olarak civardaki şehirlerden temin edilmek sûretiyle sayıları yükseltildi ve tevzî edilirdi. Eğer piyâde birlikleri muhârebe meydanına çıkmışlarsa genellikle özel bir vazîfe üstlenirdi. Zîra piyâdeler, orduda ciddi bir komuta ve kontrol gerektiren

³⁵⁹ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 422; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 127; a. mlf., **a.g.e.**, s. 123; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 73.

³⁶⁰ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 276; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 339; a. mlf., **a.g.m.**, **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 79.

³⁶¹ Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 98-99; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 287; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 344; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 418; Ian Heath, **A Wargamer’s Guide to the Crusaders**, London 1980, s. 44; Nicolle, **Üçüncü Haçlı...**, s. 34; Tibble, **a.g.e.**, s. 300; Şeşen, **a.g.m.**, **Belleten**, LIV, sayı: 209, s. 428.

³⁶² Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 287; a. mlf., **Belleten**, LIV, sayı: 209, s. 428.

muhâsara makinelerini kullanmalarının yanı sıra, surları ve tahkîmatları belli bir nizâm içinde muhâfaza ederlerdi.³⁶³ Ayrıca, belli aralıklarla kalelerde bulunan birlikler, istirahat etmeleri için değiştirilirlerdi ve bu değişim birliğine ise “*bedel*” denilirdi.³⁶⁴

Salâhaddîn’in ordusunda normal piyâdelerin yanı sıra, bilhassa şehirler ile kalelerin muhâsarasında kullandığı husûsî işlevi olan piyâde birlikleri, başka bir deyişle uzman piyâdeler de bulunmaktaydı. Bu hususta zengin Halep şehri Salâhaddîn döneminde de madencileri, kuşatma mühendisleri ve askerleriyle hâlâ meşhurdur.³⁶⁵ Nitekim, en iyi lağımıcılar ve neftçiler Halep’ten çıkardı.³⁶⁶ Yine Musul ile Horasan’dan da kuşatma mühendisleri ile askerleri temin edilerek orduda istihdam edilmişlerdi. Bununla birlikte, Sultan Salâhaddîn tarafından Abbâsî Hilâfeti’nden neftçiler ve benzeri gibi ateşli silâh kullanan uzman piyâde askerleri de tedârik edilmişti.³⁶⁷

Eyyûbî ordusunda istihdam edilen husûsî işlevi olan başlıca piyâde birlikleri; nakkâbun (lağımıcılar), neffâtun (neftçiler), haccârun (taşçılar), horasâniyye (harççılar) ve çarhiyye (çarhcılar, çarhîler) idi.³⁶⁸

Yer altından tünel açmak sûretiyle kale surlarını yıkan birliklere “*lağımıcılar*” adı verilirdi. Bu yüzden adını “*yeraltı tüneli*” mânâsına gelen lağımçıdan almıştır. Genellikle kale surlarını yıkmak amacıyla yeraltından tünel açma işine “*lağım bağlama*”, barut koyarak ateşlemeye de “*lağım atma*” denirdi. Bu usûl, tarih boyunca kale muhâsaralarında sıklıkla tatbik edilen bir yöntem idi.³⁶⁹ Yer altından

³⁶³ Heath, *A Wargamer’s...*, s. 44-45; Nicolle, *Üçüncü Haçlı...*, s. 34; Tibble, *a.g.e.*, s. 300.

³⁶⁴ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 287.

³⁶⁵ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 287; Nicholson-Nicolle, *God’s Warriors...*, s. 25.

³⁶⁶ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 287; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 344; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 83.

³⁶⁷ Nicolle, *a.g.e.*, s. 19; Nicholson-Nicolle, *God’s Warriors...*, s. 26.

³⁶⁸ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde...*, s. 143; a. mlf., *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 287; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 344; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 83.

³⁶⁹ Abdülkadir Özcan, “Lağımçı Ocağı”, *DİA*, XXVII, 49. Nitekim Sultan Salâhaddîn ile iyi bir dostluk kurmuş olan dönemin önemli şahsiyetlerinden Üsâme İbn Münkız (ö. 584/1188) babasıyla beraber Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar’ın (498-511/1105-1118) emri üzerine sefere çıkmış olan Sipahsalar Porsuk’un kuvvetlerine katılarak 509 (1115-1116) yılında Haçlıların elinde bulunan Kefertâb Kalesi’ni muhâsara ettiklerinde, burada Üsâme İbn Münkız, lağımıcıların nasıl hareket ettiğine bizzat şahit olarak eserinde şöyle nakleder: “*Horasanlı askerler hendeğe girerek bir tünel*

çukur kazma ve mayınlama, XII. ile XIII. yüzyıllarda son derece yüksek bir seviyeye ulaşmıştı. Önce kuşatılan kalenin surlarına doğru tüneller kazılır, temelleri oyulur ve taş yapıyı desteklemek için tahta direkler yerleştirilirdi. Ardından tünelin içi kuru odun ve diğer yanıcı maddelerle doldurularak ateşe verilir, bir süre sonra kale duvarı kendi ağırlığıyla çökerdi. Böylece askerler içeri girerlerdi.³⁷⁰

Sultan Salâhaddîn'in ordusunda lağımcılardan başka istihdam ettiği husûsî işlevi olan başka piyâde birlikleri de bulunmaktaydı. Ateşe karşı dayanıklı teçhizatla donatılan ve düşman kuvvetlerinin üzerine yanan nefit atmak sûretiyle muhârebe eden birliklere “neftçiler” adı verilirdi.³⁷¹ Neft, ana maddesi petrol olup, kömür, kükürt, reçine, güherçile, yağ gibi hidrokarbür maddelerin karıştırılması ve yoğrulmasıyla elde edilirdi.³⁷² Kuşatmalarda nefiti, şırınga veya havan tipi borularla püskürten askerlere de “zerrâk” denilirdi.³⁷³ Bununla birlikte yakın muhârebelerde veyahut ânî baskınlarda düşman üzerine el bombası gibi, bir şişe içinde muhâfaza edilen nefiti fırlatarak saldırılarda bulunan neftçiler de vardı. Lağımcılık ve neftçilikte Müslümanlar, Haçlılara göre daha üstün idiler. Bu yüzden de muhâsara edilen kaleler, kısa mühlette fethedilebilmekteydi. Kale müdâfaalarında birçok oku aynı anda fırlatabilen çarh, zeyyâr, zemberek gibi araçları kullanan birliklere “çarhîyye”, kale surlarına tırmanan birliklere “horasâniyye”, mancınık, arrâde, debbâbe gibi

kazmaya başladılar. Tünele girip kontrol etme vazîfesi bana düşmüştü. Üzerimize yağmur gibi ok ve taş yağarken hendeğe inerek tünele girdim. Tünel, hendeğin gözetleme kulesine doğru kazılmaktaydı. Tünelin yan taraflarına ikişerli direkler dikilmiş ve yukarıdan toprak çökmesin diye üzerlerine tahtalar konulmuştu. Tünel, kulenin dibine kadar bu şekilde tahtalarla tahkim edilmişti. Sonra kule duvarlarının altına doğru kazmaya devam ederek temele ulaşılar. Tünel dardı, sâdece kuleye ulaşmak için bir yoldu. Kuleye ulaştıklarında, duvarların dibinde tüneli genişleterek temeli kalasların üzerine bindirdiler. Sökülen taşları azar azar dışarı çıkardılar. Kazma işleminden çıkan topraktan dolayı tünelin zemini çamur olmuştu. Daha sonra kuru tahtaları parçalayıp tüneli bunlarla doldurmaya başladılar. Ertesi gün sabah vaktinde ateşe verdiler. Bizler silâhlандık ve kule yıkıldığında saldırıya geçmek üzere hendeğe doğru ilerledik. Ateş etkisini gösterince, taşların arasında bulunan harç parçaları dökülmeye başladı. Sonra bir yarılma oldu. Yarık genişledi ve kule çöktü.”³⁶⁹ Bkz.: Üsâme İbn Münkız, **İbn Münkız Haçlılara Karşı**, Türkçe trc. Selahattin Hacıoğlu, İstanbul 2006, s. 124-125; a. mlf., **Kitâbü'l-İ'tibâr**, Türkçe trc. Yusuf Ziya Cömert, İstanbul 2018, s. 105-106. Hayatı hakkında bilgi için bkz.: Ali Sevim, “İbn Münkız”, **DİA**, XX, 221-222.

³⁷⁰ Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde...**, s. 153; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 360; Parry, a.g.m., **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sayı: 28-29, s. 200.

³⁷¹ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 242-243; a. mlf., **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 287; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 344; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 83.

³⁷² Şeşen, **Salâhaddîn devrinde...**, s. 153; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 361.

³⁷³ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 205; a. mlf., **a.g.e.**, s. 199.

muhâsara araçlarını kullanan birliklere ise “*haccârun*” denilirdi.³⁷⁴ A. R. Hamilton Gibb’e göre, kuşatma harekâtlarında vazîfeli olan rütbeli askerlere (subaylara) “*candâriyye*”, debbâbe olarak adlandırılan tekerlekli kuleyi yürüten görevliye ise “*horasâniyye*” adı verilirdi.³⁷⁵

Sultan Salâhaddîn, özellikle Kudüs’ü fethettikten sonra Haçlıların elindeki diğer şehirleri ve kaleleri fethetmek maksadıyla piyâdelerden istifâde etti. Zîra Haçlıların Hittîn hezîmetinden sonra Salâhaddîn’in askerî bakımdan doğrudan karşısına çıkabilecek durumda değillerdi. Bu sebeple Haçlılar, bulundukları kentlerden veya kalelerden dışarı çıkmayarak kendilerini müdâfaa etme yoluna gittiler. Haçlıların içinde bulundukları durumdan haberdar olan Salâhaddîn ise mevcut durum üzerine piyâde birliklerine daha çok ihtiyaç duyduğundan orduya çok sayıda piyâde aldı. Nitekim muhâsara makinelerini kullanan candâriyyenin en meşhur reislerinden biri Tuğrul el-Candâr idi. Bu şahıs, I. Halep muhâsarasında, 11 Zilhicce 571 (21 Haziran 1176) tarihinde Antakya yakınındaki Azâz Kalesi’nin ele geçirilmesinde, 574 (1178-1179) yılındaki Ba’lebek muhâsarasında, Kudüs Krallığı ile Antakya Prinkepsliği topraklarının fethi esnâsında ve ayrıca Akkâ müdâfaasında yer almıştı. Yine Sahyun, Safed, Kevkeb gibi yerlerin fethinde Tuğrul el-Candâr mühim hizmetlerde bulunmuştu.³⁷⁶ Eyyûbî Sultanı, Banyas yakınlarında Mahâdatu’l-Ahzan denilen yerde Haçlılar tarafından inşâ edilmiş müstahkem bir kaleyi orduda bulunan lağımcıların surlarda gedik açıp yıkmaları sâyesinde 24 Rebûlevvel 575 (29 Ağustos 1179) tarihinde fethetmişti.³⁷⁷ Bunun yanında Rebûlahir 579’da (Temmuz 1184) Ürdün’de bulunan Kerek’in muhâsarasında, 30 Cemâziyelevvel 581’de (29 Ağustos 1185) Diyarbekir civarındaki Meyyâfârîkîn’in zaptında, mancınık ve arrâde kullanan haccarlar (taşçılar) önemli roller oynamışlardı.³⁷⁸

³⁷⁴ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 242-243; a. mlf., *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 287; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 344; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 83.

³⁷⁵ Gibb, a.g.m., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 99.

³⁷⁶ İmâdüddin el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 204, 243; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 338, 344-345; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 287; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 344; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 83.

³⁷⁷ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 364-365.

³⁷⁸ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 407-408.

Sultan Salâhaddîn'in, Hittîn Muhârebese'nden evvel 21 Rebûlâhir 583 (30 Haziran 1187) tarihinde Taberiye'yi fethinde candarlar, lağımcılar, haccarlar ve horasancılar yanındaydı. Bu birliklerle şehir muhâsara edilmiş, özellikle lağımcıların kale surlarında gedikler açıp surları çökertmeleriyle, Taberiye'nin kısa sürede fethi sağlanmıştı.³⁷⁹ 25 Rebûlâhir 583 (4 Temmuz 1187) tarihindeki Hittîn Zaferi'nden sonra Salâhaddîn'in zikredilen yıl içerisinde Haçlıların hâkimiyetinde bulunan Tibnin, Beyrut, Askalân ve Kudüs'ü, 584 (1188) yılında da Safed, Kevkeb, Tartus, Sahyun, Bekkas, Berzûye, Derb-i Sâk gibi şehirlerin veya kalelerin fethedilmesinde haccarlar, lağımcılar, çarhîler, horasancılar önemli hizmetlerde bulunmuşlardı.³⁸⁰ Yine İmâdüddin el-İsfahânî, İbnü'l-Esîr gibi devrin müellifleri eserlerinde, Sahyun Kalesi'nin fethi sırasında Halep hâkimi el-Melikü'z-Zâhir Gâzî'den, Halepli mancınıkçılardan, candarlar, horasancılar ve çarhîlerin yapmış oldukları mühim işlerden bahsetmektedirler.³⁸¹

Nitekim İbnü'l-Esîr, Sahyun Kalesi muhâsarasında piyâdelerle ilgili şunları nakleder: *"Salâhaddîn, Halep hâkimi olan oğlu ez-Zâhir'e, kalenin etrafını çevreleyen vâdinin en dar yerine inmesini emretti, o da bu emre riâyet ederek oraya gidip mancınıkları kurdu ve kaleyi taşa tuttu. Yanında çok sayıda Halepli piyâde vardı. Bu askerler, cesâretleriyle meşhurdular. El, çarh, zemberek ve zeyyârlar ile atılan oklar kaledekilerin çoğunu yaraladı; ancak onlar hâlâ kahramanlık taslıyor ve direniyorlardı."*³⁸² Bunun üzerine Eyyûbî birlikleri, 2 Cemâziyelâhir 584 (29 Temmuz 1188) tarihinde harekete geçmiş ve günün sonunda Sahyun Kalesi'ni fethetmişlerdi.³⁸³ Yine aynı müellif, Derb-i Sâk kuşatması için şunları zikreder: *"Salâhaddîn kale önünde konaklayınca mancınıklar kurdurup Haçlıları taş yağmuruna tuttu. Surların küçük bir bölümü yıkıldı, ancak kaledekiler buna aldırış etmediler. Askerler, derhâl hücumu geçip kaleyi şiddetle muhâsara ettiler, surların üzerindeki Haçlıları oradan uzaklaştırdılar. Lağımcılar, ilerleyip bir burcu deldiler ve altını açtılar, bunun üzerine burç çöktü. Böylece savaşmak için içeri girmek*

³⁷⁹ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 76.

³⁸⁰ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 430-432; a. mlf., **a.g.e.**, XII, 21, 24, 26-27, 29, 31; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 132-135, 146-150, 152-153; a. mlf., **a.g.e.**, s. 128-130, 140-144, 146-147; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 76-77, 84-89.

³⁸¹ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 242; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 21.

³⁸² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 21.

³⁸³ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 21-22.

istedikleri yer genişlemiş oldu. Aynı gün geri döndüler ve ertesi gün sabahleyin erkenden hücumla geçtiler.”³⁸⁴ Kaledeki Haçlılar, Eyyûbî birliklerinin bu saldırısına karşın, Antakya hâkimi Bohemund’a haber gönderip yardım talebinde bulundukları için bir süre daha dayandılar; ama umdukları yardım gelmeyince eman dileyip kaleyi teslim ettiler. Böylece 19 Receb 584 (13 Eylül 1188) tarihinde kale fethedilmişti.³⁸⁵

İbnü’l-Esîr, Kevkeb muhâsarasında da piyâdelerin rolüne değinmeyi sürdürür: *“Sultan Salâhaddîn, kaledeki Haçlılara haber gönderip kaleyi teslim ederlerse eman vereceğini, aksi taktirde onları öldüreceğini, çocuklarını esir alacağını ve mallarını yağmalayacağını söyleyerek düşmanlarını tehdit etti. Ancak Haçlılar, sultanı dinlemediler ve teslim olmakta direndiler. Bunun üzerine Salâhaddîn, muhâsarayı şiddetli bir şekilde sürdürdü, mancınıklar kurdurup kaledekileri taş yağmuruna tuttu. Müslümanlar, bir gün zarfında birbiri ardına düzenledikleri hücumlar sonunda kalenin müdâfaa duvarına ulaştılar. Lağımclar da yanlarındaydı, okçular da el yayları ve çarhlarla ok yağdırarak onları muhâfaza ediyorlardı; bu yüzden de Haçlılar, surun üzerinden başlarını kaldırıp bakamıyorlardı. Sonunda Müslümanlar, müdâfaa duvarlarını aşp en yüksek surlara doğru ilerlediler.*”³⁸⁶ Böylece durumun vahametini gören Haçlıların, eman isteyip teslim olmaya râzı olmaları üzerine 15 Zilkâde 584’te (5 Ocak 1189) Kevkeb Kalesi fethedilmişti.³⁸⁷

Sultan Salâhaddîn’in ordusundaki piyâde birliklerinin kendilerini muhârebe meydanında en açık şekilde gösterdikleri ve etkin oldukları hâdise ise Akkâ müdâfaasıdır. Zîra Haçlılar, Akkâ’yı hem karadan hem de aldıkları donanma desteği sâyesinde denizden muhâsara etmişlerdi. Bu yüzden kuşatma sırasında kaledeki piyâde birliklerine büyük yük binmiş ve bu birlikler şehri şiddetle savunmuşlardı. Müdâfaa devam ederken 15 Ramazan 585 (27 Ekim 1189) tarihinde sultanın kardeşi el-Âdil kumandasındaki Mısır ordusu Akkâ önlerine ulaştığında, yanında mancınık, arrâde ve debbâbe gibi araçları kullanan *haccarlar*, çarh, zeyyar ve zemberek gibi ok fırlatan araçları kullanan *çarhcılar*, piyâde okçular, neftçiler ve çeşitli ateşli silâhlar

³⁸⁴ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 26.

³⁸⁵ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 26-27.

³⁸⁶ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 30-31.

³⁸⁷ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 31.

kullanan piyâde birlikleri bulunmaktaydı. Bununla birlikte, Suriye bölgesinden çok sayıda piyâde toplayan Sultan Salâhaddîn, Akkâ'nın müdâfaa edilmesi maksadıyla, daha önce hiç olmadığı kadar piyâde askerini ordusunda bir araya getirmişti. Hüsâmeddin Lü'lü el-Hâcib kumandasındaki 50 gemilik bir Eyyûbî filosu, 10.000 civarında askerle Akkâ sahiline girip Haçlı gemilerine hücum ederek, onları geri püskürtmüş ve böylece denizde geçici de olsa üstünlüğü ele geçiren Salâhaddîn, bu durumdan istifâde ederek şehre erzak ile silâh takviyesinin yanı sıra, zikredilen muhâsara araçları ile bunları kullanan piyâdeleri, okçular, neftçiler ve ateşli silâhlar kullanan askerler nakletmişti.³⁸⁸ Bu piyâde birlikleri özellikle neftçiler, Akkâ şehrinin müdâfaasında önemli katkılarda bulunmuşlardı.³⁸⁹ Fakat Akkâ'dan kaçanlar arasında Nakîbü'l-Candâriyye en-Nâsiriyye, Abdülkâdir el-Halepî gibi kimseler de bulunuyordu. Halepli askerlerden bâzıları ile Dimaşklı bir mancınıkçı da Haçlılara sığınmıştı.³⁹⁰ Nitekim düşmana sığınan Halepli lağımçılar, İngiltere Kralı Richard'ın Dârum'u ele geçirmesine katkıda bulunmuşlardı.³⁹¹ Öte yandan 588'de (1192) Salâhaddîn'in Yafa'yı fethinde Halepli lağımçılar önemli roller oynamışlardı.³⁹²

³⁸⁸ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 342, 345; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 44-45; Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, IV, 103; Lane-Poole, **a.g.e.**, s. 241; Lyons-Jackson, **a.g.e.**, s. 372; Runciman, **a.g.e.**, III, 23; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 288; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 344-345; Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 83-84; Dudu Kuşçu, a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 84.

³⁸⁹ “Akkâ müdâfaası sırasında zerraklar (neftçiler), havan tipi borularla neft püskürtmek sûretiyle ateş çıkararak, Haçlıların uzun bir zaman içerisinde, çok uğraş vererek inşâ ettikleri mancınıkları ve diğer etkin silâhlarını, bir saat gibi kısa bir sürede imha ederek Haçlılara ağır kayıplar verdirmişlerdi. Bu sırada Haçlılardan Kont Henry'in, 1.500 dinar gibi büyük bir meblağ harcayarak inşâ ettirdiği oldukça büyük bir mancınık, zerrakların Haçlıların elindeki tüm mancınıkları yok ettiği günde şehrin yakınlarında olmadığı için ortadan kaldırılamamıştı. Nitekim bu hâdiseden sonra Haçlılar, bahsi geçen mancınığı şehre artık yaklaştırmadılar. Buna rağmen zerraklar, oldukça cesur davranarak o günün gece vaktinde Haçlıların bölgesine girmişler ve mezkûr mancınığı ateşe vererek imha etmişlerdi. Büyük mancınığın yanında bulunan küçük bir mancınık da sıçrayan ateşle tutuşmuştu.” Bkz.: İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 205; a. mlf., **a.g.e.**, s. 199-200.

³⁹⁰ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 44-45; Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, IV, 300; Lane-Poole, **a.g.e.**, s. 241; Lyons-Jackson, **a.g.e.**, s. 372; Runciman, **a.g.e.**, III, 23; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 288; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 344-345; Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 83-84; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 84.

³⁹¹ Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, IV, 300; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 288; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 345; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 84.

³⁹² İbn Şeddâd, Yafa kuşatması sırasında lağımçıların faaliyetleriyle ilgili olarak şunları aktarmaktadır: “Sultan Salâhaddîn, Yafa önlerinde askerlerini muhârebe nizâmına geçirdi. Bu sırada lağımçı adı verilen uzman askerleri, kale surlarında yıkım yapımları hususunda serbest bıraktı. Lağımçılar, kalenin doğu kapısının kuzey tarafından surun köşesine kadar uzanan kısımda gedik açmaya başladılar. İlk kuşatıldığında surun bâzı kısımlarını yıkmışlardı; ama Haçlılar yıkılmış yerleri onarmışlardı. Lağımçılar, surda gedik açıp içeri girmeye başladıklarında, o gün şehri alacaklarını

Akkâ önündeki muhârebelerde hırsızlık yaparak geçimlerini sağlayan Arap hırsızlardan da istifâde edilmişti. Piyâde olan bu askerler, geceleri faâliyete geçerek Haçlı karargâhına baskınlarda bulunuyorlardı.³⁹³ Fakat Sultan Salâhaddîn'in Akkâ'yı müdâfaası tüm çabasına rağmen başarısızlıkla neticelenmişti. Zîra Haçlıların deniz gücü bakımından Eyyûbîlere nazaran daha üstün olmaları, müdâfaanın tam ortasında sultanın değişikliğe gitmek sûretiyle tatbik ettiği stratejinin başarısız olması, bâzı askerlerin ve emîrlerin deniz yoluyla firar etmeleri gibi hâdiseler, Akkâ'nın Haçlıların eline geçmesine sebebiyet vermişti.³⁹⁴

2.3. Yardımcı Kuvvetler

Sultan Salâhaddîn'in dâimî ordusunun yanında, ihtiyaç durumunda istifâde etmek üzere orduda istihdam ettiği milis kuvvetler, takviye kuvvetler, destek kuvvetler veya yardımcı kuvvetler gibi adlarla anılan askerî birlikler de vardı. Bu birlikleri dâimî orduda yer almayan diğer Türkmen, Kürt, Bedevî ve Sudanlı unsurlar teşkil etmekteydi. Bununla birlikte etnik bakımdan karışık olan gönüllü, ecnad

zannediyorlardı. Düşman toparlanarak şiddetli direnç gösteriyordu. Lağımçılar, surda gedik açıp tam neticeye yaklaştıklarında Haçlılar, gedik açılan kısımları lağımçıların üzerlerine yıkmaya başladılar. Bu yüzden lağımçılar, korktular ve aralarından birkaç kişi çıkınca, diğerleri de gevşemeye başladı. Böylece şehri ele geçirmenin kolay olmadığını ve bu işi başarabilmek için daha çok çalışmaları gerektiğini anladılar. Daha sonra Sultan Salâhaddîn, ikinci bir hamle yapmak üzere, lağımçılara bu defa kuleden kapıya kadar surun kalan kısmında gedik açmalarını emretti. Mancınıklılarda daha evvelden surda gedik açılmış kısmın karşına yerleştirilerek onlara bu kısmı vurmalarını emredildi. Mancınıklar kullanıma hazır hâle gelince, Sultan Salâhaddîn muhârebe meydanına inerek askerlerini cesâretlendirip saldırıda bulunmaları için harekete geçirdi. Bir süre sonra denge Müslümanların lehine gelişmeye başlayınca, gayretleri arttı ve şehri alma ümitleri kuvvet kazandı. Bunun üzerine Haçlılar, durumun kendileri açısından iyiye gitmediğini görünce anlaşma yapmak amacıyla birkaç kez elçiler gönderip süre istediler. Ancak elçilerin gidip gelmesi sebebiyle âdet gereği yapılan sükûnet askerlerin savaşıma azminin azalmasına sebep olmaktaydı. Nitekim Sultan Salâhaddîn, teklifleri reddederek yeniden taarruza geçmeye karar verdi; lağımçılara daha evvelden surda açmış oldukları gedikleri nefle doldurarak ateşe vermelerini emretti. Ateş yakıldıktan sonra surun bir kısmı yıkıldı. Haçlılar, gedik olan yerlerde ateş yakılacağını ve o yerlerin düşeceğini düşündükleri için önceden bu gediğin arkasını büyük ağaçlarla desteklemişlerdi ama yerleştirdikleri ağaçlar da tutuştu. Böylece bütün gedikler yanmaya başladı ve içeri girmek daha da zor bir hâle geldi. Ertesi gün gedikleri yakma ve surları mancınıklarla dövme işi devam etti. Sultan Salâhaddîn, el-Melikü'z-Zâhir ile el-Melikü'l-Âdil'in birliklerine saldırı emri vererek askerleri cesâretlendirdi. Trampet ve borazan sesleri de işitilmeye başlanınca, düşman tarafından korku ve panik ifâde eden sesler duyulmaya başlandı. Bunun üzerine lağımçıların ateş yakma azîm ve gayreti daha da arttı. Aradan yaklaşık iki saat geçti ya da geçmedi sur kıyâmet koparcasına bir gürültüyle yıkılmaya başladı. Bunun üzerine tüm askerler saldırıya geçtiler.” Bkz.: İbn Şeddâd, a.g.e., s. 330-333; a. mlf., a.g.e., s. 336-338.

³⁹³ Şeşen, Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri, s. 288.

³⁹⁴ Şeşen, Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri, s. 288; Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 345; a. mlf., a.g.m., Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı: 11, s. 84.

(askerler), battâlîn ve mahlûlûn (mahlûller) olarak adlandırılan birlikler de bulunmaktaydı.³⁹⁵

2.3.1. Türkmenler

Sultan Salâhaddîn'in dâimî ve nizâmî kuvvetlerinde bulunmakla birlikte, yardımcı kuvvet olarak çokça istifâde ettiği unsur Türkmenler idi.³⁹⁶ Daha evvelde değinildiği üzere Dımaşk, Ürdün ve Sinâ sınırlarında konar-göçer Türkmen kabileleri mevcuttu ve bilhassa Suriye sınırlarında kalabalık olan Türkmenler, zaman zaman Hristiyanların/Haçlıların hâkimiyetindeki topraklara akınlarda bulunmaktaydılar.³⁹⁷ Süvâri olarak muhârebe eden Türkmenler, gerek hızlı ve çevik olmaları, gerekse at üstünde ok atmada mahâretli olmalarından dolayı mühim bir askerî güç idiler. Nûreddin Mahmud, zikredilen özellikleri sebebiyle Türkmenlerden yardımcı kuvvet olarak birçok defa istifâde etmişti. Bilhassa Mısır üzerine tertip edilen ve başarılı olunan III. Mısır Seferi'nde Şîrkûh'un kumanda ettiği orduda 6.000 Türkmen askerinin yer alması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.³⁹⁸

Türkmenler, Salâhaddîn'in hüküm sürdüğü toprakların kuzey bölgesine yerleşip göçerlerdi. Büyük bir askerî sefer tertip edileceği vakit Türkmenlerin

³⁹⁵ Heath, **a.g.e.**, s. 21-22; Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde...**, s. 147-150; Nicolle, **a.g.e.**, s. 16, 18-19; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 240-241; Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21, 25; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 284-287; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 24-26; Nicolle, **Üçüncü Haçlı...**, s. 32, 34-36; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 351-355; Tibble, **a.g.e.**, s. 297-299; Gibb, **a.g.m.**, **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 96-98; Dudu Kuşçu, **a.g.m.**, **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 89-91.

³⁹⁶ Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde...**, s. 147-149; a. mlf., **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 240-241; Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21, 25; Lev, **Saladin...**, s. 151; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 285-287; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 24-25; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 351-352; Tibble, **a.g.e.**, s. 299; Gibb, **a.g.m.**, **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 96-97; Dudu Kuşçu, **a.g.m.**, **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 89-90.

³⁹⁷ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 285; Lev, **Saladin...**, 151; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 351; a. mlf., **a.g.m.**, **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 89.

³⁹⁸ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 285-286; Kök, **a.g.e.**, s. 129; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 351-352; Gibb, **a.g.m.**, **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 96; Dudu Kuşçu, **a.g.m.**, **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 89. Esasen Türkmenlerin orduda istihdam edilmesi, Büyük Selçuklulara kadar uzanmaktadır. Tuğrul Bey (431-455/1040-1063) devrinde Abbâsîlerin hâkimiyetindeki topraklara taarruzlarda bulunan konar-göçer Türkmenler, aynı zamanda Selçuklu Devleti'nin önemli bir askerî gücüydüler. Hâkezâ Artuklular ve Dımaşk Atabegleri de ordularında Türkmenlere büyük ölçüde yer vermişlerdi. Anadolunun fethi ve sonrasında da bu durum aynı şekilde devam etmişti. Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 352; a. mlf., **a.g.m.**, **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 89.

yaşadıkları bölgelere bilhassa Diyarbekir bölgesine gidilerek onlardan asker toplanırdı. Sultan, Türkmen kökenli bâzı emîrlere, özellikle Nûreddin Mahmud ve amcası Şîrkûh'a hizmette bulunmuş olanlara, kalelerin veyahut bâzı şehirlerin idâresini vermesinin yanında bu emîrlere vâsıtasıyla kendi ordusu için askerler temin etmekteydi.³⁹⁹ Türkmenlerden özellikle nizâmî meydan muhârebelerinde istifâde edilirdi;⁴⁰⁰ zîra mezkûr unsurlar, genellikle hafif zırhlı atlı okçulardı ve hareket hâlindeyken at üstünden etkili bir şekilde ok fırlatmanın yanı sıra oldukça hızlı hareket etme kâbiliyetine sâhiptiler.⁴⁰¹ Yakın muhârebeye gireceklerse küçük yuvarlak bir kalkan, bir kılıç ya da topuz kullanırlardı. Bunun birlikte, hafif teçhizatlı olmalarından dolayı Türkmen askerî birlikleri, ağır zırhlı Haçlı askerleriyle yakın muhârebede belirgin bir dezavantaja sâhiptiler. Bu yüzden Türkmen birlikleri ile Haçlılar arasındaki muhârebelerde, Haçlı birliklerine göre Türkmenler onlara karşı savaşa girerlerdi.⁴⁰² Türkmen süvâri, ağır silâh ve zırhla donanmış Haçlı birlikleriyle doğrudan savaşa girmekten kaçınıp, onları ânî baskınlarla yıpratır ve ana kuvvetlerinden ayrılan sayıca az Haçlı gruplarını hedef seçerek, hiç ummadıkları bir anda saldırarak Haçlı ordularına ağır kayıplar verdirirlerdi.⁴⁰³

Konar-göçer Türkmen kabileleri, normal zamanlarda sınırları muhâfaza ederlerdi; ama mühim bir askerî sefer tertip edileceği vakit veyahut fevkalâde durumlarda Salâhaddîn tarafından yardımcı kuvvet olarak mezkûr unsurlardan asker temin edilirdi. O dönemde askerlik oldukça kârlı bir meslek olarak görüldüğü için söz konusu unsurlarda kendilerine gelen teklifi kabul ederlerdi.

Nitekim 574 (1178-1179) yılında Dımaşk'ta yaşanan kıtlıktan dolayı sultan, büyük bir orduyu hazırda tutamadığı için 2 Muharrem 575'teki (9 Haziran 1179) Merc-i Uyûn Muhârebesi⁴⁰⁴ ile 24 Rebûlevvel 575 (29 Ağustos 1179) tarihindeki

³⁹⁹ Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21, 25; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 24-25; Nicolle, **Üçüncü Haç...**, s. 34.

⁴⁰⁰ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 285; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 352; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 90.

⁴⁰¹ Heath, **a.g.e.**, s. 83-84; Lev, **Saladin...**, s. 148.

⁴⁰² Heath, **a.g.e.**, s. 83-84.

⁴⁰³ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 247, 264-265, 286, 293; Ebû'l-Ferec, **a.g.e.**, II, 384.

⁴⁰⁴ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 286; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 352; Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 96-97; Dudu Kuşçu, a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 89-90.

Beytü'l-Ahzân Kalesi'nin fethinde Türkmenleri orduya alarak onlardan istifâde etmişti.⁴⁰⁵

Sultan Salâhaddîn, Yukarı Mezopotamya üzerinde git gide artan bir etki elde ettikçe, bölgeye giren Türkmen savaşçılarına daha fazla erişme imkânına sâhip olmuştu. Türkmenleri yönetmek zor olmasına rağmen savaşçı özellikleri sebebiyle nitelikli askerlerdi ve sayıları fazlaydı.⁴⁰⁶ Nitekim hem yaşanan kıtlık hem de Türkmenlerin askerlik hususundaki kabiliyetlerini göz önünde bulunduran Salâhaddîn, Beytü'l-Ahzân Kalesi'ni fethetmeden önce, Türkmenlerin kendi ordusuna iştirak etmesi için çağrıda bulunmuştu. Bu maksatla Türkmenler ile kabilelerine, asker toplamak ve destek birlik hizmetlerine karşılık olarak ödenmek üzere binlerce Mısır dinarı, birçok emvâl ile atlar gönderilmiş ve ayrıca sultan tarafından ihtiyaçlarının cömertçe karşılanması için emir verilmiş idi.⁴⁰⁷ Salâhaddîn'in gâyesi, Türkmen askerlerini tek tek veya küçük gruplar olarak değil, kitle hâlinde kendi ordusuna katmaktı. Kitlesel olarak Eyyûbî ordusuna iştirak etmeleri Türkmenleri bâzı yönlerden idâre etmeyi zorlaştırdı ise de belirli askerî seferler veya fevkalâde durumlar için çok sayıda nitelikli askeri, kısa bir sürede toplayıp savaş bölgesine intikal ettirmesi, zikredilen sebepler de dikkate alındığında Sultan Salâhaddîn için kendi liderlik yapısını kabul ettirme yeteneğinden daha ağır basmıştı.⁴⁰⁸

Bununla birlikte III. Haçlı Seferi ordularına karşı Akkâ şehrinin uzun süre müdâfaa edilmesinde Türkmenlerin mühim katkıları olmuştu. Nitekim, Nûreddin Mahmud ve onun ordu kumandanı Esedüddin Şîrkûh'un ordularında bulunmuş olan Aynüddevele el-Yârûkî, Sultan Salâhaddîn devrinde nüfuzunu kaybetmemiş ve kendisine bağlı Türkmen grupları, Eyyûbî ordusuna iştirak ederek Akkâ önünde

⁴⁰⁵ Bündârî, *Sene'l-Berkî's-Şâmî*, nşr. Fethiye en-Nebrâvî, Kahire 1979, s. 168; Ebû Şâme el-Makdisî, *a.g.e.*, III, 36; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 286; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 352; Gibb, a.g.m., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 96-97; Dudu Kuşçu, a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 89-90.

⁴⁰⁶ Tibble, *a.g.e.*, s. 299.

⁴⁰⁷ Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 352; Tibble, *a.g.e.*, s. 299; Gibb, a.g.m., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 97; Dudu Kuşçu, a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 89-90.

⁴⁰⁸ Tibble, *a.g.e.*, s. 299.

Haçlılara karşı sürdürülen mücâdelede yer almışlardı.⁴⁰⁹ Hâkezâ kalabalık bir Türkmen grubuyla Bedreddin Dıldırım/Duldurum el-Yârûkî de Akkâ'nın müdâfaası öncesi ve sırasında orduda bulunanlardan biriydi.⁴¹⁰ III. Haçlı Seferi sırasında çok mühim bir anda yetişen Türkmenler, Kudüs'ün altında Haçlıların ikmâl yollarına taarruzlarda bulunarak, İngiltere Kralı Richard'ı engellemişlerdi.⁴¹¹ Bunun yanında Akkâ'nın kaybından sonra yürüyüşe devam Haçlı kuvvetleri ile yapılan Arsûf Muhârebesi'nde de Türkmenler, Salâhaddîn'in kuvvetleri arasında bulunuyorlardı.⁴¹²

2.3.2. Kürtler

Sultan Salâhaddîn'in, Türkmenler gibi hem dâimî ordusunda istihdam ettiği hem de yardımcı kuvvet olarak kullandığı Kürtler, Türklerden sonra dâimî orduda en fazla bulunan ikinci etnik unsurdular.⁴¹³ Eyyûbî Âilesi, Zengîlerin hizmetine girmeden evvel Âzerbaycan'ın Duvîn şehrine yerleşerek burada Hezbânîyye Kürtleriyle karışmıştı. Sonrasında bölgeye Selçuklular hâkim olmaya başlayınca, âile mensuplarından Necmeddin Eyyûb ile Esedüddin Şîrkûh, Türk kültürünü benimseyip önce Selçuklular için vazîfelerde bulundular, ardından Zengîlerin hizmetine girerek bu atabeglikle berâber yükselmeye başladılar.⁴¹⁴ İmâdeddin Zengî, mezkûr âile üyelerine Şehrîzor/Şehrîzûr ve Mevzîr'de iktâlar tahsis etmişti.⁴¹⁵ İktâ edilen Şehrîzor'un ayrı bir önemi vardı; zîra şehir nüfusunun büyük bir kısmını Kürtler teşkil etmekteydi.⁴¹⁶ Bu iktâ tevcihleriyle, İmâdeddin Zengî'nin zikredilen kentteki Kürtlerden Eyyûbî Âilesi vâsıtasıyla asker temin ettiği söylenebilir. Nitekim her ne kadar Türk kültürünü benimsedilerse de Kürtlerle iç içe yaşamının bir sonucu olarak

⁴⁰⁹ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 362; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 352; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 90.

⁴¹⁰ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 442; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 224, 256; a. mlf., **a.g.e.**, s. 219, 254; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 136, 160.

⁴¹¹ Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 97.

⁴¹² Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 241.

⁴¹³ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 276; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 353; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 90.

⁴¹⁴ Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde...**, s. 33; a. mlf., **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 9-10; Gül, a.g.m., **Türkler**, V, 78; Şeşen, "Eyyûbîler", **Türkler**, V, 102; a. mlf., "Eyyûbîler", **DİA**, XII, 20.

⁴¹⁵ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XI, 106; Ebûl-Ferec, **a.g.e.**, II, 125; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 37; Beyyumi, **a.g.e.**, s. 70.

⁴¹⁶ James, **a.g.e.**, s. 31.

Necmeddin Eyyûb ile Esedüddin Şîrkûh, kendilerine iktâ edilen bölgelerde zaman içinde hem teşkil ettikleri kendi özel birliklerinde Kürtleri istihdam etmeye başladılar, hem de İmâddedin ile oğlu Nûreddin Mahmud'a hizmet ederlerken Zengî kuvvetlerine daha fazla sayıda Kürt emîri ve askerin alınmasına vesîle oldular.

Kürtler, yalnızca Zengîlerin ordularında değil, Artuklu Emîrlerinin de kuvvetlerinde yer almışlardı. Nitekim, Hısn Keyfâ hâkimi Nûreddin Muhammed Artuk'un (562-581/167-1185) ordusunda Kürt askerler bulunmaktaydı. O dönemde pek çok başarılı Kürt askeri vardı ve bunlar özellikle Eyyûbî Âilesi'nin hizmetinde idiler.⁴¹⁷

564'te (1169) Mısır'a girdikten sonra Fâtımî veziri olan Şîrkûh'un, kısa bir süre sonra vefât etmesi üzerine yerine Salâhaddîn'in geçmesi sırasında yaşananlar önemlidir. Şöyle ki, Salâhaddîn dışında Şîrkûh'un, Nûreddin Mahmud adına kumanda ettiği ordudaki emîrlerden bâzıları da vezâret makamı için ön temâyüz etmişlerdi. Emîrlerin yaşça en büyüğü olduğu için bu makama gelmesine kesin gözüyle bakılan Salâhaddîn'in dayısı Şihabüddin Harimî, aldığı davet üzerine Fâtımî Halifesi Âdîd ile görüşmüş ve vazîfe teklifini kabul etmeyerek yerine Salâhaddîn'i önermişti. Bununla birlikte başka adaylar da bulunmaktaydı ve bu kişiler Türkmen Emîri Aynüddeve el-Yârûkî, Kürt Emîrler Seyfeddin el-Meştûb ile Kutbeddin Hüsrev idi.⁴¹⁸ Fakat Kürt Emîri Ziyâeddin İsâ el-Hakkârî, Şihabüddin Harimî'yi iknâ ettiği gibi⁴¹⁹ emrinde çok sayıda kuvvet olan önemli bir memlûk emîri Bahâeddin Karakuş'u kendi safına çekerek, ardından Türkler ile Kürtler arasındaki rekabeti Salâhaddîn'in lehine kullanıp⁴²⁰ Kutbeddin Hüsrev'e: *"Salâhaddîn ve sen aynı topluluktansınız. O da Kürt kökenli, gücün Türklere geçmesine izin vermeyeceksiniz"* diyerek kendisi gibi Kürt olan Kutbeddin Hüsrev'i iknâ etmişti.⁴²¹ Bununla berâber Kutbeddin Hüsrev, Mısır'dan ayrılıp Suriye'ye geri dönen emîrlerden biridir.⁴²² Seyfeddin el-Meştûb'un ise vezirlik talebinden nasıl vazgeçtiği bilinmemekle

⁴¹⁷ Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 24; Nicolle, **Üçüncü Haçlı...**, s. 32; Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 97.

⁴¹⁸ Lyons-Jackson, **a.g.e.**, s. 38; Azzam, **a.g.e.**, s. 106.

⁴¹⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 279.

⁴²⁰ Azzam, **a.g.e.**, s. 107.

⁴²¹ Azzam, **a.g.e.**, s. 107; James, **a.g.e.**, s. 89-90.

⁴²² Azzam, **a.g.e.**, s. 108.

birlikte, Fakîh Îsâ el-Hakkârî ile aynı kabileden olması dolayısıyla iknâ edilmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Bunun yanında Nûreddin Mahmud'un emriyle Mısır'ı ele geçiren Şîrkûh'un idâre ettiği orduda, asker sayısı bakımından olmasa da ordudaki komuta kademelerinde Kürt emîrlerin mühim bir güce sâhip oldukları anlaşılmaktadır. Salâhaddîn'in Fâtımî veziri ve Nûreddin Mahmud'un Mısır'daki ordusunun kumandanlığına getirilmesini kabullenemeyen Aynüddeve el-Yârûkî gibi Türkmen Emîrler askerleriyle birlikte Mısır'dan ayrılıp Suriye'ye dönerlerken, Kürt birlikleri ile *Esedîyye* grubu Salâhaddîn'in yanında kalarak onu desteklemişlerdir. Görünen o ki, Şîrkûh'un vefâtından sonra orduda mevcut olan Kürt emîrleri ve askerlerinin büyük bir kısmı Salâhaddîn'in etrafında birleşmişlerdi.

Nitekim vezâret makamına geçtikten bir süre sonra Salâhaddîn, Fâtımî Emîrlerinden bâzılarının ellerindeki Mısır topraklarına el koyup, bu toprakları iktâ olarak maiyetindeki adamlara dağıtırken,⁴²³ desteklerini gördüğü Kürtleri unutmadı ve birçok Kürt emîrine iktâlar tahsis etti. Bu kişilerden biri olan İbrahim'e, İbrîm'i iktâ ederek onunla birlikte âtıl durumda olan Kürt birlikleri de gönderip, İbrîm üzerinden Nûbelilere (Nubya) baskınlar düzenletti.⁴²⁴ Öte yandan, Mısır'da iki yıl gibi kısa bir sürede hâkimiyetini tesis eden Salâhaddîn'in gücünün artmasına paralel olarak kendilerine mevki ve iktâlar verilen Kürt emîrlerinin de güçleri artmış olmalıdır. Nitekim bu durum, daha fazla sayıda Kürt askerinin Salâhaddîn'in hizmetine girmesi demektir. Zira onun hizmetinde bulunan Kürt emîrlerin kendi kabileleriyle olan bağları dolayısıyla Eyyûbî Sultanı için Kürt askerleri temin etmeleri zor değildi.

Kürtler, dâimî-düzenli birlikler olarak ya da bir veya birkaç kabileden topluca alınan yardımcı kuvvetler olarak Eyyûbî ordusunda yer almışlardır.⁴²⁵ Fakat bununla birlikte ordudaki Kürtlerin sayısal oranı ile ilgili kaynaklarda bir bilgi yoktur.

⁴²³ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 58; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 55.

⁴²⁴ Ebû Şâme el-Makdisî, *a.g.e.*, II, 246-247; Lev, *Saladin...*, s. 152; Gibb, *a.g.m.*, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 97.

⁴²⁵ Tibble, *a.g.e.*, s. 299; Gibb, *a.g.m.*, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 97.

573 (1177) senesindeki Remle (Mont Gisard) Muhârebesi bilhassa Kürt birlikleri açısından mühimdir. Şöyle ki Salâhaddîn, Haçlı kuvvetlerinin hücumuna uğradığı sırada, yanındaki Kürt askerlerin bâzılarının üzerinde zırhları dahi yoktu ve bu disiplinsiz hareketleri, Eyyûbî ordusunun büyük kayıplar vererek mağlûp olmasına sebep olmuştu. Nitekim sultan Kahire'ye dönünce, ihmâli olan Kürt askerlerin iktâlarını keserek onları cezalandırmıştı.⁴²⁶ İktâlî askerler, Salâhaddîn'in dâimî ordusunu teşkil ettiğine göre, o hâlde iktâ kesilen Kürtlerin, Eyyûbî ordusunun dâimî askerleri olduğu sonucu çıkarılabilir. Fakat Willermus Tyrensis, Remle Muhârebesi'nde Sultan Salâhaddîn'in ordusunun 26.000 kişiden oluştuğu, birliklerin 8.000'inin seçkin süvâri olan tavâşî (memlûk), diğer kalan 18.000'inin ise kara gulâm olduğu bilgisini verirken,⁴²⁷ Kürtlerden hiç bahsetmemektedir. İan Heath'e göre; Willermus Tyrensis'in 18.000 olarak ifâde ettiği kara gulâm sayısı, muhtemelen Kürtlerden bireysel olarak bahsetmediği için Kürtleri ve diğer yardımcı birlikleri de içermekteydi.⁴²⁸ Bununla birlikte, bu hâdiseden sonra normal Kürt askerlerinin Salâhaddîn nazarında artık daha az güvenilir duruma geldikleri, dâimî orduda sayılarının azaltılarak, ihtiyaç hâlinde yardımcı kuvvet olarak onlardan istifâde edildiğini söylemek mümkün görünmektedir.

Sultan Salâhaddîn'in ordusunda bireysel olarak orduya alınan Kürtler olsa da daha ziyâde çeşitli kabilelerden bir bütün olarak istihdam edilen Kürt birlikleri vardı. Yardımcı kuvvet olarak istifâde edilen bu tür kabile birlikleri, genellikle tek bir blok hâlinde savaşırlardı.⁴²⁹ Zîra Sultan Salâhaddîn döneminde Kürtler kabile örgütlenmelerini sürdürmüşlerdi⁴³⁰ ve kaynaklarda Kürt kabilelerinin isimleri zikredilmektedir. Nitekim sultanın ordusunda herhangi bir kabileye mensup olmayan Kürtler olduğu gibi, Humeydîyye, Zerzârîyye, Hoştirinîyye, Hakkârîyye, Mihrânîyye (Mehranîyye), Hezbânîyye gibi kabilelere mensup olan Kürt emîrleri ve askerleri de bulunmaktaydı. Ayrıca, bu askerlerden memlûk grupları gibi (Nûrîyye,

⁴²⁶ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 354; Heath, **a.g.e.**, s. 21-22; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 250; Runciman, **a.g.e.**, II, 348-349; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 300; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 353-354; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 412; Gibb, **a.g.m.**, **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 92.

⁴²⁷ Willermus Tyrensis, **a.g.e.**, II, 430-431; a. mlf., **Haçlılar Türkler Karşısında...**, s. 253-254.

⁴²⁸ Heath, **a.g.e.**, s. 21-22.

⁴²⁹ Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21-25; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 24-25.

⁴³⁰ Lev, **Saladin...**, s. 152.

Salâhiyye, Esedîyye) bâzen hizmet ettikleri kişilere göre de bahsedilmektedir.⁴³¹ Bu sebeple Eyyûbî ordusundaki mezkûr Kürt kabilelerinin nasıl konumlandıklarına ve faaliyetlerine ayrı ayrı değinmek yerinde olacaktır.

Humeydî Kürtleri, Eyyûbî ordusu içinde kendilerine özgü bir güç oluşturmuşlarsa da bu kabileden tanınacak düzeyde pek fazla şahsiyet çıkmamıştı.⁴³² X. ile XIV. yüzyıl metinlerinde sık sık adı geçen Humeydîler, ilk dönemlerde Cezîre, Musul'un doğusunda bulunan Diyarbekir ve İran'a kadar uzanan bölgede faaliyet göstermişlerdir. Akkâ'da yerleşik hayata ne zaman geçtikleri ise bilinmemektedir.⁴³³ İmâdüddin el-İsfahânî, Humeydî Kürtlerini "*Harp sanatında usta ve savaşta övgüye lâyık*" olarak zikretmektedir. Nitekim Salâhaddîn'in Akkâ'yı müdâfaa etmeye çalıştığı sırada, 586 (1190) yılında denizde Haçlılarla çarpışılırken şehit düşenlerden biri de Nûsayr el-Humeydî'dir. Bununla berâber, Salâhaddîn devri kaynaklarından yalnızca İmâdüddin el-İsfahânî, Humeydî Kürtlerinden bahsetmektedir. İbn Vâsıl (ö. 697/1298) hâricindeki dönemin diğer kaynakları, Humeydî Kürtlerini başka dönemlerde anmış olsalar da Salâhaddîn devriyle ilişkilendirmezler. Aynı durum, Zerzârî Kürtleri için de ifade edilebilir. Sâdece İmâdüddin el-İsfahânî, mezkûr Kürt topluluğunun Eyyûbî Sultanı'nın ordusunda yer aldığını belirtmektedir.⁴³⁴

Zerzârî Kürtlerinin Eyyûbî Devleti egemenliğine iştirak etmeden önce Sincar'da ikamet ettikleri bilinmektedir. Dolayısıyla bu unsurların, Salâhaddîn'in kuvvetlerine ancak Sincar'ın alınması, Musul ve bu kentin art bölgesine karşı 577'de (1182) tertip edilen seferlerden sonra katılmış olmaları ihtimâli vardır.⁴³⁵ İmâdüddin el-İsfahânî, her ne kadar Zerzârî Kürtlerinden "*Cesâretini kuşanmış ve herhangi bir kusuru olmayıp aslanla alay edenler*" olarak söz etse de, Salâhaddîn dönemi mühim Kürt şahsiyetleri arasında Zerzârîlerden bahsetmemektedir.⁴³⁶ Ancak İbn Şeddâd, 587 (1191) senesinde Akkâ müdâfaasının devam ettiği sırada, Haçlılarla yapılan müzakerelerin netice vermemesi üzerine Akkâ'dan kaçan kişiler arasında Şîrkûh İbn

⁴³¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 405; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 172, 224; a. mlf., **a.g.e.**, s. 167, 219; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 101-102, 136; Humpreys, **a.g.e.**, s. 30-31.

⁴³² James, **a.g.e.**, s. 33.

⁴³³ James, **a.g.e.**, s. 35.

⁴³⁴ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 328; James, **a.g.e.**, s. 36-37.

⁴³⁵ Lyons-Jackson, **a.g.e.**, s. 222-223; James, **a.g.e.**, s. 37-38.

⁴³⁶ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 328.

Bâhil el-Zerzârî'yi zikretmektedir.⁴³⁷ Yine aynı müellif, Salâhaddîn'in hastalanıp 27 Safer 589 (4 Mart 1193) tarihinde vefât etmesinden hemen önce sultanın yanında bulunan oğlu el-Melikü'l-Efdâl'in, babasının içinde bulunduğu durumu fark edip onun hayatta kalmasından ümidini kesmesi üzerine, etrafında bulunan mevki sâhibi kişiler ile emîrlere Sultan Salâhaddîn'e, ölümünden sonra da kendisine bağlılıkları üzerine yemin ettirdiğinde, bu kişiler arasında Hoştrîn el-Hakkârî ve Nûşirevan el-Zerzârî'nin bulunduğunu da kaydetmektedir.⁴³⁸ Bununla birlikte İbn Şeddâd ve İbnü'l-Esîr, Eyyûbî ordusunun muhârebe nizâmını anlatırken Humeydî veya Zerzârî Kürtlerine değinmemektedirler. Açık bir şekilde adları telaffuz edilenler, yalnızca Hakkârî Kürtleri ve Hezbânîlere bağlı Mihrânî Kürtleridir.⁴³⁹

Hakkârî Kürtlerinin Musul'un batısında kale ve şehirlerinin bulunduğu belirtilirken, Hakkârî'nin, Musul'un kuzeyinde Ceziret İbn Ömer (Cizre) dolaylarında bulunan bir bölge olduğu ve Hakkârîyye Kabilesi'nin burada yaşadığı bilinmektedir.⁴⁴⁰ Hakkârî Kürtlerinin bulunduğu bölgeler, Musul'un kuzeybatısında kalmaktaydı. 524 (1130) senesinden itibaren Zengîlerin bölgede hüküm sürmeye başlamalarıyla yaşanan mücâdeleler sonrasında Hakkârî Kürtlerinin bir kısmı Zengî ordusuna katılırken, diğer kısmı da Memlûkler dönemine kadar Amâdiye (Irak) bölgesinde kalmaya devam etmişlerdi.⁴⁴¹ Zengîlerin egemenliği altına girmiş olan Hakkârî Kürtlerinin sayısı az değildi. Boris James, Nûreddin Mahmud'un emri üzerine Mısır'a hareket eden ve burayı ele geçiren Şîrkûh'un idâresi altında bulunan orduda, Hakkârî Kürtlerinin rolünü Sultan Salâhaddîn için önemli görmektedir. Ona göre, Mısır'a giren Şîrkûh'un kuvvetinde Hakkârî Kürtleri bulunmasaydı, Eyyûbî Devleti de tesis edilemezdi; zîra Salâhaddîn'in hânedanı ihdasına kadar, Hakkârî Kabilesi'nin Eyyûbî Sultanı'nın yanında yer almış olması tesâdüfî değildi.⁴⁴² Gerçekten de mezkûr kabilenin önde gelen simâlarından Ziyâeddin Îsâ el-Hakkârî, Sultan Salâhaddîn'in en büyük destekçilerinden biriydi. Nitekim İbn Şeddâd ve İmâdüddin el-İsfahânî, sultanın hükümlerine boyunca Hakkârî Kabilesi'ne mensup

⁴³⁷ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 291; a. mlf., **a.g.e.**, s. 293; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 186.

⁴³⁸ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 362; a. mlf., **a.g.e.**, s. 372; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 242.

⁴³⁹ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 172, 256; a. mlf., **a.g.e.**, s. 167, 219; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 102, 136.

⁴⁴⁰ James, **a.g.e.**, s. 40.

⁴⁴¹ James, **a.g.e.**, s. 41-42.

⁴⁴² James, **a.g.e.**, s. 40.

kişilerin Eyyûbî ordusunda istihdam edilerek muhârebelerde yer aldıklarını belirtmektedirler.⁴⁴³

Eyyûbî ordusunda bulunan Kürt topluluklarından bir diğeri olan Hezbânîlerin, özellikle Salâhaddîn'in ilk dönemlerinde daha etkin rol oynadıkları söylenebilir. Askerî kadronun yanı sıra aydın çevrelerde de bulunan Hezbânîler, Sultan Salâhaddîn devrinde sivil olduğu kadar askerî vazîfeler de üstlenmiş olmalarına rağmen, askerî yönleriyle pek zikredilmemişlerdir. Çünkü daha yakından incelendiğinde, Zengîlerin yanında yer almış olan Mihrânîler ortaya çıkmaktadır. Bu kabileden kimselerin, Zengîlerden sonra Sultan Salâhaddîn'in ordusunda da yer aldıkları görülmektedir.⁴⁴⁴

Nitekim Akkâ'nın kaybedilmesinin ardından, şehir halkının serbest bırakılması için yapılan müzakerelerde, Hüsâmeddin Hüseyin İbn Bârîk el-Mihrânî'nin adı geçmektedir.⁴⁴⁵ R. Stephen Humphreys, Salâhaddîn'in emri altında bulunan Mihrânî birliklerinin kumandanlığını yapan Hüsâmeddin Ebû'l-Heycâ es-Semîn el-Hezbânî'nin bir Hakamî veya Hikamî (Hezbânîlerin bir kolu) olmasını, Hezbânîler ile Mihrânîler arasındaki bağın bir işareti olarak değerlendirmektedir.⁴⁴⁶ Bununla birlikte, Askalân'ın fethinde yer alan ve kendilerinden biri öldürüldüğünde kanını yerde bırakmayan Mihrânî askerlerine, kendilerinden olmayan birinin komuta etmesi pek mümkün görünmemektedir.⁴⁴⁷ Nitekim Eyyûbî Sultanı, ordusundaki Kürt Emîrleri, bilhassa da Mihrânîleri idâre etmekte oldukça zorlanmıştı.⁴⁴⁸ Makrîzî, İmâdeddin b. el-Meştûb'tan söz ettiği bir kaydında “Onu kendilerinden biri olarak

⁴⁴³ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 328; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 172, 256; a. mlf., **a.g.e.**, s. 167, 219; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 102, 136.

⁴⁴⁴ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 224, 260-261; a. mlf., **a.g.e.**, s. 219, 258-259; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 136, 163; Humphreys, **a.g.e.**, s. 100; James, **a.g.e.**, s. 44.

⁴⁴⁵ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 260-261; a. mlf., **a.g.e.**, s. 258-259; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 163.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 41; Humphreys, **a.g.e.**, s. 100.

⁴⁴⁷ “Salâhaddîn tarafından kuşatılan Askalân şehrindeki Haçlılar, muhâsara esnasında Mihrânîyye Kabilesi'nden büyük bir emîri öldürmüşlerdi. Şehrin teslimi hususunda Eyyûbî Sultanı ile anlaşılan Haçlılar, Askalân'dan ayrılırlarken Mihrânîlerin intikam almak için kendi adamlarından bâzılarını öldürmelerinden korkmuşlar ve bu yüzden kendileri için ileri sürdükleri hususlarda ihtiyatlı davranmışlardı. Nihâyetinde Haçlıların öne sürdükleri şartların hepsi kabul edilmiş ve onlarda 29 Cemâziyelâhir 583 (5 Eylül 1187) tarihinde kenti teslim etmişler ve sultan Haçlıların kadınlarını, çocuklarını ve mallarını Kudüs'e göndererek verdiği sözde durmuş idi.” Bkz.: İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 430.

⁴⁴⁸ James, **a.g.e.**, s. 68.

gördükleri için ona itâat eden bir grup Hakkârî Kürt askerine komuta edebildiğini” belirtmektedir.⁴⁴⁹ Bu kayıt göz önünde bulundurulduğunda Mihrânîlerin, Hezbânî Kabilesi’nin askerî kanadını teşkil ettikleri düşünülebilir.

Zîra Sultan Salâhaddîn döneminde görülen Mihrânîlerin tamamı askerdir. Buna karşın Hezbânîlerin büyük bir kısmı da okuryazar sınıfındandır. Hiçbir Mihrânî’nin, el-Hezbânî nisbesiyle anılmadığı görülür; öte yandan Mihrânîlerin, Hakkârîlere bağlı bir kabile olduğu, yerleşim alanlarının da aynı olması sebebiyle kuvvetle muhtemeldir. Bunlar içinde en geniş hareket alanına sâhip olan Hezbânî Kabilesi idi ve kendi içinde Mihrânîler (Hakkârî Hezbânîleri), Hakâmîler (Erbil Hezbânîleri) ve Revvâdîler (Âzerbaycan Hezbânîleri) olarak kollara ayrılmıştı.⁴⁵⁰

Şimdiye kadar zikredilen Humeydîler, Zerzârîler, Hezbânîler, Hakkârîler, Mihrânîler gibi Kürt topluluklarını birbirlerinden ayrı olarak düşünmek imkânsız gibidir. Zîra bu toplulukların birbirleriyle çeşitli bağları bulunmaktaydı. Bahsi geçen Kürt toplulukları, Sultan Salâhaddîn tarafından muhârebeye çağrıldıklarında birleşerek tek bir güç hâlinde Eyyûbî ordusuna iştirak ederlerdi. Nitekim İbn Şeddâd, 11 Şevval 586 (11 Kasım 1190) tarihinde Ra’su’l-Mâ’daki savaşta Haçlılara karşı muhârebe nizâmına geçilirken, ordunun sol kanadında Mihrânîler, Hakkârîler, Hoştirinler ve bu kabilelere mensup Kürt emîrlerinin bulunduğunu zikrederken,⁴⁵¹ İmâdüddin el-İsfahânî ise bu çarpışmada, bahsi geçen Hakkârîler ve Mihrânîlerin yanı sıra Humeydîler ile Zerzârîlerin de yer aldıklarını; “*Kürt kabilelerine mensup emîrlerin, muhârebenin en iyileri ve çetin savaşçıları*” olduklarını belirtmektedir.⁴⁵² Görünen o ki, Salâhaddîn’in güç kazanıp kendi ordusunu ve sonrasında devletini tesis etmesini sağlayan önemli etkenlerden biri de, çok sayıda Kürt topluluğunun onun yanında yer alması veyahut da egemenliği altına girmesiyle, Eyyûbî ordusuna askerî insan kaynağı elde edilmiş olmasıydı.⁴⁵³

David Ayalon, ilk çalışmalarında orduda tamâmen Türklerin etkin olduğunu savunsa da daha sonra te’lif ettiği çalışmalarında, çağdaşları R. Stephen Humphreys

⁴⁴⁹ Makrîzî, **es-Sülûk...**, I, 231.

⁴⁵⁰ James, **a.g.e.**, s. 44.

⁴⁵¹ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 224; a. mlf., **a.g.e.**, s. 219; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 136.

⁴⁵² İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 442.

⁴⁵³ James, **a.g.e.**, s. 51.

ile A. R. Hamilton Gibb'ten referanslar vererek yaptığı güncel çalışmalarda, Sultan Salâhaddîn'in ordusunda bulunan Kürtlerin üstlenmiş oldukları rolün hafife alındığı belirterek, Türklere/memlûklere baskın bir rol verilmesini tenkit eder.⁴⁵⁴ Ona göre, genellikle Salâhaddîn'in ordusundaki temel askerî birliklerde Türkler baskın iken, yüksek rütbeli askerî birliklerde ise durum daha farklıdır.⁴⁵⁵ Yukarıda da değinildiği gibi dâimî ordunun muhârip birliklerinde Kürtler sayıca fazla olmasa da, askerî komuta kademelerinde Kürt emîrlerin etkin oldukları sonucu çıkarılabilir. Ayrıca, mevki sâhibi Kürt emîrlerinin kabileleriyle olan bağları sâyesinde asker temin edilebilmekteydi.

Nitekim Salâhaddîn tarafından ihtiyaç hâsıl olduğunda orduda yardımcı kuvvet olarak istihdam edilen Kürtler, kabilesel olarak organize olmaktadır. Kürt emîrleri ile askerlerinden tek başlarına söz edildiği gibi, bağlı oldukları kabile adlarıyla da onlardan bahsetmek mümkündür.⁴⁵⁶ İbn Şeddâd'ın bu husustaki kaydı mühimdir: *"21 Şâban 585 (4 Ekim 1189) tarihinde Haçlıların savaş için harekete geçmeleri üzerine Sultan Salâhaddîn, ordusunu muhârebe nizâmına geçirdi. Ordunun sol kanadında Kürtlerin büyüklerinden ve kumandanlarından olan Seyfeddin Ali b. Ahmed el-Meştûb, sol kanadın başucundaydı ve yanında Emîr el-Mecli/Mücella, Mihrânî ile Hakkârî birlikleri bulunmaktaydı."*⁴⁵⁷ İmâdüddin el-İsfahânî ise şöyle nakleder: *"585 yılının Şâban (1189 yılının Ekim) ayında Haçlılar Akkâ civarında güçlendikten sonra, Sultan Salâhaddîn'in el-Harrûbe'deki çadırında dinlenmeye çekildiği bir sırada, bir savaş meydana geldi. Memlûkler cesur, yiğit, aslandan daha aslanlardı. Türklerin gözü ölümden dahi daha karaydı... Hepsi Akkâ'nın intikamını almaya niyetliydi... Harp sanatında usta ve savaşta övgüye lâyık Humeydiler, hücumu uğradıkça geri dönen ve mızraklarını sürükleyerek muhârebeye denklere karşı saldırıyı ikiye katına çıkaran Hakkârîler, cesâretini kuşanmış ve*

⁴⁵⁴ David Ayalon, "Aspect of The Mamlûk Phenomenon, Part: Ayyubids, Kurds and Turks", **Der Islam**, LIV (1977), s. 1-32.

⁴⁵⁵ Ayalon, a.g.m., **Der Islam**, LIV (1977), s. 13.

⁴⁵⁶ Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21-25; Lev, **Saladin...**, s. 152; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 24-25; James, **a.g.e.**, s. 106.

⁴⁵⁷ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 170, 172; a. mlf, **a.g.e.**, s. 166-167; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 101-102.

herhangi bir kusuru olmayıp aslanla alay eden Zerzârîler, savaş ustası, düşmanı eksiltip en iyilerine karşı zafer kazanan Mihrânîler vardı ve tümü savaşıyorlardı.”⁴⁵⁸

Mezkûr kayıtlar göz önünde bulundurulduğunda Kürt askerlerinin, Kürt emîrlere kumandasında konumlandıkları düşünülebilir. Elbette aynı dili konuşanların ve aynı kabileden olanların dayanışma içinde olmaları tabî idi. Bununla birlikte, Salâhaddîn’in ordusunda Kürtlerin aynı askerî birlikte bulunmaları, hiçbir zaman bir zorunluluk olmamıştı.⁴⁵⁹ Nitekim Şâban 585’te (Ekim 1189) Akkâ önlerinde vuku bulan büyük muhârebede, Eyyûbî ordusunun hem sol hem de sağ kanadında Kürt emîrlere vardı. Hâcib Halîl el-Hakkârî, İzzeddin el-Mecli ile Fakîh Îsâ el-Hakkârî’nin kardeşi Kudûs Vâlisi Zâhirüddin merkezde çarpışmışlardı.⁴⁶⁰ Telaffuz edilen Kürt birliklerinin arasında Hakkârîler ile Mihrânîlerin etkin oldukları görülse de İbn Vâsıl, Akkâ önündeki bu muhârebeden söz ederken, Humeydîlerin ve Zerzârîlerin de Eyyûbî ordusunda bulunduklarını zikretmektedir.⁴⁶¹

Görüldüğü üzere İbn Şeddâd ile İbnü’l-Esîr, Zerzârîler ve Humeydîlerden bahsetmezlerken, İmâdüddin el-İsfahânî ile İbn Vâsıl, mezkûr Kürt kabilelerinden de askerlerin orduda yer aldıklarını belirtmektedirler. Şu ana kadar değinilen Kürt kabile birliklerinin tamamının, Sultan Salâhaddîn’in ordusuna ne zamandan beri ve asker sayısı olarak hangi oranda iştirak ettikleri hususunda ise dönemin kaynakları net bir mâlûmat vermemektedirler.⁴⁶² Ancak Salâhaddîn’in yer aldığı ve Şîrkûh’un idâresi altında tertip edilen Mısır Seferleri’ndeki ordulara bakıldığında, Selçukluların bölgeye gelmeden evvel Hezbânîler ve Eyyûbî Âilesi’nin iç içe yaşamalarından dolayı, bu kabileye bağlı Mihrânîler ile Şîrkûh’un en eski Kürt birliği olan Hakkârîlerin, Salâhaddîn’in kendi hâkimiyetini tesis etmesinden itibaren Eyyûbî ordusunda bulundukları görülürken,⁴⁶³ Zerzârîlerin 577 (1182) yılında, Humeydîlerin ise ilk olarak 581’de (1185) II. Musul Seferi’nde zikri geçmektedir. Hakkârî Kürdü olan Emîr Seyfeddin el-Meştûb, diğer emîrlere ve kabile mensuplarıyla Hakkârî bölgesindeki Zengî kalelerini ele geçirmeye gönderildiğinde, Humeydîler, Akkâ

⁴⁵⁸ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 328.

⁴⁵⁹ James, **a.g.e.**, s. 106.

⁴⁶⁰ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 42.

⁴⁶¹ İbn Vâsıl, **a.g.e.**, II, 343.

⁴⁶² James, **a.g.e.**, s. 107.

⁴⁶³ James, **a.g.e.**, s. 109.

etrafındaki memleketlerine gönderilmişlerdi.⁴⁶⁴ Öyle görünüyor ki Humeydîler, bu hâdiseden çok önce Salâhaddîn'in hizmetine girmişlerdi. Bu kabile birliklerinin Eyyûbî ordusuna alınmasında, Hakkârîler örneğinde olduğu gibi Şîrkûh'un Mısır Seferleri'nde veyahut da Eyyûbî Sultanı'nın 574 (1179) senesinde Suriye'nin batısına düzenlediği seferlerde yer almış olmaları etki etmiş olabilir.⁴⁶⁵

Boris James'e göre; mezkûr Kürt kabilelerinin Sultan Salâhaddîn'in ordusuna dâhil olmaları, beklenmedik olmadığı kadar, yalnızca kabile dayanışmasına da bağlı değildi. Ayrıca, Hakkârî ve Humeydî Kürtlerinin yaşadıkları bölgelere yapılan seferler de bu kabilelerin Eyyûbî ordusuna iştirak etmeleri, Zengî hânedanından intikam alma istekleriyle de açıklanabilir. Sultan, Musul'u bölgenin yerlisi olan emîrleri arasında iktâ olarak bölüştürmüştü. Bu durum, 524'de (1131) Zengîler tarafından ele geçirilen ve Türkmen Begteginliler (539-629/1144-1232) tarafından idâre edilen bölgelerin, daha önceden Kürt kabilelerinin kontrolünde olduğunu göstermektedir. Bundan mütevellit, bölgedeki Kürt kabilelerinin Eyyûbî Sultanı'nın tertip ettiği seferlerde onun hizmetine girmeye başladıkları söylenebilir. Ancak Salâhaddîn tarafından Musul üzerine tertip edilen sefer, buranın Zengî hâkimiyle imzalanan sulh anlaşmasıyla son bulsa da Kürtler bundan pek tatmin olmamışlardır; zîra bölgenin Begteginliler tarafından muhâfazası devam etmişti.⁴⁶⁶

Öte yandan, 581 (1185) yılının sonlarına doğru Cezîre, Musul, Diyarbekir, Ahlat, Suriye, Şehrizor ve Âzerbaycan bölgelerinde Kürtler ile Türkmenler arasında patlak veren şiddetli ve uzun süreli çatışmalar, Salâhaddîn'in mezkûr bölgelerden asker temin etmesine mâni oldu.⁴⁶⁷ İbnü'l-Esîr, bu çatışmanın basit bir meseleden

⁴⁶⁴ Lyons-Jackson, **a.g.e.**, s. 277-278.

⁴⁶⁵ James, **a.g.e.**, s. 110.

⁴⁶⁶ James, **a.g.e.**, s. 110.

⁴⁶⁷ İbnü'l-Esîr'in bu husustaki kaydı şöyledir: "581 (1185) yılında Cezîre, Musul, Diyarbekir, Ahlat, Suriye, Şehrizor ve Âzerbaycan'da Kürtler ile Türkmenler arasında ilk defa olaylar çıktı, birçok insan öldü. Bu durum yıllarca sürdü, yollar kesildi, mallar yağmalandı ve kan döküldü. Bu çatışmanın sebebi şu idi: Türkmen bir kadın yine Türkmen bir erkekle evlenmişti. Bu kişiler, Kürtlere âit olan ez-Zevzân Kalesi'ne uğradılar. Kale halkı, gelip Türkmenlerden düğün ziyâfeti istedi, Türkmenler vermediler ve bu yüzden de aralarında münakaşa çıktı ve savaşa sebep oldu. Kalenin hâkimi, damadı yakalayıp öldürünce fitne koptu. Türkmenler, ayaklandılar ve çok sayıda Kürdü öldürdüler, Kürtler de aynı şekilde ayaklanarak Türkmenleri öldürdüler. Fitne ve kötülükler artarak devam etti. Bunun üzerine Mücâhidüddin Kaymaz el-Necmi, Kürtler ile Türkmenlerin reislerini bir araya getirip, aralarını düzeltti ve onlara hil'atler, elbiseler vs. gibi eşyalar verdi, bol miktarda para harcayıp bir hayli masraf yaptı. Böylece fitne son buldu ve halk eskiden olduğu gibi huzur ve emniyete kavuştu."

dolayı çıktığını zikretse de sâdece bu olayın, anlaşmazlığın bu kadar büyümesine sebebiyet vermiş olması düşündürücüdür. Zîra Kürtlerin ve Türkmenlerin daha öncesinde de bu bölgeler için mücâdele ettikleri göz önünde bulundurulmalıdır. Netice îtibâriyle Türkmenler ile Kürtler arasındaki mücâdele, Sultan Salâhaddîn'in askerî insan kaynağından mahrum kalması demektir.

Nitekim mezkûr hâdise, Salâhaddîn'in bölge politikalarına bir karşı darbe olarak anlaşılabilir. İbnü'l-Esîr gibi dönemin müelliflerden bâzıları arada açık bir ilişki kuramasalar da⁴⁶⁸ bu bölgeye devletin müdâhale etmediği ve üstün gelen topluluğun idâreyi ele geçirdiği zikredilmektedir.⁴⁶⁹ Zengîlerin fethinden önce Akkâ ile Hakkârî bölgelerine, Salâhaddîn tarafından Seyfeddin el-Meştûb idâresinde Kürt gücünün yeniden konuşlandırılması, Eyyûbî Sultanı'nın bu iki topluluğu uzlaştırma çabası olarak görülebilir. A. R. Hamilton Gibb'e göre de bu çatışma sebebiyle Salâhaddîn, Kürtlerin kendi bölgelerini muhafaza etmelerinden umudunu kesmişti.⁴⁷⁰ Hakîkatene de Musul'un iç bölgeleri Kürtlerin kontrolünden çıkınca, tekrar ele geçiremeyeceklerini anlayan Kürtler, sultanın ordusuna iştirak etmeye başlamışlardı. Bihassa Türkmenlerin baskısına mâruz kalmış olan Kaymerîyyeler, bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Boris James'e göre; Kürtlerin Musul'da hâkimiyeti ele geçirememesi ve eski sâhiplerinin yeniden yerlerine geçmesi, Sultan Salâhaddîn'in Mısır ve Suriye'deki askerî birliklerine katılmalarını zorlaştırmıştı. Bu durumun da Kürtlerin ordudaki etkisini zayıflatmış olabileceği ifâde edilebilir.⁴⁷¹

581'de (1185) vuku bulan Kürtler ile Türkmenler arasındaki müsâdeme, Mücâhidüddin Kaymaz vâsıtasıyla sona erdirilmiş olsa da Sultan Salâhaddîn'in hükümranlılığının son yıllarına doğru mezkûr iki topluluğun arasında içten içe hâlâ gerilimin sürdüğü görülmektedir. Nitekim, Haçlıların Akkâ'yı ele geçirmelerinin ardından, 20 Cemâziyelâhir 588 (3 Temmuz 1192) tarihinde Haçlıların olası Kudüs muhâsarası ile ilgili Salâhaddîn'in emîrlerle yaptığı bir istişâre toplantısı sırasında

Bkz.: İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 410. İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 120; a. mlf., **a.g.e.**, s. 116; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 68.

⁴⁶⁸ James, **a.g.e.**, s. 110.

⁴⁶⁹ Lyons-Jackson, **a.g.e.**, s. 234; James, **a.g.e.**, s. 111.

⁴⁷⁰ Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 97.

⁴⁷¹ James, **a.g.e.**, s. 111. Kürtler yalnızca Musul'un iç bölgeleri değil, Ahlat, Hasankeyf ve Diyarbekir'de de hâkimiyeti kaybetmişlerdi. Bkz.: V. Minorsky, "Prehistory of Saladin", **Studies in Caucasian History**, Londra 1953, s. 147.

Emîr Ebû'l-Heycâ es-Semîn, kendi yanında toplanmış olan memlûk cemâatiyle emîrlerinin yaptıkları konuşmaları sultana ifâde ederken, onun emîrlerden ilettiği konuşmanın bir kısmında şöyle deniliyordu: *“Eğer bir muhâsara sırasında bizim bu kutsal şehirde kalmamızı istiyorsanız, ya burada siz kalın ya da âilenizden birini yanımıza gönderin ki, biz de onunla birlikte kalalım. Aksi takdirde ne Kürtler Türklere, ne de Türkler Kürtlere itâat ederler.”* Bunun üzerine Sultan Salâhaddîn, yakınlarından Ba‘lebek hâkimi Mecdeddin b. Ferruḡşâh’ı Kudûs şehrinde kalması için gönderdi. Hâlbuki, Eyyûbî Sultanı bizzat kendisi Kudûs’ta kalmak istiyordu; ancak istiṣâre neticesinde çıkan genel görüş, onun kent içinde kalmasından yana değildi.⁴⁷² İbn Şeddâd’ın bu kaydından, memlûkler ile Türkmenler arasında bir iş birliği olduğu sonucunu çıkarmak pek mümkün değildir; zîra memlûklerin arasında Türk olmayan unsurlar da vardı. Nitekim Şemseddin Lü’lü bir Ermeni idi. Ama memlûklerin nizâmın bozulmasından endişe duydukları ve bahsi geçen topluluklar arasında çıkması muhtemel çatışmaları önlemeye çalıştıklarını belirtmek mümkün görünmektedir.⁴⁷³

Sultan Salâhaddîn’in ordusunda bulunan ve hafif teçhizatlı süvâri olarak hizmet eden Kürtlere birkaç şekilde ödeme yapılırdı. Bu unsurlardan dâimî-nizâmî orduda yer alanlar, hizmetleri için iktâ (dirlik) veya câmekiyye (maaş) alırlardı.⁴⁷⁴ Kendilerine iktâ tahsis edilen emîrlerin, bölgelerindeki insan kaynağına bağlı olarak besledikleri Kürt birliklerine ödeme yapılmazdı. Zîra bunlar, iktâ sistemi dâhilinde olan askerler idi. Kendisine iktâ tahsis edilen kişi, iktân geliri oranında belirli sayıda tam teçhizatlı asker beslerdi; maaşı dâhil her türlü masrafı iktâ sâhibine âitti.

Bunun yanında, hizmetleri için câmekiyye olarak adlandırılan belirli miktarda maaş alan Kürt birlikleri de vardı.⁴⁷⁵ Yardımcı kuvvet olarak kullanılan Kürt birlikleri ise fetihlerden elde edilen ganîmetlerden pay alırlardı. Bu ödeme sistemi, Kürt kabilelerinin devlete olan bağlılıklarına göre farklılık göstermiş olabilir. Zîra Salâhaddîn’in ordusunda bulunan askerî birliklerin ilişkilerine, şahsiyetlerin ve

⁴⁷² İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 322; a. mlf., **a.g.e.**, s. 326-327; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 210-211; Lyons-Jackson, **a.g.e.**, s. 426-427.

⁴⁷³ James, **a.g.e.**, s. 90.

⁴⁷⁴ Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21; Nicholson-Nicolle, **God’s Warriors...**, s. 24; Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 97.

⁴⁷⁵ Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 97.

grupların statü ya da niteliklerine dâir daha fazla bilgiye ihtiyaç vardır. Görünen o ki, Sultan Salâhaddîn'in ordusunda kabileler hâlinde organize olan Kürt birlikleri bulunmaktaydı ve bu en yaygın iştirak şekliydi. Elbette kabilelerden bağımsız olarak Eyyûbî ordusuna iştirak etmiş Kürt askerleri ve emîrleri de mevcuttu; ama bu durum pek yaygın değildi.⁴⁷⁶

2.3.3. Bedevîler

Sultan Salâhaddîn'in yardımcı kuvvet olarak kullandığı diğer bir unsur da Bedevîler idi. Ürdün-Sinâ bölgelerinde yoğun olarak ikamet eden Bedevîler, Hıristiyan/Haçlı topraklarına yönelik yağma hareketleri düzenliyorlardı.⁴⁷⁷ Sultan, Bedevî ihtiyat birliklerinin büyük bir kısmını, Bereketli Hilâl'in güney bölgeleri ile Filistin, Sinâ, Doğu (Kızıldeniz) veya Batı (Libya) Çölleri ve Nil Deltası ile Nil Vâdisi'nden temin etmekteydi. Mezkûr bölgelerde bulunan birçok köyde yerleşik halk, Arap kimlikleriyle Kıptîler veyahut İslâmiyet öncesi Mısır ahâlisinden ayrılıyorlardı.⁴⁷⁸

Dâimî olarak hareket hâlinde olan ve günübirlik bir hayat süren Bedevîler,⁴⁷⁹ çorak topraklarda dahi yaşayabiliyorlardı.⁴⁸⁰ En önemli gâyeleri geçimlerini sağlamaktı. Şayet yağma hareketleri yapamazlarsa birbirleriyle dahi savaşırlardı.⁴⁸¹ Süvâri olarak muhârebelerde yer alan Bedevîler, ya zırhsız ya da hafif zırhlıydılar ve silâh olarak sıklıkla mızrak ile kılıç kullanırlardı.⁴⁸² XII. yüzyılda Suriye bölgesindeki vâliler, Bedevî kabilelerinden destek kuvveti olarak süvâri tedarik

⁴⁷⁶ James, **a.g.e.**, s. 112.

⁴⁷⁷ Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde...**, s. 147; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 240; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, 351; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 89.

⁴⁷⁸ Nicolle, **Üçüncü Haçlı...**, s. 36.

⁴⁷⁹ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 240; a. mlf., **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 285; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, 351; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 89.

⁴⁸⁰ Heath, **a.g.e.**, s. 90-91.

⁴⁸¹ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 240; a. mlf., **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 285; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, 351; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 89.

⁴⁸² Heath, **a.g.e.**, s. 90-91; Nicolle, **a.g.e.**, s. 18.

etmeye devam ettiler.⁴⁸³ Salâhaddîn de, Bedevî süvârilerine hızları ve manevra kabiliyetleri dolayısıyla daha çok gözlem faâliyetlerinde, ânî baskın ve pusu hareketlerinde istifâde etmek üzere ordusunda yer verdi; zîra bu askerler, süratli ve dayanıklı olmalarıyla meşhurdular.⁴⁸⁴

Nitekim, Akkâ önünde cepheleşme ve Haçlılarla çarpışmaların devam ettiği bir sırada Haçlıların odun toplamak maksadıyla başka bir taraftan yola çıktığı haberi üzerine Sultan Salâhahaddîn, Bedevî Araplardan teşkil ettiği bir birliğe 16 Şâban 585'de (29 Eylül 1189) nehrin kıyısı ile civarında pusu kurdurmuş ve Haçlılar, her zamanki gibi yola çıktıklarında ise mezkûr unsurlar, hissettirmeden yanlarına yaklaşıp üzerlerine hücumla geçerek, birçoğunu kılıçtan geçirip, yakaladıkları bir grup esiri ve yanlarındaki ganîmetleri alarak, Haçlıların başlarını Salâhaddîn'e götürmüşlerdi. Eyyûbî Sultanı da lütufta bulunup onları mükâfatlandırmış idi.⁴⁸⁵

Suriye ve Mısır'daki Bedevî kabilelerinden sıklıkla söz edilse de bunlar her zaman olumlu yönde değildir. Bedevîlerin asıl menfi yönü, güvenilmez olmalarından kaynaklanıyordu; zîra kendileri Salâhaddîn'in yanında yer alıp Haçlılarla çarpışsalar da, bâzen de Haçlılarla iş birliği yaparak onlar için mücâdele yürütüyorlardı.⁴⁸⁶ Nitekim, 568 (1173) yılında Kerek ve Şevbek üzerine sefere çıkan Salâhaddîn, bu bölgede Haçlılara rehberlik eden Bedevîleri tesbit ederek onları dağıtmış, bu Bedevîlerden Benû Abâd (Beni İbâd) Kabilesi'ne mensup olan 200 kadar süvâriyi, Dimaşk'ta bulunan Nûreddin Mahmud'un yanına göndermiş idi.⁴⁸⁷ Aynı sene içinde Salâhaddîn'e destek oldukları ve ondan yana tavır aldıkları için Benû Şihâb Kabilesi mensupları, Nûreddin Mahmud'dan çekinerek Havran bölgesinden ayrılıp, Haçlıların hâkimiyetinde bulunan Teyma Vâdisi'ne gitmişlerdi. Haçlılar, buradan mezkûr Bedevî kabilesini uzaklaştırmak maksadıyla büyük bir askerî güçle düşman üzerine

⁴⁸³ Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21, 25; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 24-25.

⁴⁸⁴ Heath, **a.g.e.**, s. 90-91; Nicolle, **a.g.e.**, s. 18; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 240; Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 21, 25; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 285; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 24-25; Nicolle, **Üçüncü Haçlı...**, s. 36; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, 351; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 89.

⁴⁸⁵ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 41; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 170; a. mlf., **a.g.e.**, s. 165; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 100-101.

⁴⁸⁶ Heath, **a.g.e.**, s. 90-91; Tibble, **a.g.e.**, s. 298.

⁴⁸⁷ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 285; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 353; Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 98; Dudu Kuşçu, a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 90.

yürümüşlerse de taraflar arasında vuku bulan çetin mücâdeleler sonunda Haçlılar umduklarını elde edememişlerdi.⁴⁸⁸

573 (1177) senesinde Remle’de Haçlıların ânî baskınıyla mağlûp olan ve birlikleri dağılan Salâhaddîn, ordusunu tekrar bir araya getirmek için geri çekilirken, Sinâ Çölü dolayısıyla ordusu perişan hâlde olan Eyyûbî Sultanı’na, Kadı el-Fâzıl gönderdiği Kinâne Araplarından kılavuzlarla ulaşmış ve yollarını şaşırان askerlerin büyük bir kısmını toplatarak Kahire’ye dönmelerini sağlamıştı. Ancak Eyyûbî ordusunun dağılan askerlerinden bir kısmı o kadar talihli değildi ve bu kişiler arasında mühim kimseler de vardı. Nitekim yerli Bedevîler, Fakîh Ziyâeddin Îsâ el-Hakkârî ile kardeşi Zahirüddin’e ihânet edip, esir olarak Haçlılara satmışlardı.⁴⁸⁹

577 (1181) yılı sonlarında Kerek-Şevbek Prensi Renaud de Châtillon’un⁴⁹⁰ Teymâ ve Eyle üzerine tertip ettiği seferler sırasında ona Bedevîler rehberlik etmişlerdi. Daha evvelde bahsedildiği üzere 577’de (1181) Şarkiyye eyâletinde yaşayan ve Haçlılara hububat tedarik eden Cüzâm ve Sa’lebe Arapları, Salâhaddîn tarafından ellerindeki iktâlar alınarak Buhayra’ya sürülmüştü.⁴⁹¹ Yine, 587 (1191) senesinde Akkâ muhâsarasının devam ettiği sırada İngiltere Kralı Richard ile Sinâ bölgesinde ikamet eden bâzı Bedevîler iş birliği yaparak, Mısır’dan gelen büyük bir kervanın Haçlıların eline geçmesine sebebiyet vermişlerdi.⁴⁹²

Bedevî kabileleri, Türkmenler gibi normal zamanlarda sınırları muhâfaza ederlerdi.⁴⁹³ Salâhaddîn’in Mısır ordusunda, Bedevîler ufak bir yer edinmiştiler.⁴⁹⁴ Normalde sâdece askerî bir sefer düzenlenecekse veya olağanüstü bir durum olduğunda orduda istihdam edilirlerdi. Nitekim, 574 (1178-1179) yılında Dımaşk’ta

⁴⁸⁸ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 285.

⁴⁸⁹ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 96, 98; Azzam, *a.g.e.*, s. 186.

⁴⁹⁰ Renaud de Châtillon’un faâliyetleri hususunda bkz.: Ebru Altan, “Renaud de Châtillon: Antakya Prinkepsi (1153-1160), Mâverâ-i Ürdün Senyörü (1177-1187)”, *Tarih Dergisi*, sayı: 55 (2012/1), s. 1-30.

⁴⁹¹ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 285-286; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 353; Gibb, *a.g.m.*, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 97; Dudu Kuşçu, *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 90.

⁴⁹² Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 286.

⁴⁹³ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 286; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 351; a. mlf., *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 89.

⁴⁹⁴ Heath, *a.g.e.*, s. 90-91.

yaşanan kıtlıktan dolayı Salâhaddîn, büyük bir orduyu hazırda tutamadığı için⁴⁹⁵ Suriyeli Bedevî birliklerinden etkin olarak yararlanmaya çalıştı; özellikle 575 (1179) yılı seferlerinde Eyyûbî Sultanı, Bedevî birliklerini Sayda ve Beyrut topraklarına Haçlıların ekinlerini hasat edip gelmek üzere göndermiş ve kendisi de Banyas'ta onların ganîmetlerle yüklü olarak gelmelerini beklemek üzere kalmıştı.⁴⁹⁶ Böylece Sayda ile Beyrut'un fethedilmesini kolaylaştırmışlardı.⁴⁹⁷

Yine, aynı yıl içinde vuku bulmuş olan Merc-i Uyûn Muhârebesi ile Beytü'l-Ahzân'ın fethinde Bedevîler, Eyyûbî ordusunda yer almışlardı. Bununla birlikte Bedevî birlikleri, Salâhaddîn'in Şâkif Arnûn muhâsarasında, Haçlılarla Sûr-Tibnî arasında yaptığı muhârebeler ile III. Haçlı Seferi ordularına karşı yürüttüğü mücâdelelerde önemli hizmetlerde bulunmuşlardır.⁴⁹⁸ Sûr-Tibnî arasında Haçlılarla yapılan muhârebelerde Salâhaddîn'in ordusunda yer almış olan Bedevî birliklerinden Rabîa Kabilesi'ne mensup kumandanlardan Nökre (Nukra) Emîri Zâmil b. Tebbel, Emîr Hacı b. Mansûr, Emîr Matrûf b. Rafî ve onlarla birlikte olan diğer bir kumandan şehit düşmüşlerdi.⁴⁹⁹ Akkâ'nın kaybı sonrasındaki Arsûf Vakası ile Remle Muhârebeleri'nde Eyyûbî ordusunda bulunan Bedevî birlikleri, mühim katkılarda bulundukları gibi⁵⁰⁰ aynı zamanda İngiltere Kralı Richard'ın üzerine tertip edilen Kudüs yolundaki son saldırılarda da önemli roller oynamışlardı.⁵⁰¹

2.3.4. Sudanlılar (Siyâhîler)

Daha evvelde değinildiği üzere Salâhaddîn, Fâtımî vezirliği sırasında kendisini ortadan kaldırmak gâyesiyle komplo hazırlığı içindeki Sudanlı Saray Ağası

⁴⁹⁵ Heath, a.g.e., s. 90-91; Şeşen, Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri, s. 286; Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 351; a. mlf., a.g.m., Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı: 11, s. 89.

⁴⁹⁶ Gibb, a.g.m., İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar, s. 98.

⁴⁹⁷ Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 353; a. mlf., a.g.m., Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı: 11, s. 90.

⁴⁹⁸ Şeşen, Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri, s. 286; Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 352-353; a. mlf., a.g.m., Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı: 11, s. 90.

⁴⁹⁹ İmâdüddin el-İsfahânî, a.g.e., s. 294; Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 353; a. mlf., a.g.m., Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı: 11, s. 90.

⁵⁰⁰ Şeşen, Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri, s. 285-286; Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 353; a. mlf., a.g.m., Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı: 11, s. 90.

⁵⁰¹ Gibb, a.g.m., İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar, s. 98.

Mute'min el-Hilâfe'yi yakalatıp öldürtünce 564'te (1169) Fâtımî ordusunun önemli bir kısmını teşkil eden Sudanlı birlikler, açıkça meydan okuyarak isyan başlatmışlarsa da, iki günlük şiddetli çarpışmalar neticesinde Salâhaddîn tarafından görevlendirilen ağabeyi Turanşah ve *Salâhiyye* birliğinin kumandanı Ebû'l-Heycâ es-Semîn, idârelerindeki kuvvetlerle isyanı bertaraf etmeyi başarmışlardı. Özellikle Turanşah, Sudanlıların büyük bir kısmını Cîze'ye (Giza) kadar kovalayıp, orada hepsini kılıçtan geçirirken, hayatta kalanlar ise Kahire'den sürülmüşlerdi. Fâtımî ordusunun diğer önemli bir bölümünü teşkil eden Ermeni birlikleri de bu isyana destek oldukları için aynı şekilde ortadan kaldırılmışlar; sağ kurtulmayı başaranlar, Kilikya'ya göç etmişlerdi.⁵⁰²

Fakat Sultan Salâhaddîn, Fâtımî veziriyken yaşadığı bu hâdiseye rağmen özellikle hükümranlığın son yıllarına doğru, Fâtımî Hilâfeti'nin son dönemlerinde askerî gücünün önemli bir kısmını teşkil etmiş olan siyâhîleri de orduda istihdam etmeye başladı.⁵⁰³ Bu unsurlara çok îtimat etmese de, Haçlılara karşı sürdürdüğü cihâd politikası ve buna bağlı olarak gerçekleşen fetihlerle birlikte devletin hâkim olduğu bölgelerin artması, bu yerlerin muhâfazası için Eyyûbî ordusunun daha fazla askerî güce sâhip olmasını zorunlu kılmaktaydı.⁵⁰⁴ Bu sebeple siyâhîlerden, yardımcı kuvvet olarak istifâde edilmeye çalışıldı. Eyyûbî ordusunda piyâde olarak hizmet eden siyâhîler, şüphesiz 564 yılındaki (1169) isyandan sonra toplanan yeni birliklerdendi.⁵⁰⁵ Nitekim, 15 Ramazan 585 (27 Ekim 1189) tarihinde Salâhaddîn'in kardeşi el-Âdil kumandasında Mısır'dan Akkâ müdâfaası için gelen yardımcı kuvvetler arasında⁵⁰⁶ ve 586'daki (1191) Arsûf Savaşı'nda siyâhî piyâde birlikleri de bulunmaktaydı.⁵⁰⁷ Bahsi geçen muhârebeler, Mısır'da gücünü sağlamlaştırdıktan sonra Salâhaddîn'in veya yokluğunda onun adına Mısır'ı idâre eden kardeşi el-Âdil'in, yeni siyâhî askerler edindiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

⁵⁰² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 279-281; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 54-55; Azzam, **a.g.e.**, s. 119-121.

⁵⁰³ Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde...**, s. 149; Nicolle, **Üçüncü Haçlı...**, s. 32; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, 354; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 91.

⁵⁰⁴ Nicolle, **Üçüncü Haçlı...**, s. 32.

⁵⁰⁵ Heath, **a.g.e.**, s. 21-22.

⁵⁰⁶ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 335; Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde...**, s. 149; Nicolle, **Üçüncü Haçlı...**, s. 35; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, 354; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 91.

⁵⁰⁷ Heath, **a.g.e.**, s. 21-22.

Devletin sınırları genişledikçe Sultan Salâhaddîn, 587-588 (1191-1192) yıllarında olmak üzere daha fazla siyâhî askeri, hattâ Batı Sahra kökenli Masmuda Berberîlerini dahi orduda istihdam etti. Öyle görünüyor ki, Mısır'ın önceki hâkimi olan Fâtımîlerin ordusunda yer almış unsurların aralarında bulunduğu ve kısaca “*Mısırlılılar*” olarak anılan eski düzenin askerî birlikleri, fevkalâde durumlarda yardımcı kuvvet olarak orduya alınan paralı askerler hâline gelmişlerdi.⁵⁰⁸

2.3.5. Gönüllüler, Ecnad (Askerler), Battâlîn ve Mahlûller

Salâhaddîn'in ordusuna asıl meslekleri askerlik olmayan, zaman zaman kendi arzularıyla yardımcı kuvvet olarak orduya dâhil olan ve kendilerine “*mutavvia*” veya “*mutatavvia*” denilen gönüllüler de bulunmaktaydı.⁵⁰⁹ İmâdeddin Zengî'nin 26 Cemâziyelâhir 539 (24 Aralık 1144) tarihinde Urfa'yı Haçlıların elinde almasıyla başlayan İslâmî uyanış, oğlu Nûreddin Mahmud Zengî döneminde ivme kazanarak devam etmiş ve onun ölümünden kısa bir süre sonra, kendi devletini tesis eden Salâhaddîn Eyyûbî'nin hükümrânlığı döneminde ise zirveye çıkmış idi.⁵¹⁰ Sultan Salâhaddîn'in Haçlılar üzerine olmayan askerî seferlerine iştirak eden gönüllüler vardı; ama bilhassa Haçlılar üzerine tertip edilen seferlerde veyahut meydan muhârebelerinde, Eyyûbî ordusuna katılan gönüllü asker sayısı daha fazlaydı.

Eyyûbî ordusuna iştirak eden dinî gönüllüler, genellikle çok kısa süreler için hizmet ettiler; ancak düşmana tâciz saldırılarında oldukça etkili olabiliyorlardı.⁵¹¹ Nitekim Salâhaddîn'in 575 (1179) yılında Beytû'l-Ahzân Kalesi'ni fethinde, Musul muhâsaralarında, 583'deki (1187) Hittîn Muhârebesi, akabinde Askalân ve Kudüs'ün fethinde, Sûr ile Sayda arasındaki köprü çarpışmasında, Arsûf Savaşı'nda ve sultanın yeğeni Takıyyüddin Ömer'in Doğu Anadolu Seferi'nde Eyyûbî ordusuna iştirak eden

⁵⁰⁸ Nicolle, *Üçüncü Haçlı...*, s. 32.

⁵⁰⁹ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 99-100; Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde...*, s. 149; Nicolle, *a.g.e.*, s. 16; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, 354; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 419; Gibb, *a.g.m.*, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 98; Dudu Kuşçu, *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 91.

⁵¹⁰ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 100; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 419.

⁵¹¹ Nicolle, *Hattin 1187...*, s. 25; Nicholson-Nicolle, *God's Warriors...*, s. 25.

gönüllüler bulunmaktaydı.⁵¹² Özellikle Hittîn Savaşı, Kudüs'ün fethi ve sonrasında Haçlı şehirleri ile kalelerine yönelik gerçekleştirilen birçok fetih hareketinde orduda çok sayıda piyâde gönüllünün olduğu görülmektedir. Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye göre; Hittîn Muhârebesi'nde Eyyûbî ordusunda çok sayıda piyâde askeri vardı ve bunların sayısı 80.000'e yaklaşmıştı; süvârilerin sayısı ise 12.000 idi.⁵¹³ Düşük düzeyde askeri ihtiyat kuvvetlerini teşkil eden gönüllülerin kontrol edilmesi güç olsa da, yine de faydalı olabiliyorlardı.⁵¹⁴ Gönüllü askerlerin vazîfeleri, nizâmî ordudaki askerlere göre farklıydı; bu askerler, ordunun kanatlarında yer alan asıl birliklerin düşmanın saldırılarından muhâfaza edilmesi, düşman askerlerinin kuşatılması, karargâhlarında rahatsız edilmesi, toplanmalarının engellenmesi, tedârik ve ulaşım yollarının sabote edilmesi ile düşman savaş sırasında geri çekildiğinde onların kovalanması gibi görevler verilmek sûretiyle kullanılırlardı.⁵¹⁵

Nitekim Ebû Şâme el-Makdisî, Hittîn Tepesi'nde Haçlıları dört bir yandan kuşatan Müslüman birlikleri arasında bulunan gönüllülerin Haçlı ordugâhının etrafındaki kuru otları ateşe verdiklerini ve çıkan rüzgârın etkisiyle de alevlerin ve dumanın Haçlı askerlerinin her yanını sardığını zikretmektedir.⁵¹⁶ İbnü'l-Esîr'in kaydıyla *“Bir yandan susuzluk ve sıcak hava, öte yandan ateşin harâreti, duman ve muhârebenin kızgınlığı onları etkisi altına almıştı.”*⁵¹⁷ Görüldüğü üzere Hittîn'de Haçlılara karşı büyük bir zafer kazanılmasında, gönüllüler önemli katkıda bulunmuşlardı. Hittîn Zaferi'nden sonra Salâhaddîn, Kudüs'ü fethetmek üzere yürüyüşe geçtiğinde âlimler ile sâlihler, gönüllü olarak Eyyûbî Sultanı'na katılmışlardı. Bu gönüllüler, İslâm toplumunun çeşitli çevrelerine mensup kişiler idi. Aralarında başta fakîhler ile sûfiler olmak üzere kabile mensubu, şehirli, köylü,

⁵¹² Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde...*, s. 149; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, 354; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 91.

⁵¹³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtüz-Zaman fî Tarihi'l-Ayân*, Haydarâbâd 1951, VIII/I, 393. Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde...*, s. 149; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, 355; Şeşen, a.g.m., *Belleten*, LIV, sayı: 209, s. 430; Dudu Kuşçu, a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 91.

⁵¹⁴ Nicolle, *Üçüncü Haçlı...*, s. 34.

⁵¹⁵ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 100.

⁵¹⁶ Ebû Şâme el-Makdisî, *a.g.e.*, III, 298. Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, 355; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 91-92.

⁵¹⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 423.

zengin ve fakir kimseler vardı. Sultan Salâhaddîn, Hittîn sonrasında hizmetine giren gönüllü sûfilerden her birine, bir Haçlı tapınak şövalyesi öldürmelerini emretmişti.⁵¹⁸

Bununla birlikte, dinî coşkunun gücüyle gönüllüler, her zaman tertip edilecek baskınlara gitmeye ya da muhârebelere doğrudan katkıda bulunmaya istekleydiler; ancak harp sanatlarında gönüllülerin deneyim eksiklikleri, muhârebenin yöntem ve hilelerine vâkıf olmamaları sebebiyle⁵¹⁹ bâzen etkili olamadıkları ve bâzı durumlarda faydadan çok zarar verdikleri de görülmektedir. Nitekim 8 Şevvâl 587 (29 Ekim 1191)'de Yafa önlerinde meydana gelen bir hadisede bir grup gönüllü, memlûk birliklerinin başarılarından cesâret alıp muhârebeye girerek daha fazla kafa karışıklığına yol açmış, böylece Haçlılar Eyyûbî birliklerini mağlûp etmişlerdi.⁵²⁰ İbn Şeddâd'ın, 19 Cemâziyelevvel 585 (5 Temmuz 1189) tarihinde vuku bulan bir savaşta gönüllüler ile ilgili şu kaydı ise onların durumunu açıkça ortaya koymaktadır: *“Sultan Salâhaddîn, çadırından çıkıp âdeti gereğince halkın arasına girerek gözlemlerde bulundu. Bu sırada orada gönüllü olarak bulunan sıradan insanlar, gâziler askerlerin peşine düştüler. Geri dönmeleri söylendiyse de kabul etmediler. Fakat Eyyûbî askerlerinin peşine takılan gönüllü piyâdeler, dengeli hareket etmeyip gördükleri Haçlıların üzerine hücumla geçtiler. Hatta bir kısmı, düşmanın tarafına geçerek onlarla şiddetle çarpıştı. Bu sırada Haçlılar, gönüllülerin üzerine hücum etmek için toplanmaya başladılar; ama gönüllülerin bu durumdan haberleri yoktu. Haçlılar, gönüllülerin arkasında başka Müslüman birliklerinin olmadığını ve bir tuzak bulunmadığını öğrendiklerinde ise hepsi birden yekvücut hâlde gönüllülerin üzerine saldırıp yüklendiler. Sultan Salâhaddîn ise onlardan uzaktaydı ve savaş maksadıyla çıkmamıştı. Hâdiseden haberdar olup meydanda yükselen toz ve dumanı fark edince, yanında bulunanları yardımlarına gönderip onları geri çevirmeye çalıştıysa da yardım için gönderilenler, vaka yerine vardıklarında durum ağırdı. Gönüllüleri kırıp geçiren Haçlılar, o gün gönüllülerden 180 kişiyi şehit edip, bir kısmını da esir almışlardı.”*⁵²¹

⁵¹⁸ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 101-102; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 420.

⁵¹⁹ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 101.

⁵²⁰ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 295; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 189.

⁵²¹ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 157; a. mlf., *a.g.e.*, s. 152; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 92. Krş.: İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 36.

Salâhaddîn'in istifâde ettiği yardımcı kuvvetlerden biri de “*cund*” veya “*cünd*” olarak adlandırılan birliklerdir.⁵²² Arapça bir terim olan Cünd, “*asker, ordu*” mânâlarına gelmektedir.⁵²³ Makrîzî kaydında, Eyyûbî ordusunda yer alan bu birliğin adını “*cünd*” değil de bu terimin çoğulu olan “*ecnâd*” olarak zikretmektedir.⁵²⁴ Bu sözcüğün Eyyûbî Sultanı'nın ordusundaki farklı bir askerî birliği ifâde ettiği düşünülse de⁵²⁵ *ecnâd*, o dönemde dâimî birliklerdeki askerlerde dâhil olmak üzere her türlü asker ve kollektif olarak bir bölgenin askerî güçlerinin tamamını belirtmek için de kullanılmaktaydı. Bununla birlikte, A. R. Hamilton Gibb'e göre; mezkûr terimin daha önceden kullanılan ve daha husûsî bir kullanımına dâir izler vardır. Bu kullanım, normal askerlerden atlı okçu olmayan ve sâdece mızrak ile kılıç kullanan, bölgesel ya da yerel savunma birliklerini ifâde etmek içindir. Ancak o sıralarda Suriye'nin eski yerel savunma birliklerinde, Türk askerlerinden yaygın bir şekilde istifâde edilmeye başlanması ve bölgesel emîrlıkların baskılarının sonucu olarak kullanım dışı kaldı.⁵²⁶ Mezkûr kuvveti, Türkmen, Kürt, Arap gibi unsurlardan farklı olmayıp, ülkenin her tarafından ihtiyaç duyulması hâlinde orduya alınan kişiler teşkil ederdi.⁵²⁷ Nitekim Makrîzî, Sultan Salâhaddîn'in 575 (1179) yılında Beytû'l-Ahzân Kalesi üzerine tertip edeceği sefer için Türkmenlerle berâber “*ecnâdü'l-bilâdın (ülkelerin askerleri)*” ordusuna iştirak etmesi için çağrıda bulunduğunu zikretmektedir.⁵²⁸ “*Ahdath*” olarak da adlandırılan “*ecnâdü'l-bilâd*” yâni ülkelerin askerleri veyahut da ülkelerin milislerine, daha çok şehir nüfusunun yoksul kesimlerinden katılım olurdu. XII. yüzyıla gelindiğinde ana vazîfesi bir şehir veya köyü kontrol ve muhâfaza etmektir; ama fevkalâde bir durum söz konusu olduğunda, nizâmî orduya iştirak ederek savaşabiliyorlardı.⁵²⁹ Normal zamanlarda kendi husûsî

⁵²² Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 287; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 355; a. mlf., *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 92.

⁵²³ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, s. 133.

⁵²⁴ Makrîzî, *es-Süluk...*, I, 69; Mutçalı, *a.g.e.*, s. 133.

⁵²⁵ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 287.

⁵²⁶ Gibb, *a.g.m.*, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 98.

⁵²⁷ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 287; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 355; a. mlf., *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 92.

⁵²⁸ Makrîzî, *es-Süluk...*, I, 69.

⁵²⁹ Nicolle, *Hattin 1187...*, s. 25; Nicholson-Nicolle, *God's Warriors...*, s. 25-26.

işleriyle meşgul olan, her türlü mesleği yapabilen alelâde bir insan da fevkalâde hâllerde orduya dâhil edilip *ecnâd* olarak adlandırılabilmekteydi.⁵³⁰

Nitekim Sultan Salâhaddîn, Akkâ önündeki çarpışmalarda “*Şulûhü’l-Arap*” denilen hırsızlıklarıyla meşhur olan gruplardan dâhi istifâde etmesi, bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu kişiler, muhârebeler sırasında geceleri faâliyet gösterip, düşman ordugâhına ânî baskınlar düzenleyen hiçbir şeyi olmayan çulsuz Araplar idi. Bahsi geçen hırsız Araplar, Akkâ’da vuku bulan mücâdelelerde her fırsatta Haçlıların ordugâhına girerlerdi.⁵³¹ Nitekim, 22 Ramazan 585 (3 Kasım 1189) tarihinde bahsi geçen unsurlardan yaklaşık 300 kişi, Haçlıların karargâhına sızıp pek çok ganîmet ile at çalmış⁵³² ve hatta bu hırsız grubu, üç aylık bir bebeği bile annesinin yanından kaçırap getirmişlerdi.⁵³³

Battâlîn olarak adlandırılan birlik, mesleği askerlik olduğu hâlde belli bir vazîfesi olmayan, ihtiyaç duyulduğunda yardımcı kuvvet olarak orduda istihdam edilip düşük maaş ödenen, emîr ve askerlerden müteşekkildi. Bu askerlerden ilk kez 568 (1173) yılında Nûbe (Nubya) üzerine tertip edilen sefer neticesinde buranın fethi dolayısıyla bahsedilmektedir.⁵³⁴ Daha sonra bu birliğe mensup askerlerden bir kısmının, 577’de (1181) aylık 33 dinar nafaka verilerek, Yemen’in Zebîd bölgesine vâli olarak gönderilen Kutluğaba’nın maiyetinde yer aldıkları görülmektedir. Yine, aynı yıl içinde battâlîndan bir kısmına nafakaları verilerek, Sultan Salâhaddîn tarafından İskenderiye sınırına gönderilmişti.⁵³⁵ Bundan başka 586 (1190) senesinde Akkâ’nın müdâfaasının sürdüğü sırada buradaki askerî birlikler değiştirilirken, bâzı emîrlere içeri girmek istemeyerek, battâlîn birliğinin emîrine (emîrû’l-battâlîn), para

⁵³⁰ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 287; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 355; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 92.

⁵³¹ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 288; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 355; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 92.

⁵³² İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 288; a. mlf., *a.g.e.*, s. 290; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 184-185; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 355.

⁵³³ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 240; a. mlf., *a.g.e.*, s. 235-236; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 147-148.

⁵³⁴ Ebû Şâme el-Makdisî, *a.g.e.*, II, 247; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 284; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 349; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 87.

⁵³⁵ Makrîzî, *es-Sülûk...*, I, 73, 75-76; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 349-350; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 87-88.

ve mal vermek sûretiyle mezkûr birlikten askerlerin Akkâ'ya girmesini sağlamışlardı.⁵³⁶

Mahlûller ise maaşlarını öşürden (toprak mahsullerinden onda bir oranında alınan vergi) alan, herhangi bir işi veya uğraşı olmayıp boşta olan kimselerin ihtiyaç durumunda orduya alınıp yardımcı kuvvet olarak kullanıldığı askerlerdi.⁵³⁷ Bu askerler, orduya alındıklarında adları listelere yazılır ve hizmetlerine göre ücret alırlardı.⁵³⁸

Görüldüğü üzere; Sultan Salâhaddîn'in ordusu, süvâri ve piyâde olmak üzere iki sınıfa ayrılmaktaydı. Ordunun süvâri birliklerini iktâ askerleri, memlûk askerleri ve ordudaki mevcut askerlerden seçilip meydana getirilen yezek, câlişyye, mukaddime ve talaî birlikleri teşkil ederdi. Ayrıca Türkmen, Kürt, Bedevî ve Sudanlılar ile etnik olarak karışık olan bâzı birliklerde yardımcı kuvvet olarak kullanılırdı.

Daha Fâtımî Hilâfeti'nin veziriyken Salâhaddîn, Mısır'da askerî ve iktisadî işleri kontrol altına aldıktan sonra geniş çaplı askerî iktâ sistemini uygulamaya başlayıp, Fâtımîlerin daha ziyâde vergilerin toplanması ile Abbâsîlerin ikinci dönemindeki “*iktâu'l-vazîfe*” usûlünden idârî görevlilere, kadılarına ve büyük emîrlere maaşlarına karşılık olarak verdikleri iktâ tevcihini değiştirerek, Mısır topraklarını âile fertlerine, kumandanlarına, emîrlere ve askerlerine hizmetlerine karşılık olarak iktâ etti ve bu şekilde vilâyetleri kendi kontrolü altına aldı. Son Fâtımî Halifesi Âdîd-Lidînillâh'ın 10 Muharrem 567 (13 Eylül 1171) tarihinde ölümünden sonra Mısır'ı müstakil bir hükümdâr gibi yönetmeye başlayarak, toprakların tamamında iktâ sistemini tatbik etmeye başladı. Bununla birlikte, 11 Şevval 569'da (15 Mayıs 1174) Nûreddin Mahmud Zengî'nin vefâtından sonraki süreçte hâkimiyetini tesis ettiği Suriye, Mezopotamya gibi bölgelerdeki vilâyetlerde de aynı tasarrufta bulundu.

⁵³⁶ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 284; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 350; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 87-88.

⁵³⁷ Makrîzî, *el-Mevâiz...*, I, 139; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 284; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 349; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 87.

⁵³⁸ Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 354.

Söz konusu nizâma göre kendilerine iktâ edilen vilâyetlerde emîrlerin iktâ arâzisi dâhilindeki güvenliğin tesis edilmesi, iktâ arâzisi içinde yaşayan reâyânın menfaatinin gözetilmesi, ekim denetimi, sulama ve iktâ arâzisinin zirâatıyla ilgili görevleri yerine getirmelerinin yanı sıra en mühim vazîfeleri, belirli sayıda tam donanımlı asker beslemek ve bu askerlerle harp zamanında Sultan Salâhaddîn'in ordusuna iştirak etmektir. Uygulanan bu askerî iktâ sistemiyle çok sayıda asker maaş ödenmeden yetiştirilip, silâh ve teçhizatla donatılarak güçlü, düzenli bir ordu tesis edildi. Sultan Salâhaddîn'in ordusunun önemli bir kısmını da işte bu iktâ askerleri teşkil etmekteydi.

Umûmîyetle Kafkasya, Orta Asya ve Karadeniz'in kuzeyindeki Türk topluluklarından ve beyaz ırktan olan kimselerden seçilen, "*tubak*" ya da "*tibak*" denilen kışlalarda küçük yaşta çok sıkı askerî ve dinî bir eğitime alınıp, akabinde eğitimlerini tamamladıktan sonra kendilerini satın alan sultan veya emîr tarafından kölelikten âzâd edilerek onların askerî birliklerine katılan ve bu yüzden bâzen kendilerini asker olarak yetiştirip âzâd eden şahsa bâzen de geldikleri ülkeye veyahut kabileye göre nisbet edilen memlûklerin, İslâm tarihinde sistemli bir şekilde askerî maksatla orduda istihdam edilmesinin Abbâsî Hilâfeti ile başladığı kabul edilmektedir.

Tolunoğulları, İhşîdîler, Sâmânîler, Saffârîler, Tâhirîler, Ziyârîler, Büveyhîler, Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları, Gûrîler, Hârizmşahlar gibi devletler tarafından da tatbik edilen memlûk sistemini, Salâhaddîn Fâtımî vezirliği sırasında uygulayarak, kendi adıyla anılan "*Salâhîyye*" birliğini teşkil edip memlûk edinmeye başladı. Nitekim Nûreddin Mahmud Zengî döneminde emîrlerin memlûk yetiştirmesi bir âdet hâline dönüşmüştü ve Nûreddin'in kendi adına nisbetle "*Nûrîyye*", Esedüddin Şîrkûh'un "*Esedîyye*", Necmeddin Eyyûb'un "*Necmîyye*" adıyla memlûk grupları vardı. Mısır'da Eyyûbî Devleti'ni tesis ettikten sonra da Salâhaddîn, mezkûr sistemi uygulamayı sürdürüp, buradaki dâimî ordusunu memlûklerden teşkil etti. Bununla birlikte, Mısır dışında hâkimiyet kurulan Suriye, Cezîre, Lübnan ve Kuzey Irak gibi bölgelerdeki iktâ sâhibi kişiler de, yetiştirecekleri askerler için öncelikle memlûklere ehemmiyet vererek, idâre ettikleri eyâletlerin askerî birliklerinin temelini memlûklerden teşkil etmeye çaba sarf

etmişlerdi. Çoğunluğu Türk menşeli olan memlûkler, Salâhaddîn'in ordusunun en muhârip gücüydü ve bu unsurlar, ordunun ana cephaneliklerinin muhâfazasında, önemli şehir ve kalelerin garnizon kuvvetinde görevlendirilmelerinin yanı sıra, muhârebe meydanında ordunun merkezinde konuşlanan sultanın Halkatü'l-Hassa birliğinde yer alırlardı.

Yezek, câlişyye, talaî ve mukkaddime denilen birlikler muhtelif bir askerî grup olmayıp, çeşitli görevler için ordudaki mevcut askerlerden seçilerek teşkil edilirdi. *Yezek*, ilk zamanlarda harp döneminde ordu harekete geçmeden önce düşman güçlerinin bulunduğu bölgeye giden, onların durumlarını gözlemleyerek topladıkları mâlûmatı ordu karargâhına ileten bir istihbârat gücüydü. Ancak Sultan Salâhaddîn'in Haçlılara karşı yürüttüğü mücâdelede, zaman içinde yezek birliğinin gelişerek, sonraki zamanlarda askerî üsleri ve fethedilen şehirleri Haçlılara karşı emniyetini sağlayan, sefer sırasında merkezî orduyu gelebilecek muhtemel saldırılara karşı koruyan ve pusu kurma faâliyetleri yürüten etkili bir kuvvet hâline dönüştü. Muhârebe nizâmında ordunun sağ ve sol kanatlar arasındaki merkezî kısmın önünde bulunan hücum müfrezesi birlikleri *câlişyye* olarak adlandırılırken, ordunun yürüyüş hâlindeki öncü birliklerine *mukkadime* ve muhârebe başlamadan önce çevreyi dolaşarak keşif yapan birliklere ise *talaî* denilirdi.

Sultan Salâhaddîn'in ordusunun büyük bir kısmını süvârilere teşkil etse de, Eyyûbî ordusunda piyâde birlikleri de vardı. Önemli olmakla beraber, genellikle daha az tercih edilen bir güç olan piyâdeler, süvârilere göre daha az hareket etme kabiliyetine sâhip olduklarından, meydan muhârebelerinde ya da akınlarda pek bulunmazlar ve daha ziyâde kale muhâsaraları ile müdâfaalarında kullanılırlardı. Eyyûbî ordusunun harp taktikleri, hareketlilik ve hız üzerine tesis edildiği için, piyâdeler ya orduya hiç dâhil edilmediler ya da saha ordusunun çok küçük bir kısmını teşkil ettiler.

Bununla birlikte, Salâhaddîn'in ordusunda normal piyâdelerin yanı sıra, bilhassa şehirlerin ve kalelerin muhâsarasında kullanılan husûsî işlevi olan uzman piyâdeler de mevcuttu. Bu birlikler; nakkâbun (lağımçılar), neffâtun (neftçiler), haccârun (taşçılar), horasâniyye (harççılar) ve çarhîyye (çarhcılar, çarhîler) idi.

Yer altından tünel açmak sûretiyle kale surlarını yıkan birliklere *nakkâbun*, ateşe karşı dayanıklı teçhizatla donatılan ve düşman kuvvetlerinin üzerine yanan petrol atmak sûretiyle savaşan birliklere *neffâtûn*, kale müdâfaalarında birçok ok aynı anda fırlatabilen çarh, zeyyâr, zemberek gibi araçları kullanan birliklere *çarhîyye*, kale surlarına tırmanan birliklere *horasâniyye*, mancınık, arrâde, debbâbe gibi kuşatma araçlarını kullanan birliklere ise *haccârun* adı verilirdi.

Salâhaddîn'in dâimî ordusunun yanında, ihtiyaç durumunda istifade ettiği yardımcı kuvvetler vardı. Bunlar dâimî orduda yer almayan diğer Türkmen, Kürt, Bedevî ve Sudanlı unsurlar ile etnik bakımdan karışık olan gönüllü, cünd/ecnad, battâlîn ve mahlûlûn olarak adlandırılan birliklerdi.

Eyyûbî Sultanı'nın yardımcı kuvvet olarak fazlasıyla istifade edip ehemmiyet verdiği unsur Türkmenlerdi. Dimaşk, Ürdün ve Sinâ sınırlarında konar-göçer Türkmen kabileleri mevcuttu ve bilhassa Suriye sınırlarında kalabalık olan Türkmenler, zaman zaman Hristiyanların/Haçlıların hâkimiyetindeki topraklara akınlarda bulunurlardı. Süvâri olarak muharebe eden Türkmenler, gerek hızlı ve çevik olmaları, gerekse at üstünde ok atmada mahâretli olmalarından dolayı sefer tertip edileceği vakit veya fevkalâde durumlarda Salâhaddîn tarafından orduya dâhil edilirdi.

Türkmenler gibi hem dâimî orduda istihdam edilen, hem de yardımcı kuvvet olarak kullanılan diğer bir unsur Kürtlerdi. Salâhaddîn Fâtımî veziri ve Nûreddin Mahmud'un Mısır'daki ordusunun kumandanlığına getirildiğinde, Aynüddeve el-Yârûkî gibi Türkmen emîrler ve Nûreddin bâzı emîrleri askerleriyle birlikte Mısır'dan ayrılıp Suriye'ye dönerlerken, Şîrkûh'un Kürt emîr ve birlikleri ile Esedîyye grubu Salâhaddîn'in yanında kalarak onu desteklemişlerdi. Mısır'da kısa bir sürede hâkimiyetini tesis eden Salâhaddîn'in gücünün artmasına paralel olarak, kendilerine mevki ve iktâlar verilen Kürt emîrlerinin güçlerini artırmaları ve böylece onların kabileleriyle olan bağlarının kullanılması sayesinde, ihtiyaç hâlinde yardımcı kuvvet olarak çeşitli kabilelerden Kürtler orduda istihdam edildiler.

Salâhaddîn'in yardımcı kuvvet olarak kullandığı diğer bir unsur olan Bedevîler, Ürdün-Sinâ bölgelerinde yoğun olarak ikamet eder ve Hristiyan/Haçlı

topraklarına yağma hareketleri düzenlerlerdi. Sûvâri olarak muhârebelerde yer alan Bedevîler, sultan tarafından süratli ve dayanıklı olmaları sebebiyle daha çok gözlem faaliyetleri, ânî baskın ile pusu hareketlerinde kullanılmak üzere orduya alınırlardı. Ancak Bedevîlerin asıl menfî yönü, güvenilmez olmalarıydı; zîra bu unsurlar Salâhaddîn'in yanında yer alıp Haçlılarla çarpışmalar da bâzen de Haçlılarla iş birliği yaparak onlar için mücâdele etmekteydiler.

Eyyûbî ordusunda yardımcı kuvvet olarak kullanılan diğeri bir unsur olan Sudanlılar (siyâhîlere) çok îtimat edilmese de sultanın Haçlılara karşı sürdürdüğü cihâd politikası ve buna bağlı olarak gerçekleştirdiği fetihlerle birlikte hâkimiyetine giren bölgelerin artması, bu yerlerin emniyeti için ordusunun daha fazla askerî güce sâhip olmasını zorunlu kılmaktaydı. Bu yüzden yardımcı kuvvet olarak siyâhîlere orduda yer verdi. Piyâde olarak hizmet eden siyâhîler, şüphesiz 564 (1169) yılındaki isyandan sonra toplanan yeni birliklerdendi.

Yukarıda zikredilen unsurlarla berâber yardımcı kuvvet olarak Sultan Salâhaddîn'in ordusunda kullandığı, asıl meslekleri askerlik olmayıp, zaman zaman kendi arzularıyla orduya dâhil olan *gönüllüler*, Türkmen, Kürt, Arap gibi unsurlardan farklı olmayıp, ülkenin her tarafından ihtiyaç duyulması hâlinde orduya alınan, normal zamanlarda kendi husûsî işleriyle meşgul olan *cündler*, mesleği askerlik olduğu hâlde belli bir görevi olmayan, lüzum üzerine orduda istihdam edilip düşük maaş verilen emekli emîr ve askerlerden müteşekkil olan *battâlîn* ile maaşlarını öşürden (toprak mahsullerinden onda bir oranında alınan vergi) alan, herhangi bir işi olmayıp boşta olan kimselerin teşkil ettiği *mahlûller* denilen birlikler de vardı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EYYÛBÎ ORDUSUNUN MUHÂREBEYE HAZIRLIK SAFHASI, İDÂRESİ, NİZÂMI VE SAVAŞ TAKTİKLERİ

Her devlet ordusunu tesis ettikten sonra askerlerinin hazırlık, yönetimi, nizâmı gibi hususlarda tesis ettiği bâzı müesseseler vardır. Bu bölümde zikredilen hususlara ve muhârebe zamanlarında kullanılan taktiklere yer verilecektir.

3.1. Dîvânü'l-Ceyş (Ordu Dîvânı)

Sultan Salâhaddîn devrinde, Eyyûbî ordusunun iktisâdî ve idârî tüm işlerinin yürütülmesinden sorumlu olan ve Dîvânü'l-İktâ ver'r-Revâtib olarak da adlandırılan “*Dîvânü'l-Ceyş'in*”,⁵³⁹ Hz. Peygamber (s.a.v.) devrinden itibâren var olduğuna dâir görüşler mevcut ise de⁵⁴⁰ bu dîvânın ilk defa Hz. Ömer döneminde tesis edildiği bilinmektedir. Zîra mezkûr halife devrinde gerçekleştirilen fetihlere bağlı olarak İslâm Devleti'nin sınırlarının genişlemeye başlamasıyla berâber, muhârip askerlerin ve alacakları maaşların kaydı için bir müessesenin varlığı zarûrî hâle gelmiş ve nitekim 20 yılında (641) “*Dîvânü'l-Cünd (Dîvânü'l-Ceyş)*” ihdas edilmiş idi.⁵⁴¹ Böylece bu dîvân, Hz. Ömer devrinden sonra da çeşitli İslâm devletlerinde gelişip varlığını sürdürerek, klâsik İslâm müesseselerinden biri hâline gelmiştir.⁵⁴²

Nûreddin Mahmud Zengî döneminde söz konusu dîvân, *Dîvânü'r-Revâtib* ve *Dîvânü'l-idâre ve't Teçhizat* olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Metbû Nûreddin Mahmud'un askerî teşkilâtını büyük ölçüde örnek alıp tatbik ettiği için, Salâhaddîn

⁵³⁹ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 76; Nicolle, *Hattin 1187...*, s. 26; Lev, *Saladin...*, s. 158; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 295-296; Nicholson-Nicolle, *God's Warriors...*, s. 27; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 323, 326, 328, 330; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 412; Dudu Kuşçu, *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 64, 67, 69-71; Ramazan Şeşen, “Divan (Eyyûbîlerde Divan)”, *DİA*, IX, 381-382; a. mlf., “Eyyûbiler”, *DİA*, XII, 26.

⁵⁴⁰ Bu husus hakkında bkz.: Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdârî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara 1997, s. 77; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 323.

⁵⁴¹ Terzi, *a.g.e.*, s. 21-22; Aykaç, *a.g.e.*, s. 78-80; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 295; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 323; Koyuncu, *a.g.m.*, *Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular*, s. 224-226; Dudu Kuşçu, *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 65.

⁵⁴² Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 295; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 323; a. mlf., *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 65.

devrinde de bu müessesenin varlığını sürdürdüğü görülmektedir.⁵⁴³ Nikita Elisséeff, Eyyûbî Sultanı zamanında Dîvânü'r-Revâtib yerine *Dîvânü'l-İktâ*'nın ihdas edildiğini zikretse de,⁵⁴⁴ Ramazan Şeşen'e göre; Dîvânü'r-Revâtib, Salâhaddîn döneminde de varlığı devam ettirmiş olmalıdır.⁵⁴⁵ Zîra sultanın ordusunda iktâ sâhibi askerlerin yanı sıra, maaş (câmekkiye⁵⁴⁶/râtib⁵⁴⁷) alan askerler de bulunmaktaydı.⁵⁴⁸ Nûreddin Mahmud devrinde olduğu gibi Eyyûbî Devleti'ni tesis edip hüküm sürmeye başlayan Salâhaddîn'in döneminde de, hem *Dîvânü'l-İktâ* hem de *Dîvânü'r-Revâtib*, Dîvânü'l-Ceyş'e bağlı birer alt müessese olarak var olmaya devam etmişlerdir. Nitekim, Dîvânü'l-Mâl ile Dîvânü'l-İnşâ olarak adlandırılan müesseseler hakkında husûsî eserler te'lif edildiği hâlde, Dîvânü'l-Ceyş üzerine kaleme alınan bir eser mevcut değildi.⁵⁴⁹ Askerî iktâların taksimi ve denetimiyle Dîvânü'l-İktâ ilgilenirken, iktâ sâhibi olmayan askerlere maaş (câmekkiye/râtib) ödenmesine ise Dîvânü'r-Revâtib bakardı. Netice îtibâriyle bu iki birimde, Dîvânü'l-Ceyş'e bağlı ve bu müessesenin içinde oldukları için, Dîvânü'l-Ceyş ile Dîvânü'l-Mâl arasında kuvvetli bir ilişki vardı.⁵⁵⁰

Dîvânü'l-Ceyş'in en önemli vazîfesi, tüm askerî iktâların taksimi ile kontrolünü yapmak ve iktâ sâhibi olmayan askerlere yâni hizmetlerine karşılık belirli bir miktar ücret alan askerlere maaşlarını (câmekkiye/râtib) tevzî etmek idi. Mezkûr dîvânın, tüm iktâları ve bu iktâların üç senelik vâridâtıyla elde edilen gelirin, her yıla

⁵⁴³ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 295; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 328; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 69; Şeşen, "Divan (Eyyûbilerde Divan)", *DİA*, IX, 381.

⁵⁴⁴ Elisséeff, *a.g.e.*, III, 722.

⁵⁴⁵ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 295; a. mlf., "Eyyûbilerde Divan", *DİA*, IX, 381.

⁵⁴⁶ Devlet bütçesinden ya da vakıflardan verilen aylık, maaş ve tahsisât mânâsında kullanılan bir terimdir. Câmekkiye ıstılâhı, Eyyûbiler döneminde vakıf gelirlerinden askerlere aylık olarak verilen ücret mânâsında kullanıldığı gibi, fakîh, âlim, şâir gibi kişilere verilen maaş ve atıyye olarak da adlandırılırdı. Fakat daha ziyâde askerî teşkilât içerisinde kullanılan mezkûr terimin, Memlûkler zamanında da aynı şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bkz.: Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 330; Ahmet Akgündüz, "Câmekkiye", *DİA*, VII, 45.

⁵⁴⁷ Râtib (çoğ. revâtib), maaş ve aylık tahsisât mânâlarında kullanılan bir terimdir. Bkz.: Kanar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 925.

⁵⁴⁸ Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 328; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 69.

⁵⁴⁹ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 295.

⁵⁵⁰ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 295; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 328; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 69; Şeşen, "Eyyûbilerde Divan", *DİA*, IX, 381.

düşen payını ortaya koyan bir cerîdesi⁵⁵¹ (defter) vardı. İktâların her birinin karşısında; iktâ alan kişinin adı, vasıfları, at, katır, deve gibi binekleri, senelik tahsîsâtı ile rumuz (sembol) şeklinde iktân yıllık vâridâtı gösterilirdi. İkinci bir cerîdede ise emîrlar ile askerlerin adları, emîrların her birinin beslediği asker sayısı, iktâ menşûrunun tarihi, iktâyı teslim alış tarihi, iktâ sâhibinin kendisine ve askerlerine ne miktarda hisse düştüğü kaydedilirdi. Bununla berâber bahsi geçen cerîdede, emîrlardan sonra sultanın “*Halkatü’l-Hassa*”sına mensup askerlerin, memlûk Türklerinin, Türkmenlerin, Kürtlerin ve Arapların adları gelmekte ve ayrıca her birinin hânesine menşûr tarihi, iktâyı teslim alış tarihi, iktânın vâridâtıyla söz konusu iktânın gelirinden kendi payına düşen meblağı yazılmaktaydı.⁵⁵²

Yukarıda zikredilen hususların yanı sıra, Dîvânü’l-Ceyş tarafından yürütülen muhtelif işler de vardı. Nitekim söz konusu dîvânda, ruznâmeler⁵⁵³ (günlükler) hazırlanarak bunlara misaller, ifrâtlar, ifraclar, ihrâclar, keşfler ile yenilenen menşûrlar yazılır ve bunlar her zaman cerîdelere kaydedilirdi. Bununla birlikte, emîrların adları ile arz tarihlerini gösteren listeler de tanzim edilirdi. Bir asker bağlı olduğu bir emîrden ayrılır veyahut da vefât ederse, menşûra göre hizmetinin muhâsebesi yapılır ve hizmet eksikliği bulunması durumunda, gerekli olan miktar geri alınırdı. Ayrıca, menşûrlar ile misâllerde iktânın nev’i ve tarihi kesinlikle kaydedilirdi.⁵⁵⁴

Dîvânü’l-Ceyş’in yaptığı işlerden bir diğeri de tahsis edilen iktâlardaki zirâî faaliyetlerin denetimi, her üç senede bir iktâ sâhiplerinin aldıkları ve vermekle

⁵⁵¹ Dîvânü’l-Ceyş’te askerler ile ilgili bilgilerin kaydedildiği deftere verilen addır. Bkz.: Hasan Hallak-Abbas Sabbağ, *el-Mu’cemü’l-Câmi fi’l-Muslahati’l-Eyyûbîyye*, Beyrut 1999, s. 64.

⁵⁵² Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 295; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 328, 330; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 69, 70-71; Şeşen, “Eyyûbîlerde Divan”, *DİA*, IX, 381.

⁵⁵³ Umûmî olarak günlük şeklinde kaleme alınan, husûsî olarak hükümdarların günlük faaliyetlerinin kaydedildiği tarihî belgelerdir. İktisâdî bir terim olarak ise; günlük bilgilerin, gelir ve giderlerin, kaydedildiği defterlere verilen addır. Bkz.: Fikret Sarıcaoğlu, “Ruznâme”, *DİA*, XXXV, 278.

⁵⁵⁴ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 295-296; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 330; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 71; Şeşen, “Eyyûbîlerde Divan”, *DİA*, IX, 381.

yükümlü oldukları miktarı ve bunların tümünün kaydının tutulup tutulmadığını kontrol etmek idi.⁵⁵⁵

Bununla berâber Dîvânü'l-Ceyş, câmekiyye/râtib alan askerleri mevcut statüden, iktâlî statüye geçişlerini düzenler ve bu duruma “*et-tefâvutu'l-iktâî*” adı verilirdi.⁵⁵⁶ Bir kimse, iktâma nakledildiği vakitten îtibâren ise, iktânın vâridâtından kendi payına düşen miktarı alırdı. Mezkûr dîvân, iktâ sâhibi askerlerin, kendilerine tahsis edilen iktâlarından destur (izin) almaksızın ayrılmaları hâlinde, bir tür ceza olan “*el-gaybânât*”ın takdirini ve geri alınmasını da tatbik ederdi. Ayrıca iktân gerçek vâridâtı ile iktâ sâhibi kişiye verilmesi münâsip görülen meblağ arasında çıkan farkın “*el-fevâzıl*”ın hazîneye kaydedilmesi ile bir askerin vefâtı dolayısıyla artan para ve malların “*el-müteveffir*”in geri alınmasıyla da meşgul olurdu.⁵⁵⁷

Yukarıda zikredilen tüm işlerin yerine getirilmesinden sorumlu olan Dîvânü'l-Ceyş'i idâre eden kişiye ise “*Reisü'l-Ceyş*” ya da “*Nâzırı'l-Ceyş*” denilirdi.⁵⁵⁸ Hem maaş dağıtımı hem de sefere çıkılmadan önce ordu, Reisü'l-Ceyş'in önünde resmî geçit töreni yapar, bu esnada orduyu teşkil eden askerî birliklerin ahvâlleri, binek atlarından, kullanacakları silâhlara kadar umûmî bir teftişe tâbi tutulurlardı. Bu teftişler yapılırken, fizikî durumu ve teçhizat bakımından yeterli düzeyde bulunmayan askerler tesbit edilir ise, bu askerler cerîdelerden silinir ve ordudan ihraç edilirlerdi.⁵⁵⁹

Nitekim ordunun temelini teşkil eden iktâ askerlerinin sayıları, levâzımatı ve kendilerine verilen ücretleri Dîvânü'l-Mâl ile Dîvânü'l-Ceyş'deki cerîdelerde kayıt altına alındığı için, sultan gerekli gördüğü durumlarda veya sefere çıkacağı vakit, söz

⁵⁵⁵ A. N. Poliak, **Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon**, London 1939, s. 22; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 296; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 330; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 71; Şeşen, “Eyyûbîlerde Divan”, **DİA**, IX, 382.

⁵⁵⁶ Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 330.

⁵⁵⁷ İbn Memmâtî, **a.g.t.**, s. 320; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, 280-281; a. mlf., **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 296; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 314-315, 331; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 71-72; Şeşen, “Eyyûbîlerde Divan”, **DİA**, IX, 382.

⁵⁵⁸ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 297; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 413; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 326; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 67; Şeşen, “Eyyûbîlerde Divan”, **DİA**, IX, 382.

⁵⁵⁹ Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 326; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 67.

konusu cerîdeler aracılığıyla ordudaki askerlerin sayılarını ve teçhizat durumlarını güçlük çekmeden hızlıca kontrol ettirebilirdi. Bu duruma “*el-Arz (teftiş)*” denilirdi. Teftişler, genellikle Reisü'l-Ceyş tarafından yapılır ve böylece sultan askerlerinin durumu hakkında gerekli olan her türlü mâlûmata vâkıf olarak, tertip edeceği askerî seferler veya girilen muhârebelerin sürdürülebilirliğine karar verir, ona göre bir plân hazırlayıp tâkip ederdi.⁵⁶⁰

Sultan Salâhaddîn döneminde, Dîvânü'l-Ceyş'in reisliği vazîfesine önce Abdülcebbâr b. Yûsuf el-Makdîsî, ondan sonra İsmâil b. Abdülcebbâr b. Yûsuf el-Makdîsî getirilmiş idi.⁵⁶¹ Salâhaddîn'in hükümrancılığının son seneleri ile oğlu el-Azîz Osman devrinde bahsi geçen dîvânın reisliğini ise Es'ad Ebû'l-Mekârim b. Memmâtî yapmıştı.⁵⁶²

Dîvânü'l-Ceyş, askerî iktâların dağıtım merkezi olduğu için söz konusu iktâların misal (berat), kıssa⁵⁶³ ve nüzûl⁵⁶⁴ adlarıyla muhtelif türlerine ayrılan evrâkı, mezkûr dîvân tarafından çıkarılır ve bunları Reisü'l-Ceyş te'lif ederdi. Tanzim edilen askerî iktâlarda, iktâ sâhiplerinin vâridâtı “*hubz (ekmek)*” olarak adlandırılır ve bu şekilde kayıtlara geçirilirdi. Bununla birlikte, askerî iktâların sahaları dardı ve iktâ sâhibi, sâdece iktân kendisine düşen vâridâtından istifâde eder, iktâî mülk edinemezdi. Yalnızca askerî iktâlar; hânedan mensuplarına, ileri gelen emîrlere tahsis edilen “*iktâu'l-hass (idârî iktâ)*” gibi babadan oğula mîras kalabilmekteydi.⁵⁶⁵

Netice îtibâriyle Sultan Salâhaddîn devrinde, orduya mahsus tüm işlerle ilgilenen Dîvânü'l-Ceyş müessesesinin ehemmiyeti büyüktü. Zîra daha Fâtımî Hilâfeti veziriyken yaşadığı iç ve dış tehlikelere, Eyyûbî Devleti'ni tesis ettiğinden

⁵⁶⁰ Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 325; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 66.

⁵⁶¹ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 297; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 326; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 67.

⁵⁶² Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 326; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 67.

⁵⁶³ Sözlük mânâsı “*bir şey hakkında nakledilen bilgiler*” demektir.

⁵⁶⁴ Sözlükte “*konaklama yeri, misafir için hazırlanan yiyecek*” mânâlarına gelen *nüzûl* terimi, sefere giden ordunun erzak ihtiyacını temin etmek üzere buğday, arpa vb. gibi hububattan alınan bir tür vergidir. Bkz.: Ömer İşbilir, “Nüzûl”, **DİA**, XXXIII, 311.

⁵⁶⁵ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 369-370; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 297; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 331; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 72; Şeşen, “Eyyûbîlerde Divan”, **DİA**, IX, 382.

İtibâren de mâruz kalmıştı. Mısır'da Fâtımî rejimi yanlılarının isyana kalkışmaları, devlet için ilk zamanlarda içeride önemli bir tehdit unsuru olmaya devam etmiş olsa da, Salâhaddîn'in Mısır'daki kuvvetlerini artırıp tam bir hâkimiyet tesis etmesiyle, söz konusu isyancılar kısa sürede etkisiz hâle gelmişlerdi. En büyük dış tehlike, şüphesiz Haçlılar idi; daha Fâtımîler döneminde Haçlılar, Mısır üzerine saldırılarda bulunmuşlardı. Zîra onlar için Mısır'ın alınması, istîlâ ettikleri Kudüs ile Suriye'deki toprakların muhâfaza altına alınması demekti. Bununla birlikte Mısır'ın sâhip olduğu zenginlikler de arzu edilmeyecek gibi değildi.

Dolayısıyla Sultan Salâhaddîn'in, İslâm birliğini tesis edip, Haçlıların istîlâ ettikleri İslâm topraklarından defetmek için güçlü bir orduya sâhip olması zarûrî idi. Bu yüzden de Dîvânü'l-Ceyş'in ihdası ve varlığı, Eyyûbî Sultanı'nın hükümrânlığı boyunca büyük önem taşımıştır.⁵⁶⁶

3.2. Sûku'l-Asâkir (Askerlerin Çarşısı)

Sultan Salâhaddîn döneminde tertip edilen seferler sırasında, orduda bulunan muhârip askerlerin muhtelif ihtiyaçlarını tedârik edebilecekleri müstakil bir çarşı (sûk) bulunurdu. Bu çarşıda, tâcirler veya görevli sivil kimseler bulunsalar da büyük ölçüde askerî ağırlıklı yâni askerlerin ihtiyaçlarına yönelik malzemelerin bulundurulup satışı sunulması sebebiyle "*sûku'l-asâkir*" olarak adlandırılmaktaydı. Mezkûr çarşının başında, şahne⁵⁶⁷ denilen bir görevli bulunur ve bu kişi, çarşıdaki dükkânlar ile çalışanların kayıtlarını bir defterde tutardı. Sûku'l-asâkir, genellikle sefer esnasında ordunun lojistik ağırlıklarıyla berâber hareket ederdi.⁵⁶⁸

Salâhaddîn'in 573'te (1177) Askalân ile Remle üzerine tertip ettiği seferler münâsebetiyle ilk defa *sûku'l-asâkir*den bahsedilmektedir. Remle seferinde Eyyûbî

⁵⁶⁶ Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 324; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 65.

⁵⁶⁷ Bir şehir ya da bölgenin muhâfaza ve denetiminden sorumlu askerî vâliyi ifâde eden bir terimdir. Şahnenin en önemli vazîfesi, sorumluluk alanı içinde yaşayan halkın refah ve emniyetini temin etmektir. Ayrıca bulunduğu şehre bağlı yerlerin ve güzergâhların da emniyetinden mesûldü. Bu görevlerin dışında şahne olarak adlandırılan kimselerin bulundukları devlete bağlı olarak farklı görevler üstlendikleri de olurdu. Bkz.: Erdoğan Merçil, "Şahne", **DİA**, XXXVIII, 292-293.

⁵⁶⁸ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 289; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 356; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 93.

Sultanı, ordu ağırlıklarını el-Ariş'te bırakmak sûretiyle Filistin topraklarının iç kısımlarına doğru ilerleyişini sürdürünce, Bilbîs'in kuzeydoğusunda ordunun toplanma yeri olan el-Mibrez'de, Haçlı topraklarına girileceği için tüm askerlerin 10 günlük erzak ihtiyaçlarını temin ederek yanlarına almalarını emretmiş ve bu durum sûku'l-asâkirde fiyatların aşırı yükselmesine sebebiyet vermişti. Nitekim İmâdüddin el-İsfahânî, bir şeyler almak üzere mezkûr çarşıya gidip gerekli olan malzemelerin birçoğunun bulunmadığını ve yüksek fiyatları gördüğünde, durumdan istifâde etmek üzere yanında bulunan yüklerini, ağırlıklarını ne varsa satışa çıkarmıştı.⁵⁶⁹

Görünen o ki emîrlar ve askerler, kendileri için zarûrî olan erzakı yanlarında bulundurlardı. Erzak, deriden mâmul bir çantaya konulup, omuza asılmak sûretiyle taşınmaktaydı. Bunlar ya kendi düzenli tahıl tahsîsâtlarıydı ya da sefer öncesi kendilerine verilen özel ödeneklerle satın alırlardı. Bir askerî harekâta girişilecekse askerler, harekât üssüne yerleşmiş olan sûku'l-asâkire gidip erzaklarını temin ederlerdi.⁵⁷⁰ Genellikle satın alınan gıdalar ise; ekmek, peynir, sarımsak, soğan, kurutulmuş et, buğday, mısır gibi tahıl ürünleri, meyve ve hurma idi.⁵⁷¹ Sûku'l-asâkirden bahsi geçen yiyeceklerin yanı sıra askerler, gerektiğinde ek silâh ve diğer askerî malzemeleri de tedârik edebilmekteydiler.⁵⁷²

Nitekim Sultan Salâhaddîn'in, 580 (1184) yılındaki Kerek ve Şakîf Arnûn muhâsaratlarında da sûku'l-asâkir vardı ve burada çok miktarda yiyecek içecek gibi gıda maddeleri ile askerî teçhizat bulunmakta ve alım satımı yapılmaktaydı.⁵⁷³ Willermus Tyrensis, Kerek kuşatmasıyla ilgili kaydında “*Düşman ordusunda aşçı ve fırıncı olarak hizmet edenler ile çarşıya her türlü malzemeyi temin edenlerin... İşlerini sunulan imkânlar sâyesinde serbestçe yaptıklarını*” zikretmektedir.⁵⁷⁴

⁵⁶⁹ Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, II, 458; Rabie, **a.g.e.**, s. 67; Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 81; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 289-290; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 358; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 414; Gibb, **a.g.m.**, **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 99; Dudu Kuşçu, **a.g.m.**, **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 94.

⁵⁷⁰ Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 81; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 414; Gibb, **a.g.m.**, **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 99.

⁵⁷¹ Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 81; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 414.

⁵⁷² Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 30; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 29.

⁵⁷³ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 290; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 356; a. mlf., **a.g.m.**, **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 93.

⁵⁷⁴ Willermus Tyrensis, **a.g.e.**, II, 503; a. mlf., **Haçlılar Türkler...**, s. 315.

Şakîf Arnûn muhâsarasında kalenin hâkimi olan Renaud de Sidon Garnier, Sultan Salâhaddîn ile görüşüp kalenin teslimi hususunda mühlet talebini ilettikten sonra, sûku'l-asâkire gidip gezmiş ve kendisine bir silâh satın almış idi.⁵⁷⁵ Hâkezâ, Akkâ'nın müdâfaasının sürdürüldüğü sırada, İngiltere Kralı Richard tarafından gönderilen üç Haçlı elçisi, Eyyûbî Sultanı tarafından iyi bir şekilde ağırlandı, onlara ihsân ve ikramlarda bulunulduğu gibi, elçilerin kendileri ve kralları için ihtiyaç duydukları malzemeleri sûku'l-asâkirden temin etmelerine müsâade edilmişti.⁵⁷⁶

Salâhaddîn devrinde sûku'l-asâkir hakkında en teferruatlı ve mühim mâlûmat, Makrîzî'nin 583 (1187) yılı hâdiselerini zikrederken, Abdüllâtîf b. Yûsuf el-Bağdâdî'den naklettiği kaydında görülmektedir. Makrîzî'nin mezkûr müelliften te'lif ettiği kayda göre; *"Sultanın Akkâ önündeki ordugâhında bulunan sûku'l-asâkir, ziyâdesiyle büyük ve genişti. Burada 140 baytar dükkânı vardı. Bir lokantasında 28 kazan mevcuttu. Bu kazanlardan her birinin genişliği, dokuz koyun başını alabilecek boyuttaydı. Dükkânların sayısı aklımdaydı; zîra bunların sayısı çarşı şahnesinin tuttuğu defterde kayıtlıydı ve zannımca 7.000 idi. Bunlar şehirdeki dükkânlar gibi değildi; bir dükkân 100 dükkân kadar büyüktü. Zîra ordunun ihtiyacı olan malzemeler, denkler ve çuvallarla satılıyorlardı. Askerlerin uzun mühlet ordugâhta kalmaları sebebiyle çadırlarının koktuğu söylenir. Askerler, yakın bir yere taşındıkları zaman, (oradan yayılan koku sebebiyle) bir yağ tâciri mallarını nakletmek için 70 dinar (altın) ödemişti. Eski ve yeni kumaşçılar (manifaturacılar) çarşısı, akla durgunluk verecek büyüklükte idi. Ordugâhta bulunan hamam sayısı 1.000'den fazlaydı ve bunların çoğunu Mağribliler işletiyorlardı. İki ya da üç kişi birleşerek iki zirâ (120-180 cm) kadar çukur açıp, buradan çıkan suyu çamurdan bir havuz yaparak, çevresini duvarla çeviriyorlardı. Üzerini ise hasırlar veya etraftaki bostanlardan kestikleri ağaçlarla kapatıyorlardı. Kazanlarda su ısıtıp, teşkil ettikleri hamamlarda bir kimse bir dirheme ya da daha fazlasına başını ve vücudunu*

⁵⁷⁵ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 130, 297; a. mlf., *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 290.

⁵⁷⁶ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 290; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 356; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 93.

yıkayabiliyordu.” Fakat Makrîzî, bu kaydı 583 (1187) yılında değindiği hâdiseler arasında verse de Abdüllâtîf el-Bağdâdî Akkâ şehri önüne 587’de (1191) varmıştı.⁵⁷⁷

Yukarı zikredilen kayıt göz önüne alındığında, sûku’l-asâkirin, o dönem bir askerin ihtiyaç duyabileceği gıda maddeleri, askerî teçhizat ve kumaştan hamama kadar her türlü gereksinimi karşılayacak durumda olduğunu göstermektedir.

3.3. Lojistik Ağırlık

Ordunun erzak ve ağır silâh, zırh gibi mühimmatını taşıyan grubu “*ordu ağırlıkları*” veya “*lojistik ağırlık*” olarak ifade edilirdi.⁵⁷⁸ Sultan Salâhaddîn’in ordusu yürüyüş hâlinde iken, askerlerin sâhip oldukları ağır zırhlar, lojistik ağırlıkta muhâfaza edilir ve ağırlıkla berâber yürüyüş sürdürüldü. Askerler, sâdece muhârebeye girilecekse zırhlarını kuşanırlardı.⁵⁷⁹ Zîra bu durum, askerlerin hafif ve hızlı hareket edebilmelerini sağlardı, ama istihbârat başarısız olur ve beklenmeyen bir saldırıya mâruz kalınsaydı felâket olabilirdi. Ancak Salâhaddîn’in kuvvetlerini Haçlılardan ayıran önemli husus, destek ve istihbârat hizmetleriydi.⁵⁸⁰ Düşman, yezek olarak adlandırılan birlikler vâsıtasıyla sürekli gözlem altında tutulur ve böylece istihbârat sağlanırdı.⁵⁸¹ Ayrıca, berid (posta) teşkilâtı ve posta güvercinleri kullanılırken, işâretlerle sınırlardan olağanüstü bir hızla uyarılar taşınabiliyordu.⁵⁸² Deneyimli ve îtimat edilen bir emîr tarafından komuta edilen lojistik ağırlık, ayrıca ateşli birlikleri, silâhları onarmak için demirciler, kuşatma âletlerinin yapımı için mühendisler ve uzmanlarla kuşatma araç gereçlerini içerirdi. Bununla birlikte, savaşçı olmayan unsurlar, istihbârat elemanları, postacılar, kazasker, reisü’l-etıbbâ,

⁵⁷⁷ Makrîzî, *es-Sülûk...*, I, 94; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 290-291; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 357; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 93.

⁵⁷⁸ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 81; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 289-291; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 356-357; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 414; Dudu Kuşçu, a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 93.

⁵⁷⁹ Nicolle, *Saladin...*, s. 21; a. mlf., *Hattin 1187...*, s. 29; Nicholson-Nicolle, *God’s Warriors...*, s. 28; Gibb, a.g.m., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 100.

⁵⁸⁰ Nicolle, *Hattin 1187...*, s. 29-30; Nicholson-Nicolle, *God’s Warriors...*, s. 28.

⁵⁸¹ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 265, 282; a. mlf., *a.g.e.*, s. 263, 283; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 166, 179; Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 178-179; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 427-428.

⁵⁸² Nicolle, *Hattin 1187...*, s. 29; Nicholson-Nicolle, *God’s Warriors...*, s. 28.

vâizler, mutasavvıflar, hizmetçiler, at, katır, eşek taşıyıcıları, deveciler, kâtipler, dinî görevliler, tabipler ve cerrahlar da yer alırlardı. Ayrıca ordunun seyyar hastaneleri vardı ve bunlar da diğer ağırlıklarla berâber taşınırdı.⁵⁸³ Lojistik ağırlık ile birlikte hareket eden sûku'l-asâkirde, değinildiği üzere pek çok tâcir vardı ve böylece askerler, gerektiğinde erzak, silâh ve diğer askerî malzemeleri temin ederlerdi.⁵⁸⁴

Ancak ordunun ağırlıkları ve sûku'l-asâkir ordudan uzaklaştığı vakit, ihtiyaç malzemelerinin fiyatları oldukça artardı. Nitekim 587 (1191) senesinde Akkâyı ele geçiren Haçlıların, önce Askalân üzerine yürüyüşe geçip, sonra buranın Salâhaddîn tarafından tahrip edilmesi sebebiyle vazgeçerek Yafa üzerine harekete geçmeleri, Eyyûbî Sultanı'nın askerleriyle onları tâkip etmeyi sürdürmesi esnasında her iki ordu da ihtiyaç duyduğu gıda maddelerinden bâzılarını temin edememiş, bulunanların da fiyatları bir hayli artmıştı. Zîra ekmek bulunamazken, buğday, arpa ve benzerlerinin fiyatları ise aşırı derecede yükselmiş idi.⁵⁸⁵ Nitekim Haçlıları tâkibi sırasında Sultan Salâhaddîn, lojistik ağırlığı Mecdel Yaba'ya naklettikten sonra birlikleriyle Kaysariyye Nehri'nin yanına varıp ağırlıksız olarak indiğinde, mezkûr yerde de buğday, arpa ve benzerlerinin fiyatı yükselmiş, orada bulunan İbn Şeddâd'ın "*Bir peksimet*⁵⁸⁶ dört dinara ve çeyrek (irdeb) arpa 2.5 dirheme ulaştı. Ekmek ise hemen hemen hiçbir yerde bulunamıyordu" şeklindeki kaydı mevcut durumu göstermektedir.⁵⁸⁷

Sultan Salâhaddîn ordusuyla bir muhârebeye girecekse, sûku'l-asâkir ile lojistik ağırlıklar ordunun üssünde kalırdı.⁵⁸⁸ Bu yüzden askerler, erzaklarını ya yanlarında götürürler ya da erzakları taşıyan ve "*el-atlabü'l-mîre*" veya "*el-mîre*" olarak adlandırılan birlikler vâsıtasıyla ihtiyaçlarını temin ederlerdi.⁵⁸⁹

⁵⁸³ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 294; Nicolle, *Hattin 1187...*, s. 30; Nicholson-Nicolle, *God's Warriors...*, s. 29.

⁵⁸⁴ Nicolle, *Hattin 1187...*, s. 30; Nicholson-Nicolle, *God's Warriors...*, s. 29.

⁵⁸⁵ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 266; a. mlf., *a.g.e.*, s. 265; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 168; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 291; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 357; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 94.

⁵⁸⁶ Poğaça veya onun kadar küçük bir ekmek. Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 358.

⁵⁸⁷ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 266; a. mlf., *a.g.e.*, s. 265; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 168.

⁵⁸⁸ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 291; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 358; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 94.

⁵⁸⁹ Ayşe Dudu Kuşçu'ya göre; "*Pek çok kaynaktan 'el-Mîre' veya 'el-atlabü'l-Mîre' olarak zikredilen birliği Ramazan Şeşen, merkeze bağlı ve vilâyetlerdeki emîrlerle ilgisi olmayan askerî*

Askerlerin ordu üssüne dönmelerine kadar, kendi yiyecekleri ile hayvanlarının yemini de yanlarında taşımaları zorunlu olan seferler de vardı ve bu duruma “*cerîdeten (yalın, günlük) seferler*” adı verilirdi.⁵⁹⁰ Nitekim 587’de (1191) Sultan Salâhaddîn, Mecdel Yâbâ üzerinden Kaysariyye’ye indiğinde yanında hafif cerîde birlikleri vardı.⁵⁹¹ Yine Eyyûbî Sultanı, 578 (1182) senesinde Beyrut ile Baysan’ı fethetmek üzere sefere çıktığında Mısır filosuna da yola çıkmasını emretmiş ve donanmanın Beyrut’a yaklaştığını öğrendiğinde, ordu ağırlıklarını Ba‘lebek’te bırakmak sûretiyle vakit kazanıp muhâsarayı başlatmak için askerleriyle cerîdeten Beyrut’a doğru hareket etmişti.⁵⁹²

Bununla birlikte Sultan Salâhaddîn, kuvvetleriyle uzun ve yorucu bir sefere çıkacağı zaman, askerlerini teşvik etmek için onlara ihtiyaten fazladan nakit para (harcırâh) dağıtırdı. Nitekim 575 (1179) yılında Beytü’l-Ahzan Kalesi’nin fethi öncesinde, askerlerine çeşitli mallar ve nafaka dağıtmıştı. 577 (1181) senesinde Kutluğ-aba’nın maiyetinde giden tavâşîlere (memlûk), iktâlî olmalarına rağmen 10’ar dinar nafaka verilmişti.⁵⁹³ 583’te (1187) Kudüs’ün fethinden sonra buradan elde dilen ganîmet, Sûr üzerine yürüyüşe geçilmeden önce emîrlere, âlimlere ve diğer görevlilere dağıtılmıştı. Zikredilen tüm hâdiselerde dağıtılan para ve mal, orduda bulunan askerleri teşvik etmek içindi.⁵⁹⁴

birlikler olarak ifâde etse de kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bir çeşit levâzım birliği gibi erzak taşıyan bir birlik olduğu ortaya çıkmaktadır; üstelik terimin Arapça mânâsı yiyecek, azık ve erzak demektir. Bu yüzdendir ki, kaynaklarda ara sıra “el-Mîre el-Mutavâsıla” ve el-Mîre ile ulûfenin yokluğundan bahsedilmektedir.” Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 283; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 358; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 94.

⁵⁹⁰ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 291; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 358; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 94.

⁵⁹¹ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 266; a. mlf., *a.g.e.*, s. 265; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 168.

⁵⁹² Ebû Şâme el-Makdisî, *a.g.e.*, III, 111.

⁵⁹³ Makrîzî, *es-Sülûk...*, I, 76; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 291; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 356; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 92.

⁵⁹⁴ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 136; a. mlf., *a.g.e.*, s. 131; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 78; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 291; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 356; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 93.

3.4. Zerdhâne (Zırhhâne/Silâhhâne)

Arapça bir terim olan “zerd”in sözlük mânâsı zırhdır.⁵⁹⁵ Sultan Salâhaddîn devrinde ok, yay, mızrak, kılıç, zırh gibi muhârebe teçhizatının harp veya sefere çıkılması durumunda ihtiyacı olan askerlere verilmek üzere temin edilip toplandığı yere “zerdhâne” denilirdi. Silâhhâne veya zırhhâne olarak adlandırılan zerdhânenin idâresi, bakımı ve denetiminden mes’ul olan kişiye ise “Nâzıru Hazâini’s-Silâh (Silâh Depoları Bakanı)” veyahut da “Emîr-i Silâh (Silâhdar)” adı verilirdi.⁵⁹⁶

Zerdhâne “zerdkeş” denilen silâh îmâliyle meşgul olan özel ustalar vardı⁵⁹⁷ ve bu sebeple silâh üretmek üzere zerdhâneye devlet hazînesinden husûsî tahsîsât ayrılırdı. Sultanın hassa birliği ve ordunun dâimî-nizâmî askerlerinin silâhları sürekli yanlarında bulunurdu. Kahire, Halep, Dımaşk ve Musul gibi pek çok şehrin silâh istihsal yerleri vardı ve ayrıca çoğu şehir silâh çarşılarına sâhipti. Bir sefere çıkılacağı vakit, ordu teftiş edilir, yanında askerî teçhizatı olmayan, eksik olan veyahut da kullanmakta olduğu mevcut mühimmatı denetim sırasında uygun bulunmayan askerlere, zerdhânedan gerekli zırhlar ve silâhlar temin edilirdi.⁵⁹⁸ Ayrıca muhârebe sırasında, askerlerin kırılan silâhları ile diğer zâyî olan levâzımâtı da bağlı olduğu sultan ya da emîrlar tarafından tazmin edilirdi.⁵⁹⁹

Zerdhâne, Salâhaddîn’in ordusundaki muhârip askerlerin, teçhiz edilmesi için gerekli olan her türlü askerî mühimmatı bulundurması sebebiyle, son derece mühim idi. Nitekim 575’deki (1179) Merc-i Üyun Muhârebesi ile 585-588 (1189-1192) yılları arasındaki III. Haçlı Seferi sırasında vuku bulan hâdiselerde, zerdhânedan sıklıkla bahsedilmektedir.⁶⁰⁰

⁵⁹⁵ Kanar, a.g.e., s. 1004.

⁵⁹⁶ Şeşen, Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri, s. 288; Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 231. Büyük Selçuklulardan beri birçok Türk-İslâm devletinde mevcut olan silâhdar, sultana âit silâhların taşınması ve muhafazasıyla silâhhânesinden sorumlu görevliydi. Bkz.: Şerâfeddin Turan, “Silâhdar”, İA, X, 640; a. mlf., “Silâhdar”, DİA, XXXVII, 191.

⁵⁹⁷ Kalkaşendî, a.g.e., IV, 11-12; Hallak-Sabbağ, a.g.e., s. 106; Şeşen, Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri, s. 288.

⁵⁹⁸ Nicolle, Saladin..., s. 21; a. mlf., Hattin 1187..., s. 29; Şeşen, Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri, s. 288-289; Nicholson-Nicolle, God’s Warriors..., s. 28; Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 231; Gibb, a.g.m., İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar, s. 99.

⁵⁹⁹ Şeşen, Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri, s. 288-289; Dudu Kuşçu, a.g.e., s. 231.

⁶⁰⁰ Şeşen, Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri, s. 289.

Bununla birlikte kaynaklarda zerdhâne, zaman zaman emîrleri gözüaltında tutmak amacıyla hapsedildikleri yer olarak da geçmektedir. Elbette bu durumdan zerdhânenin aynı zamanda hapishâne olarak adlandırıldığı veya bir hapishâne olduğu mânâsı çıkarılmamalıdır. Ayşe Dudu Kuşçu'ya göre; bu dönemde silâh deposu olarak kullanılan zerdhânenin muayyen bir kısmı ya da odası, hem mekân bakımından münâsip olması, hem de emîrlerin alelâde suçlular gibi hapishânelere gönderilmek istenmemesi temâyülünden dolayı bu maksatla da kullanılmaktaydı.⁶⁰¹ Nitekim Salâhaddîn'in Akkâ'yı Haçlılara karşı müdâfaa etmeye çaba sarf ettiği sırada şehirden kaçan Hüsâmeddin Timurtaş b. Çavlı/Caveli, Eyyûbî Sultanı tarafından zerdhâneye hapsedilmiş idi. Bununla birlikte, esir olarak alınan Haçlıların da mezkûr yere hapsedildiği görülmektedir. Nitekim kalabalık bir Haçlı süvâri grubundan ele geçirilip Beyrut'tan getirilmiş olan 14 Haçlı askeri ile Arapların Haçlılardan esir ettikleri aralarında bir de kadının bulunduğu dört kişi zerdhâneye hapsedilmişti.⁶⁰²

3.5. Istabl (Ahır)

Sultan Salâhaddîn'in at, deve, katır gibi binitlerinin bulunduğu yere "*Istabl*" veya "*Istabl-Sultânî*" denilirdi.⁶⁰³ Istabl'da bulunan atların yetiştirilmesi, bakımı, tâlimi ve benzeri işleri "*Emîr-i Âhûr*", "*Mirâhûr*" ya da "*Emîr-i Istabl*" denilen görevli tarafından yapılırdı.⁶⁰⁴

Mezkûr yerde, at yetiştirmek maksadıyla özel seyisler bulunmakta ve bunun için devlet hazînesinden husûsî ödenek ayrılmaktaydı. Salâhaddîn'in dâimî ordusu, büyük ölçüde süvârilere müteşekkil olduğu için, her askerin kullandığı askerî teçhizat gibi, binek atı da dâima yanında bulunurdu. Sefer öncesi yapılan ordu teftişinde, bir askerin atı yoksa veya sâhip olduğu at muhârebe için yeterli görülmezse, kendisine *istabl*dan at verilirdi. Hâkezâ, bir askerin harp sırasında atının

⁶⁰¹ Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 231-232.

⁶⁰² İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 254, 269, 278; a. mlf., **a.g.e.**, s. 252, 268, 279; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 159, 170, 177.

⁶⁰³ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 288; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 235.

⁶⁰⁴ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 235; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 235.

zâyi olması durumunda, bağlı olduğu sultan veya emîrler tarafından kendisine yeni bir at temin edilmekteydi. Bununla birlikte zerdhâne ile ıstabl arasında yakın bir ilişki söz konusu idi. Bunlardan ilki; bir askerin ok, yay, kılıç gibi silâh ihtiyacı, ikincisi ise; binek atını temini içindi. *Istabl*dan da zerdhâne gibi Merc-i Üyun Muhârebesi ve III. Haçlı Seferi ordularına karşı Akkâ önlerinde verilen mücâdeleler sırasında bahsedilmektedir. Öyle ki, Sultan Salâhaddîn mezkûr Haçlı seferi sırasında düşman kuvvetleriyle çarpışırken, askerlerine 12.000 at dağıtmıştı.⁶⁰⁵ Ayrıca bir sefer tertip edileceği zaman, gerekli olan ikmâl tedbirleri de alınırdı. Nitekim askerlerin bindikleri at ile yüklerini taşıyan katırı, devesi ve diğer hayvanların otlatılması maksadıyla menzillerde otlaklar bulundurulurdu.⁶⁰⁶

Eyyûbî Sultanı, 575 (1179) yılındaki Merc-i Üyun Muhârebesi öncesinde Banyas'a hareket ettiği sırada ıstablı yanındaydı ve içerisinde Arap atları bulunmaktaydı.⁶⁰⁷ Bununla birlikte, ileri gelen emîrler ile devlet adamlarının da ıstablı vardı.⁶⁰⁸ Nitekim Salâhaddîn, 571'de (1175) Hama yakınlarında Musul hâkimi Seyfeddin Gâzî'yi mağlûp edip, onun arkasında bıraktığı ordu ağırlıklarını ele geçirdiğinde, çok sayıda mal, silâh gibi ganîmetlerin yanı sıra orada bulunan ıstablardaki atlara da sâhip olmuştu.⁶⁰⁹

Bununla birlikte Salâhaddîn döneminde, ıstabl sorumlusu olan görevlinin adına yalnızca, 588 (1192) senesinde İngiltere Kralı Richard'ın Mısır'dan gelen bir kervana saldırı düzenlemesi sırasında rastlanılmakta; bu hususta Emîr-i Âhûr Şemseddin Eslem diye birinin adı geçmektedir.⁶¹⁰

⁶⁰⁵ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 288-289; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 235.

⁶⁰⁶ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 289.

⁶⁰⁷ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 289; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 235.

⁶⁰⁸ Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 235.

⁶⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 338; İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 96; a. mlf., *a.g.e.*, s. 93; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 53.

⁶¹⁰ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 317; a. mlf., *a.g.e.*, s. 320; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 206; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 177, 212.

3.6. Harp Zamanı

Kış mevsiminin bitmesine müteakip gelen ilkbahar mevsiminde, hava sıcaklığının artmaya başlamasıyla, mevsim şartları muhârebe için uygun hâle gelir ve böylece Sultan Salâhaddîn, Haçlılar üzerine yürümek üzere kuvvetlerine sefer hazırlıklarına başlamaları tâlimatını verirdi. Bilhassa Dımaşk bölgesinde yaşanan şiddetli soğuklar sebebiyle bataklığa dönüşen toprakların söz konusu mevsimin bitmesinden sonra normale dönmesiyle, civardaki vilâyet kuvvetleri harp meydanına inmek ve Haçlılarla çarpışmak üzere hazırlıklara başlardı.⁶¹¹

Eyyûbî kuvvetleri ile Haçlılar arasında kış mevsiminin yaşandığı aylarda meydana gelen hâdiseler var ise de bunlar küçük çarpışmalar, pusu kurma ve düşman durumu hakkında istihbârat toplamak üzere gönderilen birliklerden ibâret idi. Haçlılarla muhârebelerin vuku bulduğu dönemlere bakıldığında, harp zamanının genellikle sert kış şartlarının bitiminden sonraki kış mevsimine kadar geçen süredeki sekiz dokuz aylık kısmı kapsamaktadır.⁶¹² İbnü'l-Esîr ile İbn Şeddâd gibi dönemin kaynakları tetkik edildiğinde, Sultan Salâhaddîn'in kış mevsimin başlaması üzerine Haçlıların da muhârebe edemeyeceklerini gördüğünde, askerlerine memleketlerine dönmeleri için izin verdiği ve ilkbahar mevsiminin gelişiyle de askerlerin gelerek Eyyûbî Sultanı'nın ordusuna iştirak ettikleri görülmektedir.⁶¹³

Nitekim bu hususta İbn Şeddâd; *"Kış mevsimi başlayıp denizler dalgalarla kabardığında, şiddetli ve dâimî olarak yağın yağmurlar sebebiyle, düşmanın harp çıkarma veya Akkâ şehrini sıkı muhâsara altında tutma imkânı bulamayacağını gördüğünde Sultan Salâhaddîn, Müslüman askerlereistirâhat etmeleri ve hareket zamanı gelinceye kadar atlarını dinlendirmeleri için memleketlerine geri dönme izni verdiğini"* zikretmektedir. Nitekim, 15 Şevval 586 (15 Kasım 1190) tarihinden itibaren Eyyûbî ordusunu teşkil eden çeşitli vilâyetlerin sâhipleri, idârelerindeki askerlerle ayrılmaya başlamışlardı.⁶¹⁴ Harp zamanı geldiğinde vilâyet sâhipleri, askerleriyle beraber Salâhaddîn'in ordusuna iştirak ederlerdi. Yine aynı müellifin;

⁶¹¹ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 137; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 438-439.

⁶¹² Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 137; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 439.

⁶¹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 71; İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 182, 184-185, 187-189, 308, 314; a. mlf., *a.g.e.*, s. 177, 180, 182-183, 185, 310, 317; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 110-113, 199, 204.

⁶¹⁴ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 229-230; a. mlf., *a.g.e.*, s. 225; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 140.

*“11 Rebülevvel 587 (8 Nisan 1191) tarihinden itibaren hava düzeldi ve deniz yolları da kullanılabilir oldu. Böylece her iki tarafın askerleri için de savaşa geri dönme zamanı geldi”*⁶¹⁵ şeklindeki bu kaydı ile yukarıda zikredilen diğer kaydı göz önüne alındığında harp zamanı hususu açıklığa kavuşmaktadır.

Bununla birlikte Salâhaddîn, Haçlılarla muhârebeye gireceği gün olarak Cuma gününün kutsiyetini göz önünde bulundurarak, mezkûr günde çarpışmayı ganîmet gibi görmekteydi. Elbette bu durum, diğer günlerde düşmanla savaşa tutuşmadığı ve Cuma gününü beklediği mânâsına gelmemektedir. Fakat Eyyûbî Sultanı, söz konusu günde vuku bulan muhârebelerin daha çok hayır getireceğine inanırdı.⁶¹⁶ Nitekim 27 Receb 583 (2 Ekim 1187) Cuma günü Kudüs fethedilmiş idi.⁶¹⁷ Yine Salâhaddîn Akkâ’yı, Dımaşk’ın kuzey sahillerindeki yâni Antakya civarındaki bütün kaleleri Cuma günlerinde ele geçirmişti. Belki de bu durum, sultanın harp dîvânının bir plânlamasıydı; Cuma gününün askerler üzerindeki müspet tesirini ve askerlerin söz konusu günde daha cesurca cenk ettiklerini dikkâte almış olabilirler; çünkü Cuma gününün Eyyûbî askerlerinin üzerinde psikolojik etkisi büyüktü. Ancak zafer veya hezîmeti herhangi bir günle ilişkilendirmek pek mümkün değildir. Zira Salâhaddîn, ordusuyla Cuma günü dışında diğer günlerde zaferler elde ettiği gibi, bahsi geçen günde başarısızlığa uğradığı durumlar da vâkiydi.⁶¹⁸ Nitekim Salâhaddîn, uzun süredir Haçlılara karşı müdâfaa ettiği Akkâ şehrini, 17 Cemâziyelâhîr 587 (12 Temmuz 1191) Cuma günü kaybetmişti.⁶¹⁹

3.7. İstişâre/Harp Meclisi

Diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Eyyûbî Devleti’nde de sultan, devletin reisi, idârî ve askerî teşkilât bakımından en yetkilisi olduğu için, onun emirleri kanun hükmündeydi. Ancak devletin bir İslâm devleti olmasından

⁶¹⁵ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 236-237; a. mlf., **a.g.e.**, s. 232; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 145.

⁶¹⁶ Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 139; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 439.

⁶¹⁷ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 433; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 135; a. mlf., **a.g.e.**, s. 130; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 77; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 116.

⁶¹⁸ Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 139; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 440.

⁶¹⁹ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 65; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 258; a. mlf., **a.g.e.**, s. 256; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 161; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 156-157.

mütevellit, İslâm hukukuna ve ayrıca idârî teâmüle “*el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*” olarak adlandırılan devlet adamlarının idârî kararlarını, örf ve göreneklerini dikkate alması gerekirdi. Aksi taktirde, çıkardığı emirlerin tam anlamıyla tatbik edilme durumu azalabilirdi. Fakat Salâhaddîn, mühim meselelerde etrafında bulunan üst düzey devlet ricaliyle dâima istişâre eden bir hükümdardı ve ihtiyatlı hareket etmek âdetiydi.⁶²⁰ Eyyûbî Sultanı’nın yanında, bilhassa askerî hususlarda danıştığı bir erkânı vardı. Harp döneminde, sulh veyahut da yeni şehirlerin ve kalelerin fethi maksadıyla yapılacak askerî harekâtlar gibi önemli hususlarda, ilgili kişilere haber gönderip, kendi idâresinde toplantılar düzenlerdi.⁶²¹

Sultan Salâhaddîn döneminde İstişâre/Harp Meclisi’nde genellikle âilesinden; kardeşi el-Âdil, oğulları el-Efdâl ile ez-Zâhir Gâzî, kardeşinin oğlu Takıyeddin Ömer, dayısı Şihabüddin el-Harimî, ileri gelen emîrlerle kumandanlardan; danışmanı ve veziri Kadı el-Fâzıl, Kadiasker İbn Şeddâd, Seyfeddin el-Meştûb, Bahâeddin Karakuş, Hüsâmeddin Ebû’l-Heycâ es-Semîn, Alâmeddin Süleyman b. Candar, şehir ve kale vâlilerinden; Fakîh Ziyâeddin Îsâ el-Hakkârî, İzzeddin Curdik en-Nûri, Şemseddin İbnü’l-Mukaddem gibi kişiler bulunurdu.⁶²²

Yukarıda bahsi geçen kimseler veya sultanın o an yanında bulunanlar, toplanan mecliste fikirlerini açıkça zikrederler, kararı ise sultan verirdi. Ama Salâhaddîn mizacı gereği istişâre etmeyi önemseydiği için tartışılan hususta bazen kendisiyle aynı düşüncede olmayan kişilerin çoğunlukta olduğunu gördüğünde, kendi fikrinden vazgeçip çoğunluğun düşüncesine uyarak hareket etmeyi tercih ederdi. Onun döneminde hem bu durum hem de umûmî olarak İstişâre Meclisi’nin işleviyle ilgili pek çok misâl verilebilir.

Nitekim, Kudüs’ü fethinden sonra Sûr üzerine harekete geçilip, 12 Ramazan 583’te (25 Kasım 1187) şehrin karadan ve denizden muhâsara altına aldığı esnada, kentteki Haçlıların şiddetli mukavemet göstermesi ve burayı denizden kuşatan Eyyûbî donanmasının Haçlılar tarafından gafil avlanarak beş geminin

⁶²⁰ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 206; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 192.

⁶²¹ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 125; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 206; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 192; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 432.

⁶²² Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 125; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 432-433.

kumandanlarıyla birlikte ele geçirilmesi, bununla berâber başlayan kış mevsiminin yağan yağmurlarla iyice şiddetini artırması gibi sebeplerden dolayı ordudaki askerlerden bir kısmı, kuşatmanın sürdürülmesinde isteksizlik gösterince, Sultan Salâhaddîn durumu görüşmek üzere emîrlerini çağırarak İstişâre Meclisi'ni toplamıştı. Mecliste bulunan emîrler arasında görüş ayrılığı çıkmış, bir kısmı kış mevsimini ileri sürerek kuşatmanın kaldırılmasını savunurken diğer bir kısım ise şehrin fethinde ısrarcıydı. Netice îtibâriyle Eyyûbî Sultanı, askerlerin isteksiz cenk ettiklerini gördüğü için çoğunluğun zikrettiği görüşü göz önünde bulundurup, kuşatmayı kaldırmaya karar vermiş idi.⁶²³

Akkâ önlerinde toplanan Haçlı kuvvetleriyle 21 Şâban 585 (4 Ekim 1189) tarihinde girilen muhârebede bir ara dağılma emâreleri göstermiş olsa da askerlerini toparlayıp düşmanı hezîmete uğratmayı başaran Sultan Salâhaddîn,⁶²⁴ mezkûr savaştan sekiz gün sonra 29 Şâban'da (12 Ekim) ileri gelen emîrler ile görüş erbâbı kimselerin düşüncelerini öğrenmek üzere onları huzuruna çağırıp İstişâre Meclisi'ni toplamıştı. Eyyûbî Sultanı, onlara hitaben “...Sizler biliyorsunuz ki, askerlerimiz bu kadardır. el-Melikü'l-Âdil'den başka arkamızda bekleyen başka bir kuvvetimiz yoktur ve o da yanımıza varmak üzeredir. Düşman, burada kalıp deniz açılıncaya kadar varlığını sürdürürürse, onlara büyük bir destek gelir. Benim düşüncem ve tamamen desteklediğim görüş, düşmanla mücadeleyi sürdürmektir. Buyurunuz, sizler de bana bu husustaki düşüncelerinizi bildirin” diyerek mecliste bulunanlara fikirlerini sormuş, onlarda sultanın bu sözleri üzerine aralarında yaptıkları konuşmalar sonunda şu görüşü ileri sürmüşlerdi: “...Sultanın lojistik ağırlığın derhâl Tell Harrûbe'ye nakledilmesi yönündeki emrinin, askerlerin 50 gündür silâh altında ve at üstünde olması, bilhassa girilen son muhârebede askerlerin yorgun düşmeleri sebebiyle birkaç gün ertelenmelidir ki, askerlerimiz istirahat edip kendilerini toparlasınlar. Atlar da aynı şekilde ağızlarındaki gemlerin derilerini oymasından bıkip usanmışlardı. Bu arada el-Melikü'l-Âdil gelecek amel ve görüşte bize iştirak edecektir. Harp sırasında kaçan askerler de geri çevrilecek ve böylece piyâdeler,

⁶²³ İbnü'l-Esîr, a.g.e., XI, 439; İbn Şeddâd, a.g.e., s. 137-138; a. mlf., a.g.e., s. 132-133; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 79.

⁶²⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., XII, 42-43; İbn Şeddâd, a.g.e., s. 170, 172-175; a. mlf., a.g.e., s. 166, 168-170; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 101-104.

düşman piyâdelerinin karşısındaki yerlerinde toplanacaklardı. Ayrıca bu günlerde sultanın silâh taşıma, daldığı düşünceler ve karşılaştığı şeylerin yoğunluğunun verdiği mizaç rahatsızlığının onu bitkin düşürdüğünü göz önünde bulundurmalıyız.” İstişâre Meclisi’nde bulunanların uzlaşmaya vardıkları bu görüşü Eyyûbî Sultanı, onlarla aynı fikirde olmasa da maslahat gibi değerlendirip bu yönüyle onaylamıştı.⁶²⁵

III. Haçlı Seferi’nin başladığı sıralarda, bölgedeki Haçlıların Akkâ üzerine hareket edeceklerine dâir haber alınca Salâhaddîn, 15 Rebülevvel 586’da (22 Nisan 1190) ileri gelen emîrleriyle Merc-i Üyun denilen mevkide istişâre etmek üzere bir araya geldi. Sultan, *“Doğru olan Akkâ’ya sahil şeridinden ilerlemeye çalışan Haçlıların üzerine derhâl taarruza geçnek ve onların şehir önlerinde toplanmalarına mâni olmaktır. Aksi taktirde Haçlılar, Akkâ önlerine gelirlerse çocuk, yaşlı ayırmadan halkı kendilerine sur gibi kullanarak hendek açmaya başlarlar ve böylece onlara hücum etmemizi güçleştirebilirler. İşte o zaman şehir düşme tehlikesiyle karşılaşır”* diyerek meclistekilere ne düşündüklerini sormuş; ama onların hepsi aynı görüşte olarak *“Haçlılar, Akkâ’ya geldikleri vakit askerlerimizi toplar ve onları bir günde yerlerinden ederiz”* diyerek muhâlefette bulunmuşlardı. Bunun üzerine Salâhaddîn, adamlarıyla aynı düşüncede olmasa da çoğunluğun görüşünü gözeterek kararını bu yönde vermiş idi. Ancak Eyyûbî Sultanı, çoğunluğa uyup karar verdiyse de geçen zaman zarfında söyledikleri yaşanmıştı. Nitekim İbn Şeddâd bu hususta: *“Oysa durum, sultanın dediği gibi zuhur etti. Yemin ederim ki, bu sözleri söylediğini duydum ve söylediklerinin gerçekleştiğine de şahit oldum”* diyerek sultanın öngörüsünü takdir etmektedir.⁶²⁶

⁶²⁵ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 177-178; a. mlf., **a.g.e.**, s. 173-174; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 105-106. İbnü’l-Esîr’e göre; *“Akkâ önünde vuku bulan büyük muhârebeden sonra Haçlılardan çok sayıda asker öldürülünce bölgeyi onların cesetlerinden çıkan kokular sarmış ve hava nefes alınamaz hâle gelmişti. Bu durumdan hem askerler rahatsız olmuşlar hem de Salâhaddîn rahatsızlık hissetmiş ve her zaman olduğu gibi yine kulunç hastalığında yakalanmıştı. Bunun üzerine emîrler, istişâre etmek üzere Salâhaddîn’in yanına gelip sultana; “Haçlıları zor durumda bıraktık, yerlerinden ayrılmak isteseler de ayrılamazlar. Bizim onlardan uzaklaşmamız daha doğru olur ve böylece onlarda oradan ayrılıp geri dönebilirler. Giderlerse ki, öyle görünüyor, biz onların onlar bizim şerrimizden kurtulmuş olur. Eğer kalacak olurlarsa yine muhârebeye girer, önceki durumumuza döneriz. Üstelik siz de rahatsızlandınız ve acı çekiyorsunuz. Asılsız haberler çıkacak olursa halk mahvolur. Tüm bunları göz önünde bulundurarak buradan uzaklaşmamız daha doğru olur” dediler. Tabipler de bu hususta emîrleri destekleyince, Sultan Salâhaddîn de onların düşüncelerini kabul edip onaylamıştı.”* Bkz.: İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 44.

⁶²⁶ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 182; a. mlf., **a.g.e.**, s. 178; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 108-109.

Yine Cemâziyelâhir 586'da (Haziran 1191) Sultan Salâhaddîn, Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa'nın Kilikya bölgesine ulaşp, İslâm topraklarına yaklaştığıyla ilgili haberler alınca emîrlerini ve görüş erbâbı kimseleri ne yapılması gerektiği hususunda toplayarak istişârede bulunmuş, askerlerin bir kısmının Alman İmparatoru'nun geçeceği yolun güzergâhında bulunan yerlere gönderilmesi ve kalan kısmının da sultanın emrinde düşmanın yanaşacağı menzilde konuşlanması üzerinde görüş birliği sağlanarak karar alınmıştı.⁶²⁷

Bununla birlikte İstişâre Meclisi'nde, tartışılan husus üzerine herhangi bir karar alınamadığı ve bu durumun, bilhassa kritik durumda yaşandığı hâdiseler de vardı. Nitekim III. Haçlı Seferi ordularının Akkâ üzerine ulaşmalarıyla birlikte kentin ağır bir muhâsara altına alınması sebebiyle şehir garnizonunda bulunan Eyyûbî birlikleri, artık müdâfaayı sürdüremeyecek duruma gelmeleri üzerine, Haçlılarla musâlahâ görüşmelerine başlayıp, Akkâ'nın teslimi hususunda bir protokol üzerinde anlaşmaya varmışlardı. 17 Cemâziyelâhir 587'de (12 Temmuz 1191) kendisine ulaştırılan bu anlaşmada zikredilenleri kabul edilemez bulan Eyyûbî Sultanı, bu hususta adamlarının düşüncelerini öğrenmek maksadıyla meclisin toplanmasını emretmişti. Ancak bahsi geçen konu üzerine mecliste bulunan kişilerin görüşlerinin farklılık gösterip ortak bir kanaate varamamaları, Salâhaddîn'i de ne yapacağı hususunda karmaşık bir belirsizlikle karşı karşıya bırakmıştı. Tartışmaların sürdüğü, Eyyûbî Sultanı'nın musâlahaya karşı olduğu yönünde ifâde azmini tatbik etme noktasına getirmeye çaba sarf ettiği sırada ise o gün Akkâ Haçlılar tarafından ele geçirilmişti.⁶²⁸

Haçlılar, Akkâ'yı ele geçirip tahkim ettikten sonra, İngiltere Kralı Richard'ın liderliğinde ilerleyişlerini sürdürmeye karar vermişlerdi.⁶²⁹ Sultan onların Askalân'a doğru yöneceklerini öğrendiğinde, kuvvetleriyle Haçlıları tâkibi bırakmayıp onları sıkıştırmayı sürdürmüş ve nitekim 14 Şâban 587 (6 Eylül 1191) tarihinde Arsûf'ta Haçlılarla büyük bir muhârebeye tutuştuysa da onları durduracak kesin bir netice

⁶²⁷ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 194; a. mlf., **a.g.e.**, s. 189; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 113.

⁶²⁸ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 257-258; a. mlf., **a.g.e.**, s. 255-256; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 161. Krş.: İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 66-67.

⁶²⁹ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 264; a. mlf., **a.g.e.**, s. 262; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 166.

elde edememişti.⁶³⁰ Mezkûr hâdiseden sonra Eyyûbî Sultanı, Haçlıların fikirlerini değiştirerek Yafa'ya gidip bu şehri tahkim edeceklerini öğrendiğinde ise, bu hususu görüşmek üzere ileri gelen emîrlerini çağırıp İstişâre Meclisi'ni toplamayı uygun görmüştü. Müzâkere neticesinde el-Âdil'in bir grup askerle düşmana yakın bir yerde bekleyip, onların hareketlerini karargâha ulaştırması ve Sultan Salâhaddîn'in de Askalân'a giderek bu kenti tahrip etmesi yönünde çoğunluk görüş belirtince, sultanın gönlü râzı olmasa da bu yönde karar almak zorunda kalmış idi.⁶³¹

Yine Sultan Salâhaddîn'in 11 Şevval 587'de (1 Kasım 1191) kumandanlarını, emîrlerini ve mühim kimseleri toplayarak İngiltere Kralı ile Sûr hâkimi Conrad de Montferrat (Markiz) ile yapılan görüşmeler sonunda teklif edilen her iki sulhtan hangisinin seçilmesi ve içeriğiyle ilgili hususta,⁶³² Kudüs üzerine harekete geçen Haçlıların 27 Rebûlevvel 588 (12 Nisan 1192) tarihinde Kudüs'e yakın bir yer olan Beytü'n-Nûbe'ye inmeleri üzerine onlara karşı hangi tedbirlerin alınması gerektiğiyle konuda,⁶³³ aynı yıl içinde 19 Cemâziyelâhir'de (2 Temmuz) Haçlıların Kudüs'ü muhâsarası durumunda nasıl hareket edileceğiyle ilgili emîrler ile kumandanların neler düşündüklerini öğrenmek maksadıyla İstişâre Meclisi'ni bir araya getirip, orada bulunanların görüşlerini dinlemiş ve muhtelif fikirler olmaksızın görüş birliği doğrultusunda karar almıştı.⁶³⁴

Şimdiye kadar zikredilen hâdiselerde görünen şu ki, Sultan Salâhaddîn, önemli mevzularda hüküm vereceği vakit, yanında bulunan kumandan, emîr ve ehil kişilerin görüşlerine başvurmakta, tartışılan konuda bâzen mecliste bulunanlarla aynı düşüncede olmadığı durumlarda dahi, yine çoğunluğun fikrini gözeterek kararlar almaktaydı. Nitekim bu durum, Eyyûbî Sultanı'nın istişâreye ne kadar ehemmiyet verdiğini göstermektedir.

⁶³⁰ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 68-69; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 275-277; a. mlf., **a.g.e.**, s. 275-277; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 174-176.

⁶³¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 69-70; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 279; a. mlf., **a.g.e.**, s. 279-280; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 177-178.

⁶³² İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 303-304; a. mlf., **a.g.e.**, s. 305-306; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 195-196.

⁶³³ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 316; a. mlf., **a.g.e.**, s. 318-319; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 205.

⁶³⁴ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 321-322; a. mlf., **a.g.e.**, s. 324-325; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 209-210.

3.8. Muhârebe Nizâmı

Sultan Salâhaddîn devri Eyyûbî ordusunun harp düzeni, menşei îtibâriyle Sâsânîlere dayanan, yerleşik kültürün hâkim olduğu devletlerde daha çok tatbik edilen, Sâmânîlerden diğer Türk-İslâm devletlerine intikal ettiği kabul edilen “*beşli (hâmis) sistem*” olarak adlandırılan bir biçimdeydi.⁶³⁵ Bu tertibâta göre ordu; merkez (kalp), sağ (meymene), sol (meysere), öncü (mukaddime) ve artçı (sâka) olmak üzere beş kısma ayrılırdı. Mezkûr sistem, Eyyûbî Sultanı’nın hükümrânlığı boyunca, çeşitli seferlerde ve muhârebelerde büyük ölçüde tatbik edildi. Harp öncesi sâhip olunan kuvvetler merkez, sağ ve sol kanatlar şeklinde tanzim edilir, yürüyüşe geçildiğinde mezkûr düzende tertip edilen kuvvetlerin arka tarafında artçı (sâka) birlikler, ön tarafında ise öncü (mukaddime) birlikler bulunurdu.⁶³⁶ Bununla birlikte, yürüyüş hâlinde olan ordunun yan kısmından düşman kuvvetleri tarafından gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı hızlı ve kolay bir şekilde muhârebe nizâmına geçebilmek amacıyla merkez kuvvet ortada, sağ ve sol kanatlardaki kuvvetlerin biri önde, diğeri ise arkada yürüyüşü sürdürürdü.⁶³⁷ Düşman kuvvetlerinin harekete geçmesi durumunda, sultan ve emîrlerin kôsleriyle boruları çalmaya başlar ve ordu derhâl harp düzenine geçerdi.⁶³⁸ Muhârebeye girilecekse artçı ve öncü birlikler asıl kuvvetlerle birleşir ve böylece Salâhaddîn, ordusuna merkez (orta), sağ ve sol kanat şeklinde nizâm verdikten sonra genellikle câlişkiye olarak adlandırılan hücum müfrezesini öne sürmesiyle de düşman kuvvetlerinin üzerine taarruza geçilirdi.⁶³⁹

Mezkûr muhârebe düzeninde Sultan Salâhaddîn, “*Halkatü’l-Hassa*” veya “*Halkatü’s-Sultânî*” olarak adlandırılan birliğiyle merkez kısmında yer alırdı.⁶⁴⁰ Harp sırasında, emîrlerin sultanı görüp anında tâlimatlarını alabilmeleri maksadıyla

⁶³⁵ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 91; Köymen, *Büyük Selçuklu...*, III, 262; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 276; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 338; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 416; Dudu Kuşçu, *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 78.

⁶³⁶ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 91-92; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 276; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 338; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 416; Dudu Kuşçu, *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 78.

⁶³⁷ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 277; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 341; a. mlf., *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 80.

⁶³⁸ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 277.

⁶³⁹ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 108, 127, 223-224; a. mlf., *a.g.e.*, s. 105-106, 123, 219-220; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 61, 73, 136.

⁶⁴⁰ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 224; a. mlf., *a.g.e.*, s. 219; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 136; Lev, *Saladin...*, s. 156.

yanlarında bayrakları bulunurdu. Muhârebe gidişâtına göre bâzen sultanın, askerlerin harp azmini güçlendirmek, onları teşvik etmek ve düşmana korku salmak gâyesiyle öne atılarak kuvvetleriyle birlikte cenk ettiği de olurdu.⁶⁴¹ Nitekim 14 Şâban 587 (6 Eylül 1191) tarihindeki Arsûf Vakası'nda Salâhaddîn tarafından mevcut her birlik arasından seçilerek teşkil edilen hücum müfrezesi (câlişiyye), Haçlılar üzerine ok yağdırıp her taraftan birlikler düşmanı sıkıştırmaya çalıştığında Eyyûbî Sultanı, birliklere yaklaşp bâzılarını takviye olarak kalmaları için durdurmaya çaba sarf ederken, muhârebenin şiddetlendiği Haçlıların iyice kuşatıldığı sırada ise sol ile sağ kanat arasında hareket edip askerleri cihâda teşvik etmekteydi. Bu durumun bizzat tanığı olan İbn Şeddâd: *"Sultan, sağ ve sol kanatlar arasında gidip gelerek askerleri cihâda teşvik ediyordu. Ben birkaç defa onunla karşılaştım; etrafında yedek iki bineği tutan iki kişiden başka kimse yoktu. Kardeşi (el-Âdil) ile de benzer bir durumda, atılan oklar ikisinin de yanından uçuşurken karşılaştım"* şeklinde ifâde etmektedir.⁶⁴²

Bununla birlikte, ordunun sağ ve sol kanatlarında ise hânedan mensupları, ileri gelen emîrler ile kumandanların idâre ettikleri birlikler yer alırlardı. Salâhaddîn, sağ ile sol kanatta bulunan kuvvetleri komuta edebilecek kabileyette, îtimat ettiği bir emîr ya da kumandan belirler⁶⁴³ ve böylece muhârebe sırasında merkezde bulunan Eyyûbî Sultanı, orduyu kanatların başına vazîfelendirdiği kişiler vâsıtasıyla yönlendirerek ordunun merkez, sağ ve sol kanatlarının birbiriyle uyumlu bir şekilde hareket etmesini sağlardı.⁶⁴⁴ Nitekim Herevî'ye göre; *"Kalp ordunun merkeziydi. Sultan veya başkomutan kalpte yer alarak, ordunun harp sırasında durumunu gözlemleyip, sağ ya da sol kanatın hangisi zayıf düşerse, o tarafa doğru takviye birlik gönderirdi. Bu durum, muhârebede gâlip olmayı etkileyen önemli hususlardan biriydi."*⁶⁴⁵

⁶⁴¹ Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 93; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 416.

⁶⁴² İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 275; a. mlf., **a.g.e.**, s. 275; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 175.

⁶⁴³ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 171-172, 223-224; a. mlf., **a.g.e.**, s. 167, 219; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 101-102, 136; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 164.

⁶⁴⁴ Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 340; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 80.

⁶⁴⁵ Alî b. Ebî Bekr el-Herevî, **Tezkiretü'l-Hereviyye fî Hiyeli'l-Harbiyye**, Türkçe trc. Mehmed Ârif Hilmî Efendi, İstanbul 2016, s. 93.

Eyyûbî ordusu, mezkûr harp nizâmına göre ayrılmakla berâber muhârebelerde askerler belirli sayıdaki “*tulb*”lar hâlinde tertip edilirdi.⁶⁴⁶ Kadı el-Fâzıl’dan nakilde bulunan Makrîzî’ye göre; “*tulb*” terimi Oğuz lehçesinde sayısı 70, 100 veya 200 arasında değişen, kendisine âit sancağı, kösü ve borusu bulunan bir süvâri birliği için kullanılırdı.⁶⁴⁷ Makrîzî’nin naklettiği bilgiye bakıldığında *tulb* teriminin dar mânâsıyla kullanıldığı söylenebilir.

Zîra İmâdüddin el-İsfahânî, Sultan Salâhaddîn’in 569’da (1173) Kerek ve Şevbek üzerine tertip ettiği seferlerle ilgili mâlûmat verirken, “*bütün tulblar*” şeklinde bir ifâde kullanmaktadır.⁶⁴⁸ Yine Remle Muhârebesi, III. Onfroi de Toron’un yaralanması, Yafa ile Hittîn hâdiseleri dolayısıyla Eyyûbî Sultanı’nın, III. Onfroi de Toron’un, IV. Baudouin’in ve Trablus Kontu Raymond’un idâre ettikleri birlikler için *tulb* teriminin kullanıldığı görülmektedir. Hâkezâ, Arsûf Vakası’ndaki Musul birliği de mezkûr terimle ifâde edilmektedir.⁶⁴⁹

Yukarı zikredilen bilgiler ışığında “*tulb*”un, Salâhaddîn döneminde asker sayısı bakımından küçük veya büyük olması fark etmeksizin, her türlü birlik veyahut da doğrudan bir emîrin komutasındaki muhârip birliği belirten bir terim olduğu ifâde edilebilir.⁶⁵⁰ Harp durumunda Eyyûbî ordusu, Salâhaddîn tarafından tulblar hâlinde merkez, sağ ve sol kanat şeklinde tanzim edilir ve bu nizâmı düşman üzerine yürüyüşe geçilerek savaşıldı. Nitekim İbn Şeddâd, Eyyûbî Sultanı’nın, 11 Cemâziyelâhir 579’da (1 Ekim 1183) Kerek-Şevbek ve diğer Haçlı birliklerinden müteşekkil olan bir Haçlı ordusuyla Ayn Câlut mevkinde karşılaşmadan önce, onların Saffûriyye’de toplanıp harekete geçtiklerini öğrendiğinde, “*etlâb*” (tulbun

⁶⁴⁶ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 276; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 340; Şeşen, *a.g.m.*, *Belleten*, LIV, sayı: 209, s. 432-433; Dudu Kuşçu, *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 79.

⁶⁴⁷ Makrîzî, *el-Mevâiz...*, I, 139; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 276-277; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 340; Şeşen, *a.g.m.*, *Belleten*, LIV, sayı: 209, s. 433; Dudu Kuşçu, *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 79.

⁶⁴⁸ İmâdüddin el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 70; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 340; a. mlf., *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 80.

⁶⁴⁹ İmâdüddin el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 69-70, 78-79; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 277; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 340; a. mlf., *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 80.

⁶⁵⁰ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 277; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 340; Şeşen, *a.g.m.*, *Belleten*, LIV, sayı: 209, s. 433; Dudu Kuşçu, *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 79.

çoğ.) denilen askerî birlikleri merkez, sağ ve sol kanat şeklinde muhârebe nizâmına geçirip, düşmanla çarpışmak üzere ilerlediğini ve câlişiyye olarak adlandırılan hücum müfrezelerini öne çıkararak taarruza geçtiğini belirtmektedir.⁶⁵¹ Aynı müellifin, Eyyûbî ordusunun muhârebe tertibâtına değindiği pek çok kaydı vardır. Bilhassa Salâhaddîn'in Akkâ'yı Haçlılara karşı müdâfaa etmek maksadıyla onlarla karşılaştığı birçok çarpışmada, Eyyûbî ordusunun harp düzeni ve emir komuta zincirini tafsîlâtı olarak tasvir etmektedir.

Nitekim İbn Şeddâd, 21 Şâban 585 (4 Ekim 1189) tarihinde Akkâ önlerinde Eyyûbî ile Haçlı kuvvetleri arasında vuku bulan muhârebede, Eyyûbî ordusunun harp düzeniyle ilgili şu mâlûmatı vermektedir: *“Sultan Salâhaddîn, Haçlı kuvvetlerinin harp nizâmına geçip harekete geçtiklerini öğrenince, kuvvetlerini merkez, sağ ve sol kanat şeklinde tertip etti. Kendisi bizzat merkez kısımda yer alırken, sağ tarafında; sırasıyla en büyük oğlu el-Melikü'l-Efdâl, Zâhireddin b. el-Belengeri komutasındaki Musul askerleri, Hasankeyf sâhibi Kutbeddin Sökmen b. Nûreddin idâresindeki Diyarbekir askerleri, Nâblus sâhibi Hüsâmeddin Ömer b. Lâçin, Tavâşî Kaymaz en-Necmî ile büyük bir grup asker, yine bu kanadın denize bakan baş ucunda ise el-Melikü'l-Muzaffer Takıyeddin Ömer seçkin askerleriyle berâber bulunmaktaydı. Sol kanadın baş ucunda; Seyfeddin Ali b. Ahmed el-Meştûb, Emîr Mücelli, Mihrânî ile Hakkârî Kürtleri, Mücâhidüddin Yarankuş'un komutasındaki Sincar askerleri, bir grup memlûk ile seçkin birlik ve askerleriyle Muzafferüddin Gökböri b. Zeyneddin yer alırken, bu kanadın sonunda ise; Seyfeddin Yazgıç ve Arslan-boğa gibi Esedî memlûklerinin büyüklerinin emrinde kahramanlıklarıyla meşhur olan Esedî cemâati bulunmaktaydı. Merkez kısmın hemen önünde ise Fakîh Îsâ el-Hakkârî ve cemâati vardı.”*⁶⁵² Bu kayıt, Sultan Salâhaddîn devri Eyyûbî ordusunun muhârebe tertibâtını en iyi şekilde ortaya koyan mühim örneklerden biridir.

Yine aynı müellif, Akkâ müdâfaasının sürdüğü sırada 11 Şevval 586'da (11 Kasım 1190) Ra'su'l-Mâ denilen yerde Haçlı kuvvetleri ile çarpışmaya giren Eyyûbî ordusunun harp nizâmıyla ilgili olarak şunları zikretmektedir: *“Sultan Salâhaddîn,*

⁶⁵¹ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 108; a. mlf., **a.g.e.**, s. 105; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 61.

⁶⁵² İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 171-172; a. mlf., **a.g.e.**, s. 166-167; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 101-102.

muhârebe için askerlerine merkez, sağ ve sol kanat düzenine geçmeleri hususunda emir verdi. Sol cenah Tell Harrûbe, sağ cenah ise Akkâ sahiline kadar uzanıyordu. Merkezde Sultan Salâhaddîn ve Halkatü's-Sultânî'si (Halkatü'l-Hassa), sağ kanatta; oğulları Dimaşk sâhibi el-Efdâl, Halep sâhibi ez-Zâhir Gâzî, Busra sâhibi ez-Zâfir ve Musul sâhibi İzzeddin Mesûd'un oğlu Alâeddin Hürremşah yer alırken, sağ kanadın baş ucunda sultanın kardeşi el-Âdil onun yanında Tavâşî Kaymaz en-Necmî, İzzeddin Curdik en-Nûri, Banyas sâhibi Hüsâmeddin Beşşâre, Tell-Bâşir sâhibi Bedreddin Dıldırım el-Yârûkî ve daha birçok emîr bulunmaktaydı. Sol cenahta ise; Sincar sâhibi İmâdeddin Zengî'nin askerleri, onun yeğeni Cezîre sâhibi Muizzüddin, kanadın taraf ucunda sultanın yeğeni el-Melikü'l-Muzaffer Takîyeddin Ömer, Seyfeddin Ali b. el-Meştûb, Hakkârî, Mihrânî, Hoştirînî vb. gibi gruplar ile Kürt emîrler yer almaktaydı."⁶⁵³

Netice itibâriyle Sultan Salâhaddîn'in ordusu, yürüyüş hâlinde merkez, sağ, sol, artçı ve öncü şeklinde ilerlerken harp durumunda artçı ve öncü birliklerin asıl kuvvetlerle birleşip ordunun merkez, sağ ve sol kanat şeklinde nizam alarak şekilde düşmanla muhârebe edildiği görülmektedir.

3.9. Muhârebe Taktikleri

3.9.1. Sahte Ric'at ve Pusu

Kurt oyunu, Hilâl veyahut da Turan taktiği gibi adlarla anılan bu muhârebe usûlünü, Bozkır Türkleri sıklıkla tatbik ederlerdi. Yüzyıllar boyunca Türkler tarafından uygulanan mezkûr taktiği, Selçuklular iyi bir şekilde uygulayarak önemli zaferler kazanmışlar ve onların bir uzantısı olan Zengîler de sahte ric'at ve pusu taktiğinden istifâde etmişlerdi. Zengîlerin ordu teşkîlâtını örnek alarak Eyyûbî Devleti'ni tesis eden Salâhaddîn'in de Haçlı ordularıyla mücâdelelerinde sahte ric'at ve pusu taktiğini birçok defa kullandığı görülmektedir. Bu savaş usûlüne göre; önceden belirlenen muhârebe yerinin etrafındaki yüksek tepelere kuvvetlerin bir

⁶⁵³ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 223-224; a. mlf., **a.g.e.**, s. 219; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 136. Krş.: İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 442; Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, IV, 224-225.

kısmı gizlenir, ardından az sayıdaki öncü bir süvâri birliği, düşmana hücum edip bir mühlet savaşa tutuştuktan sonra bozguna uğramış gibi kaçmak sûretiyle düşman askerlerini merkezinden uzaklaştırarak gizlenmiş olan kuvvetlerin bulunduğu puslu mevkiye doğru gelmelerini sağlar ve böylece sağ ile sol kanatlardan düşman çember içine alınarak yok edilirdi.⁶⁵⁴

Sultan Salâhaddîn, özellikle Haçlılara karşı sürdürdüğü mücâdelede şartlar dâhilinde sahte ric'at ve puslu taktiğini tatbik ederek olumlu neticeler elde etmişti. Nitekim 22 Şevval 586 (22 Kasım 1190) tarihinde Haçlıların Akkâ kuşatmasını devam ettirdiği sırada Eyyûbî Sultanı, askerlerinin arasından çevik, cesur ve deneyimli kişileri seçerek onlara *“Geceleyin gidip Akkâ'nın kuzeyinde Haçlı askerlerinden uzak bir tepede gizlenin ve sizden az sayıda kişi düşmanın olduğu yere gidip çadırlarına saldırı intibâi versin. Haçlılar çıkıp üzerinize gelirlirse ağır ağır savaşip geri çekilerek, düşmanı pusunun olduğu yere çekmeye çabalayın”* şeklinde emir verince, ertesi gün 23 Şevvâl'de (23 Kasım) mezkûr Eyyûbî askerleri harekete geçip, sultanın emri doğrultusunda plânı uygulamak sûretiyle çadırlarından uzaklaştırdıkları bir grup Haçlı askerini pusuya düşürerek, onlardan bir kısmını öldürüp kalan kısmını da esir olarak ele geçirmişlerdi.⁶⁵⁵

Yine sahte ric'at ve puslu taktiği, 16 Şevval 587'de (6 Kasım 1191) Haçlıların Kudüs üzerine yürüyüşe geçtikleri sırada da uygulandı. Sultan Salâhaddîn tarafından seçilen askerlerden teşkil edilen ve Araplardan da bir grup askerin yer aldığı bir askerî birlik, Haçlıların üzerine gönderildi. Birlikteki askerlerden bir kısmı, puslu noktasında konuşlanırken öncü olarak gönderilen Araplar, ot ve odun toplamaya çıkan bir Haçlı grubuna görünerek onları tahrik etmeye başladılar. Söz konusu Haçlı askerleriyle Araplar arasında çarpışmalar başladığı ve Haçlılardan başka bir grup askerin çatışmanın yaşandığı mevkiye vardığında Araplar, bozguna uğramış gibi düşman kuvvetinin önünden pusunun bulunduğu bölgeye doğru geri çekilmeye başladılar. Haçlı süvârileri, Arapları yakalamak maksadıyla peşlerine düşüp puslu

⁶⁵⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1998, s. 286; Sâlim Koca, *Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara 2005, s. 169; Abdülkadir Donuk, “26-30 Ağustos 1922 Ta'arruzu ve Turan Taktiği”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 12, İstanbul 1982, s. 461-462.

⁶⁵⁵ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XII, 53; İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 228-229; a. mlf., *a.g.e.*, s. 223-224; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 139-140. Aynı hâdise için bkz: İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XII, 53.

noktasına ulaştıklarında ise gizlenmiş olan Eyyûbî birlikleri Haçlı grubunun üzerine hücumla geçerek, düşmanı çadırlarına kadar kovalamaya başladılar. Bu arada Haçlılar, kendilerinden bir grup askerin pusuya düştüklerini öğrenmeleri üzerine hâdisenin yaşandığı bölgeye doğru yürüyüşe geçerek muhârebeye dâhil oldular. Şiddetli çarpışmalar sonunda, Haçlılardan 60 kişi öldürölüp iki kişi de esir alınırken, Müslümanlardan bir grup yaralanmış ve cesaretiyle bilinen İyaz el-Mihrânî ile Gulâmü'l-Gayda Caveli adlarındaki kimseler şehit düşmüşlerdi.⁶⁵⁶

Yukarıda zikredilen hâdiseler göz önünde bulundurulduğunda, Salâhaddîn'in kuvvetlerine tatbik ettirdiği sahte ric'at ve pusu taktiğiyle Haçlılara önemli kayıplar verdirdiği görölmektedir. Ancak Eyyûbî Sultanı'nın emrine uymayarak bahsi geçen harp usûlünü tam uygulamayan askerler sebebiyle, Haçlılara karşı istenilen neticenin alınamadığı vakalar da yaşanmamış değildi. Nitekim Salâhaddîn, Haçlılardan bir kısım askerin süvârileriyle berâber odun toplamak üzere Tibnîn dağlarına gittikleri haberini alınca, mezkûr savaş taktiğinin uygulanacağı geniş çaplı bir plân hazırladı. Sultan, Tibnîn'de bulunan askerî birliklerine oraya gelmekte olan Haçlılara karşı az sayıda askerin gönderilerek düşmana hücum etmelerini, karşılık gördüklerinde ise kendilerine belirtilen mevkiye doğru hezîmete uğramış gibi kaçmalarını ve bu plânın 8 Cemâziyelâhir 585 (24 Temmuz 1189) Pazartesi günü gerçekleştirmesini emretti. Haçlıların kuşatması altında olan Akkâ şehrindeki birliklere de düşman askerlerinin arkasında olabilecekleri bir yere gitmelerini, diğer Haçlı birliklerinin saldırıya mâruz kalacak askerlerine yardım etmek üzere harekete geçtiklerinde ise Haçlıların ana çadırları ile tâbiyelerine saldırmalarını emretti. Böylece Tibnîn ve Akkâ'daki Eyyûbî birliklerine tatbik edilecek plânı bildirdikten sonra Sultan Salâhaddîn, çok sayıda süvâriyle birlikte Tibnîn'i aşmcaaya kadar ilerledi ve uygun yerde askerlerini sekiz bölüğe ayırarak, her bölükten cesur, çevik, atılgan ve cins at sâhibi askerler seçerek toplam 20 süvâriden teşkil ettiği seriyye olarak adlandırılan birliğe “Siz gidip

⁶⁵⁶ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 298-299; a. mlf., **a.g.e.**, s. 300-301; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 192-193.

düşmana saldırıp tahrik edeceksiniz, sonra da önlerinden yenilgiye uğramış gibi çekilip, pusunun olduğu bölgeye doğru kaçacaksınız” dedi.⁶⁵⁷

Ancak verilen tâlimata rağmen seriyye birliğindeki askerler, kendilerinden sayıca fazla olan Haçlılara hücum ettikten sonra taktik gereği geri çekilmeleri gerekirken, düşman önünden kaçmayı gururlarına yediremeyip çarpışmaya devam etmişlerdi. Böylece plânın uygulanacağı gün seriyye birliğinden hiç kimse, pusuda bekleyen askerlerin olduğu yere varamayınca harekete geçilememişti. Akşam vaktine doğru Salâhaddîn, bahsi geçen birliğin içinde olduğu durumu haber aldığı anda ise, onlara destek amacıyla bir kuvvet göndermiş ve seriyyeye ulaşan takviye güçler ile Haçlılar bir süre çarpışsalar da, nihâyetinde her iki taraf da geri çekilmişti.⁶⁵⁸ Netice itibâriyle Sultan Salâhaddîn, kendilerine sahte ric’at ve pusu taktiği doğrultusunda hareket etmelerini tembih ettiği seriyye birliğindeki askerlerin, mezkûr taktiğin kaidelerine göre hareket etmemeleri sebebiyle kayıplar yaşadığı gibi, bu taktiğe bağlı olarak Tibnin’deki birlikler ile kuşatma altında olan Akkâ garnizonunun dâhil olacağı askerî harekâtı da gerçekleştirememişti.

Sahte ric’at ve pusu taktiğinde hücum edildikten sonra geri çekilmenin amacı, düşman süvârilerini hücum etmeye ve geri çekilen gücü tâkip etmelerini sağlamaktı. Eyyûbî süvârileri oldukça süratli oldukları için hızla geri çekilirler ve böylece Müslümanlar, Haçlı süvârilerini piyâdelerinden yeterince uzağa çekerek pusuya düşürüp yok ederlerdi. Zikredilen hâdiselerin hâricinde, söz konusu taktiğin Haçlılara karşı birçok kez uygulandığı görülmektedir.⁶⁵⁹ Dolayısıyla Sultan Salâhaddîn’in, Haçlılara karşı en çok kullandığı ve başarılı olup düşmana ağır kayıplar verdirdiği taktiğin sahte ric’at ve pusu olduğu söylenebilir.

⁶⁵⁷ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 293; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 159; a. mlf., **a.g.e.**, s. 154; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 93-94; İbn Vâsıl, **a.g.e.**, II, 287.

⁶⁵⁸ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 293-294; İbnü’l-Esir, **a.g.e.**, XII, 37; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 159-160; a. mlf., **a.g.e.**, s. 155; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 94; İbn Vâsıl, **a.g.e.**, II, 287-288.

⁶⁵⁹ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 223, 228-229; a. mlf., **a.g.e.**, s. 220, 223-224; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 136, 139.

3.9.2. Su Kaynaklarının Ele Geçirilmesi veya Tahribi

Salâhaddîn'in uyguladığı harp taktiklerinden biri de muhârebeye gireceği düşmanı, bölgedeki su kaynaklarından mahrum bırakmaktı. Bu yöntem, düşman kuvvetlerini zayıflatma veya hezîmete uğratmada etkili olabilmekteydi.⁶⁶⁰ Nitekim 583 (1187) yılında vuku bulan Hıttîn Muhârebesi öncesinde, Taberiye Gölü ile civarındaki su kaynaklarının ele geçirilmesi, Eyyûbî Sultanı'nın Hıttîn'de Haçlı ordusunu hezîmete uğratarak büyük bir zafer elde etmesini sağlayan önemli etkenlerden biriydi. Zîra Salâhaddîn ile çarpışmak üzere harekete geçen Haçlı kuvvetleri, yaz mevsiminin etkisiyle yürüyüşleri sırasında aşırı susuzluk çekmişler ve Rebîülâhir (Temmuz) ayında Hıttîn'e vardıklarında, su kaynaklarının tümünün Eyyûbî kuvvetlerinin kontrolünde olmasından su ihtiyaçlarını giderememişlerdi.⁶⁶¹

Nitekim Haçlıların büyüklerinden olan Trablusşam Kontu III. Raymond'un (1152-1187), Sultan Salâhaddîn'in kuvvetlerinin konuşlandığı yeşil ve su kaynağı bulunan vâdiyi gördüğünde, Kral Guy de Lusignan'a (1186-1187) söylediği "*Aman Yarabbi! Savaş bitmiştir, ölüme adanmış kimseleriz artık, krallığın sonu gelmiştir*"⁶⁶² şeklindeki sözleri suya ne kadar ihtiyaçları olduklarını göstermektedir. Zîra Haçlıların su kaynaklarından mahrum bırakılması, onlardan bir kısmının susuzluktan ölmesine, kalan kısmının da susuzluğun verdiği sıkıntıyla savaş azminin kırılmasına sebep olmuştu. Böylece muhârebe sonunda Salâhaddîn, Hıttîn'de sâdece kalabalık bir Haçlı ordusunu hezîmete uğratmakla kalmadığı gibi, akabinde ilerleyişini sürdürerek düşman hâkimiyetinde olan başta Kudüs olmak üzere birçok şehir ve kaleyi de fethetmişti.

III. Haçlı Seferi kuvvetlerinin 587 (1191) yılında Akkâ'yı ele geçirdikten sonra yürüyüşe devam edip ana hedefleri olan Kudüs'e yaklaşımları üzerine Sultan Salâhaddîn, mezkûr şehrin müdâfaası için birtakım tedbirler düşünüp uygulamaya başlamıştı. Nitekim bunlardan biri de Kudüs civarındaki su kaynakları, kuyuları ve sarnıçlarının tahrip ettirerek, Haçlıların su ihtiyaçlarını karşılamalarına mâni olmaktı. Bu hususta tam tedbir alan Eyyûbî Sultanı, Kudüs toprakları büyük bir dağ ile sert

⁶⁶⁰ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 132; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 434.

⁶⁶¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 422-423; Ernoul, *Ernoul Kroniği*, s. 140; Runciman, *a.g.e.*, II, 383.

⁶⁶² Runciman, *a.g.e.*, II, 383-384.

kayalardan bâret olduğu için temiz ve yeterli su kuyularının da açılmayacağından emindi.⁶⁶³ Dolayısıyla Kudüs civarındaki içilebilecek tüm su kaynaklarının kullanılamaz duruma getirilmesinin düşmanın Kudüs'ü kuşatmaktan vazgeçmesinde büyük ölçüde etkili olacağını düşünmekteydi.

Nitekim İbn Şeddâd, bu hususta şu bilgileri vermektedir: “*Casuslar aracılığıyla edindiğimiz mâlûmata göre Haçlılar, Kudüs'ü kuşatma ve ülkelerine geri dönme hususunda ihtilafa düşmüşlerdi. Fransızlar şehrin muhâsara edilmesini savunurlarken, İngiltere Kralı Richard, su kaynağı yokluğunu ileri sürerek geri dönülmesini istiyordu. Kudüs civarındaki bütün su kaynakları tahrip edilmiş ve hiçbir yerde içilebilecek su bırakılmamış; Kudüs'ü kuşatıpta nereden su içebileceğiz şeklinde konuşan İngiltere Kralı'na, muhâlif görüşte olan kimseler, Kudüs'ten bir fersah (5.763) mesâfede olan Naku'dan su temin ederiz şeklinde cevap vermeleri üzerine, Kral Richard da peki oraya nasıl gideceğiz diyerek itirazda bulunmuştu. İngiltere Kralı ile aynı görüşte olmayan kişiler; iki kısma ayrılır, bir kısmımız binekleriyle suya gider, kalan kısım da kenti muhâsara etmeyi sürdürür ve böylece günde bir defa su temin edilebilir şeklinde öneri sunduklarında ise Kral Richard, o zaman binekleriyle berâber suya giden kısım, kuşatma kuvvetinden ayrılırsa gücümüz zayıf düşer, şehirdeki Müslüman askerleri de dışarı çıkıp kalanların üzerine hücum ederler ve böylece Hristiyanlık dini de elden gider sözleriyle öne sürülen teklifi reddetmişti.*” Sonunda Haçlılar, aralarındaki uzun tartışmalardan sonra bir karara varmak maksadıyla belli aşamalardan sonra seçtikleri üç kişilik heyetin nihâî kararına göre hareket etmeye karar vermişler⁶⁶⁴ ve mezkûr heyet de dönülmesi yönünde görüş bildirince Haçlılar geri çekilmişlerdi.⁶⁶⁵

⁶⁶³ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 320; a. mlf., **a.g.e.**, s. 323; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 208-209.

⁶⁶⁴ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 323-324; a. mlf., **a.g.e.**, s. 327-328; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 211-212. Krş.: İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 72-73. Öte yandan kralın teşviki üzerine tüm Haçlıların kabulüyle oluşturulan 20 kişilik heyete izlenecek yol hakkında bir karar vermek üzere Templier, Hospitalier, Yakın Doğulu Haçlı liderleri ve Fransızlardan beşer kişi seçildiği zikredilmektedir. Bkz.: Ambroise, **a.g.e.**, s. 380; **Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi**, s. 336-337.

⁶⁶⁵ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 324; a. mlf., **a.g.e.**, s. 328; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 212. Lâtin kaynaklarında İngiltere Kralı I. Richard'ın kumandasındaki kuvvetlerin iki kez Kudüs üzerine hareket ettiği ve ilk seferinde Kudüs'e yönelinmesine Templier, Hospitalier ve Paulinlerin (melezler) muhalefet ettikleri ifade edilmektedir. Bkz.: Ambroise, **a.g.e.**, s. 300-301; **Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi**, s. 280-281, 283-284. Diğer yandan İngiltere Kralı I. Richard'ın, Fransızların komutanı Burgonya Dükü tarafından engellendiği de dile getirilmektedir. Bu duruma gerekçe olarak

Yukarıda zikredilen hâdiselerde görüldüğü üzere, su kaynaklarına hâkim olunması, girilen bir muhârebenin kazanılmasında etkili olduğu gibi, bâzı durumlarda herhangi bir savaş yaşanmadan dahi bir şehrin muhâfaza edilmesini sağlayabilmekte idi.

3.9.3. Ekinlerin Hasat veya Tahrip Edilmesi

Salâhaddîn'in uyguladığı savaş taktiklerinden biri de düşmana âit olan tarlaları, ekinleri hasat veya tahrip ettirmektir. Eyyûbî Sultanı, 575 (1179) senesinde tertip ettiği seferlerde Türkmenler ile Bedevîleri Beyrut, Sayda ve Akkâ topraklarına gönderip, Haçlıların ekinlerini hasat ettirmiş ve böylece bu yıllarda hem yaşanan kıtlıktan dolayı etrafa saldıran Türkmen ve Bedevî gruplarının talan faaliyetlerini durdurmuş, hem de kıtlık döneminde Haçlıları zor durumda bırakmıştı. Nitekim, Beytü'l-Ahzan mevkinde vuku bulunan muhârebede Ürdün Vâdisi'ndeki Safed beldelerinin üzüm bağları ile tarlalarındaki ekinler toplanıp, tarla ve ağaçların hepsi de tahrip edilmişti.⁶⁶⁶

Yine 578 (1182) yılı başlarında Sultan Salâhaddîn, bir grup askerle birlikte Kerek'e vardığında, kalabalık bir Haçlı kitlesiyle muhârebeye girip onları hezîmete uğrattıktan sonra askerlerine Haçlıların bölgedeki ağaçlarını kestirip ekinlerini de atlara yedirtmişti.⁶⁶⁷ Haçlı kuvvetleriyle Hıttîn'deki büyük savaşa girilmeden evvel de mezkûr taktiğin uygulandığı görülmektedir. Eyyûbî kuvvetleri, Kerek Kalesi'ne doğru yürüyüşe geçip kente vardıklarında, halk korkutularak etraftaki herşey talan

Kudüs'ün alınma şerefine İngiltere Kralı'na ait olacağı kaygısı öne sürülmektedir. Bkz.: Ernoul, **The Conquest...**, s. 111; a. mlf., **a.g.e.**, s. 211. **Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi**, (s. 335-337)'de ise İbn Şeddâd'a paralel olarak Haçlıların Kudüs üzerine ikinci teşebbüsünde Fransızların mezkûr kenti kuşatma talebine rağmen yine tarikat şövalyeleri ve bölge baronlarının teklifi üzerine geri döndüklerini zikretmektedir.

⁶⁶⁶ Bündârî, **a.g.e.**, s. 168; Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, III, 36; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 101; Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 131.

⁶⁶⁷ Bündârî, **a.g.e.**, s. 195, 197; Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, III, 105-106; Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 82, 131-132.

edilmiş, ekinler atlara yedirilmiş, ağaçlar ve üzümler kesilmişti. Akabinde Şevbek Kalesi'ne gidildiğinde aynı şeyler orada da yapılmıştı.⁶⁶⁸

3.9.4. Kale veya Şehir Tahribi

Sultan Salâhaddîn, harp taktiği olarak gerek ele geçirilen, gerekse içinde bulunulan şartlar gereği düşmana karşı müdâfaa edilemeyeceğini düşündüğü stratejik öneme sâhip şehirleri ya da kaleleri de tahrip ettirmekteydi.⁶⁶⁹ Nitekim 2 Şâban 584 (26 Eylül 1188) tarihinde eman yoluyla ele geçirilen Bagras Kalesi, müstahkem surlara sâhip olsa da Eyyûbî Sultanı, Antakya Haçlı Prinkepsliği'ne yakın bir mevkide olması hasebiyle buradaki Haçlı kuvvetlerinin olası saldırılarına karşı söz konusu kalenin savunulamayacağını düşünerek, yeniden düşmanın eline geçip tekrar Müslümanlar açısından olumsuz faâliyetler yaşanmasına sebebiyet vermemesi için söz konusu kalenin tahrip edilerek kullanılamayacak hâle getirilmesini emretmişti.⁶⁷⁰

Haçlılara karşı sürdürdüğü mücâdelenin son senelerinde, Salâhaddîn'in tahrip ettirdiği kalelerden kentlerden biri de Askalân idi. Zîra İngiltere Kralı Richard'ın önderliğindeki III. Haçlı Seferi kuvvetleri, Akkâ'yı aldıktan sonra önce Askalân üzerine yürüyüşe geçmeye karar vermişlerdi. Bu kale, Kudüs'ün doğu tarafının giriş anahtarı niteliğindeydi. Ayrıca, Mısır'a gidip gelen Müslüman kabilelerinin geçiş yolu üzerinde olduğu için de oldukça önemliydi. Nitekim kalenin müdâfaa edilemeyeceği anlaşıp, şehir garnizonu ile içerisindeki ganîmetin Haçlıların eline geçmemesi için mezkûr kentin yıkılmasının daha doğru olacağı kanaatine varılınca, Askalân'ın 19 Şâban 587 (11 Eylül 1191) tarihinde yıkımına başlanılarak taşlarının denize atılması için emir verilmiş ve taş üstünde taş bırakılmamıştı.⁶⁷¹ Şehrin tahrip edilmesindeki maksat, Haçlıların söz konusu kenti üs gibi kullanmasına mâni olarak Kudüs'ü olası muhâsarada daha iyi muhâfaza etmektir.

⁶⁶⁸ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 59-60; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 380; Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, III, 276.

⁶⁶⁹ Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 134.

⁶⁷⁰ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 27-28.

⁶⁷¹ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 550; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 69-70; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 280; a. mlf., **a.g.e.**, s. 281-284; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 178-180; Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, IV, 278-279.

Ancak Eyyûbî Sultanı, bu kararı almaktan hiç memnun olmamıştı. Nitekim İbn Şeddâd bu hususta şöyle nakleder: *“Ben Sultan Salâhaddîn’in yanına gittiğimde, bana Askalân’ın tahribiyle ilgili içini dökmeye başladı. Bu sırada oğlu el-Melikü’l-Efdâl’ı yanına çağırdı ve onunla istişâre etmeye başladı. Ben de her ikisinin hizmetinde bulunmaktaydım. Konuya ilişkin görüşmeleri devam ederken, bir ara bana dedi ki; Allah’a yemin ederim ki, tek bir taşını dahi yıkmak yerine, tüm oğullarımı kaybetmek daha hayırlıdır. Ancak Allah bunu takdir etmiş ve Müslümanların menfaatlerini muhâfaza etmenin bir yolu olarak ortaya koymuşsa başka ne yapabilirim?”*⁶⁷²

Askalân’dan sonra Remle şehri de aynı gerekçeden dolayı harap edilmişti.⁶⁷³ Böylece Salâhaddîn, tahrip edilen Askalân ile Remle’yi Haçlıları eline geçerek bir tehdit unsuru olmaktan çıkardığı gibi, mezkûr şehirlerin garnizon birliklerini de Kudüs’ün muhâfazasında kullanmak üzere kuvvetlerine dâhil etmişti. Eyyûbî Sultanı, mezkûr kalelerin dışında Yafa surunun bir kısmı ile Gazze, Natrûn Kalesi ve Lüd’ü de aynı şekilde tahrip ettirmişti.⁶⁷⁴ Bunun yanında Remle sahilinde bulunan Yazûr Kalesi ve Beytü’d-Decen/Beytü’l-Cibrîn şehri de İngiltere Kralı Richard ile sulh musâlahası yapılmadan kısa bir süre önce tahrip edilmişti.⁶⁷⁵

3.9.5. Yanıltma ve Yıpratma

Sultan Salâhaddîn, düşmanı yanıltma üzerine inşâ ettiği harp taktikleri de kullanmıştı. Nitekim 585 (1189) yılında Akkâ’yı kuşatan Haçlılara karşı bir yandan burayı müdâfaa etmek amacıyla şehir önlerindeki Haçlıları çembere almak sûretiyle onlarla çarpışırken, diğer taraftan da kenti silâh ve erzak bakımından takviye etmeye çaba sarf etmekteydi. Zîra sâhip oldukları donanma gücü sâyesinde Haçlılar, denizde üstünlüğü ele alıp hem kendilerine lojistik ve askerî destek sağlamaktaydılar, hem de

⁶⁷² İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 280; a. mlf., **a.g.e.**, s. 281; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 178.

⁶⁷³ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 70; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 284-285; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 181.

⁶⁷⁴ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 551; İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 70; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 283, 286; a. mlf., **a.g.e.**, s. 288; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 183; Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, IV, 283; İbn Vâsıl, **a.g.e.**, II, 371; Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 134.

⁶⁷⁵ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 338; İbn Vâsıl, **a.g.e.**, II, 400; Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 135.

Akkâ limanına Eyyûbî gemilerinin girmesine mâni olmaktadır. Ancak Akkâ garnizonunun belli aralıklarla mühimmat ve bilhassa erzak takviyesi alması zarûrî idi; aksi taktirde şehri uzun süre müdâfaa etmeleri pek mümkün değildi. Bu yüzden Salâhaddîn, Haçlıları yanıltma üzerine hazırladığı bir plânla, söz konusu şehre erzak ile diğer ihtiyaç malzemelerini ulaştırmak üzere harekete geçti. Beyrut'ta büyük bir gemi türü olan Butse inşa edilerek içerisine 400 çuval buğday, peynir, soğan, koyun vb. gibi gıdalar yüklenip Akkâ'ya gönderildi. Bu sırada düşman da gemileriyle kente yardım ulaştırılmaması için tedbir alarak limanı ablukaya almışlardı. Mevcut durumun farkında olan sultan, bu yüzden Beyrut'tan Akkâ'ya doğru yola çıkan geminin mürettebatına Haçlılar gibi giyinmelerini, sakallarını kesmelerini, güverteye domuz yerleştirmelerini ve yelken direklerine Haç bayrağı asmalarını emretmişti.

Nitekim gemi, Akkâ'ya yaklaştığında civarda bulunan Haçlı gemileri, Beyrut gemisine yaklaşıp içindeki Eyyûbî askerlerinin kendilerinden olduklarını zannederek *“Görüyoruz ki şehre doğru gidiyorsunuz”* dediklerinde Müslümanlar da düşmana *“Siz şehri daha ele geçirmediniz mi?”* diye sormuşlar ve onlar da *“Hayır, henüz ele geçirmiş değiliz”* demişlerdi. Bunun üzerine Müslümanlar, *“O zaman biz yelkenlerimizi askerlerimizin bulunduğu tarafa çevirelim; ama arkamızda aynı istikametten gelen başka bir gemimiz daha vardır. Siz onları uyarın ki, şehre girmesinler”* diyerek Haçlı gemilerinin uzaklaşmasını sağlamışlardı. Nitekim Beyrut gemisinin arkasında olan bir Haçlı gemisi, aynı istikamette askerlerine doğru gelmekteydi. Bu yüzden Akkâ limanını kontrol altında tutan Haçlılar, gelmekte olan gemiyi görüp uyarıda bulunmak üzere yol almaya başlayınca, Beyrut gemisi durumdan istifâde ederek hızla ilerlemeye devam etmiş ve esen rüzgârın da etkisiyle söz konusu yardım gemisi limana varıp Akkâ garnizonunun çok ihtiyaç duyduğu gıda maddelerini ulaştırmıştı. Böylece Eyyûbî Sultanı, Haçlıları yanıltma stratejisi üzerine kurduğu taktikle şehir garnizonunun müdâfaayı bir süre daha idâme ettirebilmesini sağlamıştı.⁶⁷⁶

⁶⁷⁶ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 417-418; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 206; a. mlf., **a.g.e.**, s. 201; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 123-124; Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, IV, 153-154; İbn Vâsıl, **a.g.e.**, II, 330-331.

Sultan Salâhaddîn'in uyguladığı savaş taktiklerinden biri başkası da düşmanla doğrudan muhârebeye girmeden onları olabildiğince yıpratmaktı. Nitekim 583'deki (1187) Hittîn Muhârebesi öncesinde Taberiye'nin kuşatılması üzerine bölgeye gelmekte olan Haçlı kuvvetlerinin artçı ve öncü birliklerine, hem yol boyunca hem de savaş meydana gelmeden önce konakladıkları yerlerde Eyyûbî süvârileri tarafından devamlı olarak fazla yaklaşılmadan uzaktan ok atmak sûretiyle saldırılar düzenlenmişti.⁶⁷⁷ Yine Akkâ'yı ele geçirip Askalân'a doğru yürüyüşe geçen Haçlı kuvvetlerine yol boyunca yezek birliği ve diğer küçük süvâri grupları vâsıtasıyla ânî saldırılar düzenlenerek düşmanın yıpratılmasına çaba sarf edilmişti. Eyyûbî Sultanı'nın büyük oğlu el-Efdâl, Emîrler İzzeddin Curdik ile Seyfeddin Ayazkuş komutasındaki askerî birlikler, tâkibi sürdürerek Haçlı kuvvetlerinin artçıları ile ana kuvvetlerinden uzaklaşan birliklerine hücumlarda bulunup, onları öldürmek ya da esir almak sûretiyle düşmana kayıplar verdirmişlerdi.⁶⁷⁸

Sultan Salâhaddîn, Akkâ kuşatmasının başladığı 585 (1189) yılından Akkâ'nın kaybedildiği 587 (1191) senesine kadar teşkil ettiği belirli sayıdaki süvâri birlikleriyle dâimî olarak Haçlıları taciz ederek yıpratmaya çaba sarf etmişti; nitekim bir yandan Akkâ'yı erzak ve silâh takviyesiyle muhâfaza etmeye çabalamakta, öte taraftan mezkûr şehri muhâsara eden Haçlıların etraflarını sarmak sûretiyle bir nevi kuşatma altına alarak, düşmanı tâkip etmekte ve kuvvetleriyle fırsat buldukça da düşman birliklerine ânî baskınlar düzenleyip onları yıpratmakta idi. Zîra Filistin topraklarında sık ağaçlar ile dağlık bölgelerin olması bu tür hücumlar için uygundu. Bu yüzden de düşman üzerine olabildiğince ufak çaplı saldırılar düzenlenmişti. Bu şekilde hareket edilmesinin gâyesi, Haçlılara devamlı olarak hücum edilerek onların sürekli teyakkuz hâlinde olmalarını sağlamak ve bu şekilde Akkâ'yı kuşatma azimlerini kırmaktı.⁶⁷⁹

⁶⁷⁷ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 76-79; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 421-422; Ernoul, **Ernoul Kroniği**, s. 139; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 111.

⁶⁷⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 68; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 264-269; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 262-268; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 166-170.

⁶⁷⁹ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 559; Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 122, 124.

3.9.6. Münâvebeten Harp

Salâhaddîn tarafından uygulanan taktiklerden bir diğeri de münâveten harpti.⁶⁸⁰ Nitekim Hittîn'de Haçlılara karşı kazandığı büyük zaferden sonra hızlıca ilerleyişini sürdüren sultan, onların hâkimiyetindeki şehirler ile kaleleri almak üzere seri askerî harekâtlara girişmiş ve peşi sıra birçok yeri fethetmişti. Ancak Berzûye Kalesi 25 Cemâziyelâhir 584 (21 Ağustos 1188) tarihinde kuşatıldığı sırada, kalenin bir yandan durmaksızın mancınıklarla surlarının taş yağmuruna tutulup, öte yandan da hücumlara devam edilmesi, askerlerin yorgunluk belirtileri göstermelerine sebep olmuş ve bu durumu gören Sultan Salâhaddîn, kuvvetlerini üç kısma ayırarak taarruzu sürdürme kararı almıştı. Buna göre; birinci gruptaki askerler savaşıp yorgun düşünce istirahat çekiliyor, yerine ikinci gruptaki askerler muhâsarayı sürdürüyor; bu grup da yorgun düşünce yerini üçüncü gruptaki askerler alıyordu. Böylece bu taktikle, istirahat ettirilen askerlerle hücumlara durmaksızın devam edilerek, kaledeki Haçlıların dinlenmelerine fırsat verilmeyip onların yorgun düşmeleri sağlanmış ve nihâyetinde 27 Cemâziyelâhir'de (23 Ağustos 1188) Berzûye Kalesi fethedilmiş idi.⁶⁸¹

3.9.7. Meydan Muhârebesi

Sultan Salâhaddîn, Haçlılarla mücâdelesinde bir harp taktiği olarak düşmanı kalelerinden dışarı çıkarıp belirlenen bir mevkiye doğru çekerek, onlarla meydan muhârebesine girmekten çekinmemişti. Bununla birlikte Eyyûbî Sultanı, Haçlılarla savaşa gireceği vakit, sâdece Haçlıların seferî ordusunu yok etmeyi değil, aynı zamanda onların hâkimiyetinde olan mühim kent veya kaleleri fethetmeye de odaklanmıştı. Hem Haçlılar hem de Müslümanlar, hâkimiyetlerindeki toprakları kontrol edebilmeleri için tahkîmatlara güvenmekteydiler. Her iki taraf da yıl boyunca sahada bir ordu tutamadığından tahkîmat küçük garnizonların bir bölgeyi etkili bir şekilde muhâfaza etmesine olanak sağlardı. Sultan Salâhaddîn, ordusunu tek bir

⁶⁸⁰ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 132.

⁶⁸¹ İmâdüddin el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 248-250; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 24-25; İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 148-149; a. mlf., *a.g.e.*, s. 142-143; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 86.

askerî sefer zamanından daha uzun bir süre muhârebe meydanında tutamaması sebebiyle askerî seferlerin sınırlı hedefleri vardı. Nitekim normal bir askerî seferle, belirlenen birkaç kale veya şehrin alınmasına odaklanılırdı.⁶⁸²

Dolayısıyla Eyyûbî Sultanı, Haçlı kuvvetlerini bulundukları şehirlerden ya da kalelerden dışarı çıkmalarını sağlayıp onlarla doğrudan çarpışarak hepsini imha etmek istiyordu. Nitekim 583 (1187) senesinde vuku bulan Hittîn Muhârebesi'nde, Haçlı kuvvetlerini kendi şartlarını sağladığı bölgeye çekip, onları ağır bir hezîmete uğratmış idi.⁶⁸³ Onun bu askerî seferi dahi kapsam açısından sınırlı ve asıl gâyesinin düşman ordusunu kesin bir şekilde mağlûp etmek olduğu söylenebilir. Nitekim Haçlı kuvvetlerinin büyük bir bölümünü tamâmen yok etmesine rağmen Sultan Salâhaddîn, ordusunu düşmanın kontrolünde olan Sûr, Trablusşam ve Antakya şehirlerini fethedecek kadar yanında tutamayınca seferi sürdüremedi,⁶⁸⁴ özellikle Sûr kentinin ele geçirilememesi, Haçlıların toparlanmalarına ve onların mezkûr şehri III. Haçlı Seferi sırasında ana üs olarak kullanmalarına olanak sağlamıştı.⁶⁸⁵

Eyyûbî ordusunun önemli bir kısmını teşkil eden iktâ askerleri, sâdece belirli bir süre seferlerde bulunabiliyorlardı; zîra bu askerler, ekinlerinin hasadı için zamanında ikamet ettikleri bölgelerde olmak isterlerdi. Sultan Salâhaddîn'in askerlerini uzun süre askerî seferlerde bulunduramaması, onun Haçlılara karşı kazanımlarını pekiştirmesine mâni olmaktaydı. Çünkü Eyyûbî kuvvetlerinin geri dönmesiyle berâber her zaman olmasa da kaybettikleri toprakları yeniden ele geçirebilmeyi başaran Haçlılar, Müslümanların seferde bir orduyu kendi lehlerine tutabilecekleri sınırlı süreyi kullanmışlardı.⁶⁸⁶ Nitekim Ramazan 583'de (Kasım 1187) başlatılan Sûr kuşatması, bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir. Eyyûbî Sultanı tarafından karadan ve denizden muhâsara edilen şehirdeki Haçlılar, uzun süre müdâfaayı sürdürdüler ve esas olarak Eyyûbî ordusunun geri çekilmesini beklediler. Neticede kış mevsiminin başlamasının yarattığı olumsuzlukların yanı sıra hem

⁶⁸² Smail, **a.g.e.**, s. 67-75.

⁶⁸³ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 78-80; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 431-436; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 126-129; a. mlf., **a.g.e.**, s. 122-126; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 72-75; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 114, 116.

⁶⁸⁴ Smail, **a.g.e.**, s. 67-75.

⁶⁸⁵ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 118.

⁶⁸⁶ Smail, **a.g.e.**, s. 67-75.

karadan hem de denizden sürdürülen kuşatmada bir ilerleme sağlanamayınca sultan, 29 Şevvâl 583 (1 Ocak 1188) tarihinde muhâsarayı kaldırmak zorunda kalmıştı.⁶⁸⁷

Sultan ve başkomutan olarak Salâhaddin, Eyyûbî hânedan mensuplarına ve ileri gelen emîrlere iktâ ettiği bölgelerde bu kimseler tarafından seferlere veya muhârebelere iştirak ettirilen birliklerin tam kontrolüne sâhipti; ancak kış mevsimi sırasında askerî harekâtları sürdürmede birçok zorluk yaşanmasından dolayı, genellikle sefer dönemi sonunda emîrlere bölgelerine dönmeleri için müsaade etmekteydi. Sâdece Eyyûbî Sultanı'nın ağır baskısı ya da mühim bir fethin gerçekleştirilmesi ihtimâli gibi istisnâi durumlarda askerî seferler kış aylarına kadar devam ettirilirdi.⁶⁸⁸

3.9.8. Kuşatma ve Bölme

Sultan Salâhaddin'in uyguladığı savaş taktikleri, büyük ölçüde ordusunun ana gücü olan hareketliliği etrafında tertip edildiği için kuşatma ve bölme üzerine bir yöntem de tatbik edilmişti. Kuşatma, İslâm devletleri tarafından kullanılan geleneksel bir harp taktiğiydi. Büyük çoğunluğu süvâri olan Eyyûbî birlikleri, düşmanı kuşatmak için hareket kabiliyetlerini kullanır, lojistik tedârikten mahrum bıraktığı düşman ordusunu her taraftan müdâfaa etmeye zorlardı. Salâhaddin'in ordusunun asıl gücü genellikle sağ ve sol kanatlarında idi; çünkü normalde atlı okçuların ve hafif süvârilerin çoğu ordunun kanatlarında bulunurdu. Daha hafif ve hareketli birlikler, Haçlıların muhârebe nizâmını bozmaya çalışırlarken, bir yandan düşmana taciz saldırıları gerçekleştirilirdi. Eyyûbî ordusunun merkez kısmı, kanatların düşmanın konumunu sarmak ve düşmanı öne çekmek maksadıyla zayıf görünecek şekilde tertip edilirdi. Merkezin zayıflığı aldatıcıydı;⁶⁸⁹ zîra merkezde Sultan Salâhaddin'in seçkin askerlerden oluşan *Halkatü'l-Hassa* olarak adlandırılan birliği bulunuyordu.

⁶⁸⁷ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 153-159; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 437-438; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 137-138; a. mlf., **a.g.e.**, s. 132-133; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 79; Ernoul, **Ernoul Kroniği**, s. 184, 187-188.

⁶⁸⁸ Lev, **Saladin...**, s. 160.

⁶⁸⁹ Smail, **a.g.e.**, s. 75-83.

Bölme taktiği ise düşman ordusunun saflarının birbirlerinden uzaklaşmalarını sağlamak üzerineydi ve bu da Eyyûbî süvârilerinin süratine dayanıyordu. Müslüman birlikleri, Haçlı safının zayıf bir bölümüne hücum ederler ve düşmanı bölüp parça parça yok ederlerdi. Hızlı ve çevik olmalarından dolayı Türkmen atlı okçuları, sefer yürüyüşünde düşman ordusunu taciz etmek ve düşmanın savaş mevzilerini engellemek için kullanılırlardı. Düşman ordusunun artçı ve öncü birliklerini ana kuvvetlerinden uzaklaştırılmaya gayret edilir ve sonra da ayrılan birliklere hücumla geçilirdi. Bu durum, özellikle düşmanın artçı birlikleri için geçerliydi. Müslümanlar, normalde sâdece artçı birliklere hücumla odaklanırlarken, düşmanın öncü birliklerine karşı direnç sağladılar. Saldırının amacı, artçı birlikleri durdurmak ve savaş mevzileri oluşturmak zorunda iken düşmanın, öncü birliklerine serbestçe ileriye hareket izni vererek düşman safını yaymaktı. Daha sonra Eyyûbî kuvvetleri, büyük Haçlı birlikleri arasındaki boşluklara yoğunlaşarak, düşman ordusunu bölüp askerlerini ortadan kaldırırlardı.⁶⁹⁰

Kuşatma ve bölme taktiğinin, özellikle Kral Guy de Lusignan'ın 17 Receb 585 (27 Ağustos 1189) tarihinde Akkâ'yı kuşatmasıyla başlayan ve III. Haçlı Seferi ordularının dâhil olmasıyla, Salâhaddîn tarafından Akkâ'nın müdâfaa edilmesi maksadıyla bu şehrin önlerinde vuku bulan mücâdelelerde kullanıldığı görülmektedir.

Haçlılar, bahsi geçen kenti muhâsara ederlerken, Salâhaddîn de kuvvetleriyle onları kuşatmıştı. Bu sebeple Haçlılar, olabildiğince Eyyûbî Sultanı ile açık bir mevkide muhârebeye girmekten kaçınmakta zîra iki ateş arasında kalmaktan çekinmekteydiler. Bu yüzden konakladıkları yerin etrafını derin bir hendek ve toprak siperlerle çevirmeye başlamışlardı. Durum böyle olunca Salâhaddîn de, kuşattığı Haçlı ordusunu genellikle dâimî taciz saldırılarında bulunmak suretiyle ana kuvvetlerinden uzaklaşmalarını sağladığı düşman birliklerini yok ederek mücâdeleyi sürdürmüştü. Akkâ önündeki çarpışmalarda stratejilerini bulundukları mevzileri muhâfaza etmek ve ana ikmâl yolları durumundaki denizden çok fazla uzaklaşmama

⁶⁹⁰ Smail, **a.g.e.**, s. 75-83.

üzerine tesis eden Haçlılar, güçlendiklerini düşündükleri vakit de Salâhaddîn'in kuvvetleriyle doğrudan çarpışmaya girmekten çekinmemişlerdi.⁶⁹¹

Nitekim Şâban 585'de (Ekim 1189) Akkâ önündeki büyük muhârebede Haçlılar, yaptıkları hücum üzerine Müslüman birliklerinin panikleyip bir anda kırılmaya başlamasından istifâde ederek Salâhaddîn'in karargâhına kadar girmeyi başarmışlarsa da akabinde yeniden birliklerin toplayarak hücumu geçen Eyyûbî Sultanı, Haçlıları önceki mevzilerine kadar çekilmek zorunda bırakmıştı.⁶⁹² Bununla birlikte Haçlıların Eyyûbî güçleriyle doğrudan çarpışmaya girdikleri 586'daki (1190) el-Âdiliyye Vakası olarak adlandırılan muhârebe ile⁶⁹³ yine aynı yıldaki Ra'su'l-Mâ Savaşı hâricinde,⁶⁹⁴ genellikle Akkâ'nın 17 Cemâziyelâhir 587 (12 Temmuz 1191) tarihindeki kaybına kadar Sultan Salâhaddîn, Haçlılara karşı tatbik ettiği birçok savaş taktiğiyle birlikte kuşatma ve bölme yöntemini kullanmayı sürdürmüştü.

3.9.9. Diğer Taktikler

Haçlı ordularıyla mücadele eden Sultan Salâhaddîn, düşman süvâripleri ile piyâdelerini birbirinden ayırmak üzerine bir savaş taktiği de kullanmıştı. Piyâdeleri ve süvâripleri tek bir askerî birlik gibi hareket eden Haçlı ordusunun süvâripleri piyâdelerinden ayrılmadığında onları mağlûp etmek zorlaşıyordu. Zîra düşman kuvvetlerindeki süvâripler ve piyâdeler birlikte hareket etmeleri hâlinde etkili bir savunma veya hücum yapabilmekteydiler. Nitekim Askalân'a doğru yürüyüşe geçen Haçlıları durdurmak maksadıyla 8 Şâban 587'de (31 Ağustos 1191) harekete geçen Sultan Salâhaddîn, kuvvetleriyle Haçlıları ablukaya alıp, ardından çıkardığı hücum müfrezesiyle düşmanı ok yağmuruna tuttuysa da umduğu neticeyi elde edememişti. Çünkü Haçlı kuvvetleri, süvâriplerinin etrafını sur gibi çevreleyen piyâdelerinin

⁶⁹¹ Aydın Usta, **Haçlı Seferlerinde Kuşatma**, İstanbul 2015, s. 157.

⁶⁹² İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 308-309; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 41-43; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 170-174; a. mlf., **a.g.e.**, s. 166-170; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 101-104.

⁶⁹³ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 311-312; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 56-57; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 197-200; a. mlf., **a.g.e.**, s. 192-194; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 118-120.

⁶⁹⁴ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 441-445; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 223-228; a. mlf., **a.g.e.**, s. 218-223; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 135-138; Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, IV, 224-225.

üzerlerinde muhkem zırhlar ve miğferler olması sebebiyle atılan oklardan neredeyse hiç etkilenmemişlerdi.⁶⁹⁵

İbn Şeddâd'ın *“Haçlılar arasında sırtlarına 10 kadar ok isâbet etmesine rağmen bu şekilde bir rahatsızlık göstermeden yürüyüşlerine devam eden çeşitli askerler gördüm”* şeklindeki kaydı durumu açıkça ortaya koymaktadır.⁶⁹⁶ Haçlı piyâdeleri baştan aşağı ağır zırhlı oldukları için süvârilerinin etrafında sur gibi dururlardı. Nitekim Salâhaddîn, Hittîn Muhârebesi'nde olduğu gibi Haçlıların süvârieleri ile piyâdelerini birbirlerinden ayırmayı başardığında düşmana ağır kayıplar verdirmiş ve büyük bir zafer elde etmişti.

Öte yandan Haçlı ordusunun süvârieleri ve piyâdelerinin, birbirlerinden uzaklaştırılamadığı durumlarda ise düşman etkili hücumlarda bulunabilmekteydi. Nitekim 14 Şâban 587 (6 Eylül 1191) tarihinde vuku bulan Arsûf Savaşı'nın hemen öncesinde, Sultan Salâhaddîn tarafından her yönden sıkıştırılarak yoğun ok atışlarına maruz bırakılan Haçlılar, bu şekilde ilerleyemeyeceklerini gördüklerinde hamle yapmak zorunda kalmışlardı. Haçlı ordusunun süvârieleri, piyâdelerinin ortasında toplanıp birlikte çarpışmak üzere harekete geçmişler ve düşman piyâdelerin iki taraftan geriye çekilerek önlerini açtıkları süvârielerinin her yönden bir hamleyle Eyyûbî kuvvetlerinin üzerine saldırıya geçmeleriyle taraflar arasında Arsûf'ta yakın muhârebe başlamıştı.⁶⁹⁷

Haçlıların hücumunun şiddeti üzerine savaşta yaşananlara şahit olan İbn Şeddâd şöyle nakleder: *“Haçlıların bir kısmı sağ, bir kısmı sol ve diğer kısmı da orta kanatların üzerine hızla saldırarak, Müslüman birliklerini geri çekilmeye zorladılar. Ben de o sırada orta kanatta idim. Bulunduğum kısım dağılmaya başlayınca, bana daha yakın olan sol kanada yöneldim. Sol kanada vardığımda büyük ölçüde kırılmaya mahkûm olduğumu gördüm, bu yüzden sağ kanada yöneldim. Fakat sağ kanadın diğer iki kısımdan daha feci bir şekilde dağıldığını görünce, Sultan*

⁶⁹⁵ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 269; a. mlf., **a.g.e.**, s. 268; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 170; Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, IV, 270-271.

⁶⁹⁶ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 269-270; a. mlf., **a.g.e.**, s. 269; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 170; Krş.: İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 69; Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, IV, 271.

⁶⁹⁷ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 543-544; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 275-276; a. mlf., **a.g.e.**, s. 275-276; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 174-175.

Salâhaddîn'in birliğinin olduğu tarafa yönelmeye karar verdim ki, bu birlik de her zamanki gibi diğer birlikleri desteklemek maksadıyla takviye idi. Ben sultanın yanına vardığımda, etrafında 17 savaştan başka kimse kalmamış, geri kalanların tümünü savaştan yollamıştı. Sadece sancaklar kalmıştı ve kösler kesintisiz çalışıyordu."⁶⁹⁸ Düşmanın kuvvetli ilk saldırısıyla dağılan, ikinci ve üçüncü hücumuyla geriye doğru çekilmeye başlayan Müslüman askerleri, Sultan Salâhaddîn'in hassa birliğiyle birlikte savaş meydanında durup köslerin çalmaya devam ettiğini gördüklerinde, sağ soldan gelerek sultana katılmaya başlamışlar ve kaçanların hemen hemen hepsi bir araya toplanmışlardı. Fakat Haçlıların öncü birlikleri, sık ağaçlarla kaplı ormanlık bir alanda toplanan Eyyûbî kuvvetlerinin burada tuzak hazırlamış olabileceklerinden endişe ettikleri için geri çekildiler ve muhârebe böylece sona ermişti.⁶⁹⁹

Haçlılara karşı kullanılan başka bir taktik de yürüyüş veya muhârebe sırasında Haçlı ordusundaki şövalyelerin bindikleri atları hedef olarak öldürmek üzerineydi. Atlı bir Haçlı şövalyesine, ağır zırhından dolayı zarar vermek pek mümkün değildi. Ağır zırhlı şövalye, yaya olarak kalması hâlinde zırhlı bir yük hâline gelirdi. Bir Haçlı şövalyesi, sınırlı hareket kabiliyetine sâhipti ve bu yüzden de piyâde ya da hafif zırhlı bir süvâri tarafından öldürülebilirdi. Bu sebeple muhârebeye Eyyûbî süvâri, mızraklarını sık sık Haçlı şövalyelerine değil de onların atlarına yönlendirirlerdi.⁷⁰⁰ Bununla beraber yürüyüş hâlindeki Haçlı kuvvetleri, Eyyûbî süvârilerinin ok atışlarına mâruz kaldıklarında, süvâri ile piyâdeleri birbirlerine yanaşarak korunmaya çalışırlar ve özellikle zırhlı piyâdeler, süvâri muhâfaza ederlerdi.⁷⁰¹ Haçlı ordusu hücumla geçecekse süvâri, piyâdelerin korumasında bir süre ilerledikten sonra öne çıkıp, Eyyûbî kuvvetlerinin üzerine saldırıya geçerlerdi.⁷⁰²

Yakın muhârebe sırasında, hücumla geçen Haçlı şövalyelerinin yukarıda zikredilen sebepten dolayı genellikle atları hedef alındığından ganîmet olarak at ele geçirilemiyordu. Nitekim 583'te (1187) Haçlılara karşı Hittîn'de kazanılan büyük

⁶⁹⁸ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 276; a. mlf., **a.g.e.**, s. 276-277; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 175.

⁶⁹⁹ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 544-545; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 69; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 276; a. mlf., **a.g.e.**, s. 276-277; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 175.

⁷⁰⁰ Smail, **a.g.e.**, s. 75-83.

⁷⁰¹ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 106; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 61.

⁷⁰² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 69; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 276; a. mlf., **a.g.e.**, s. 276; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 175; **Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi**, s. 249-257.

zafer sonrası çok sayıda eşya ele geçirildiyse de binlerce ata sâhip olan Haçlılardan hiçbir at ganîmet olarak alınamamıştı; çünkü Haçlı şövalyeleri baştan aşağı ağır zıhlı, bir nevi yekpare demir parçası gibi oldukları için onlara ok, kılıç gibi silâhlarla yapılan darbeler pek tesir etmediğinden atları hedef alınmış, atları öldürülmedikçe Haçlı şövalyeleri etkisiz hâle getirilememişlerdi.⁷⁰³

Nitekim Sultan Salâhaddîn, 587 (1191) yılında Akkâ'yı ele geçirip buradan önce Askalân üzerine yürüyüşe geçen Haçlı ordusunu tâkip etmeyi sürdürdüğü sırada, askerlerinin yakaladığı rütbeli görünen bir Haçlı şövalyesine Akkâ'dan ayrıldıkları ilk gündeki durumlarıyla ilgili birkaç sual yönelttikten sonra *“O gün telef olan atlarınızın sayısı kaçtı?”* diye sorduğunda esir alınan Haçlı *“400 at”* diye cevap vermişti.⁷⁰⁴ Yine aynı yıl içinde Haçlılar ile Eyyûbî kuvvetleri arasında Arsûf'ta vuku bulan muhârebeden kısa bir süre sonra Salâhaddîn'in yanına gelmiş olan bir haberci sultana *“Arsûf Muhârebesi sırasında düşmanın birçok atının öldüğünü, Arapların yaptıkları sayıma göre bunların 100'ün üzerinde”* olduğunu bildirmişti.⁷⁰⁵

⁷⁰³ Bündârî, **a.g.e.**, s. 296-297; Şeşen, a.g.m., **Belleten**, LIV, sayı: 209, s. 432.

⁷⁰⁴ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 267-268; a. mlf., **a.g.e.**, s. 266; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 169.

⁷⁰⁵ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 278-279; a. mlf., **a.g.e.**, s. 279; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 177.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EYYÛBÎ ORDUSUNUN HARP TEÇHİZATI

Sultan Salâhaddîn'in, Haçlıları istîlâ ettikleri yerlerden çıkarmak maksadıyla onlarla mütemâdiyen mücâdele içerisinde olması, ordusu için silâh teminini oldukça önemli kılmaktaydı. Haçlılarla yapılan muhârebeler, başta Dimaşk ve beldeleri olmak üzere Suriye bölgesinin mahâretli silâh ustalarının yanı sıra ham maddelerin bir kısmına sâhip olması, burada etkin bir harp sanâyisinin varlığını ve gelişimini sağlamıştı. Dimaşk topraklarında yoğun dağ ormanları vardı ve özellikle çam, meşe, kayın ve pelit gibi pek çok ağaç türünün varlığıyla bilinse de bölgede demir madeni azdı. Fakat Salâhaddîn bu eksikliği, İtalya ve diğer ülkelerden demir getirmek sûretiyle telâfi etmişti. Musul ise ateş mancınıkları için gerekli olan demir, zift ve beyaz petrol açısından zengindi.⁷⁰⁶ Musul topraklarından çıkan ham madde ve buradaki silâh ustalarının îmal ettikleri silâhlar ile harp âletleri, Eyyûbî ordusu için mühimdi; zîra mezkûr yerden beyaz petrol, mızrak, kalkan ve benzeri her çeşit ürün temin edilmekteydi. Mısır'da ise gemi inşâsı için gerekli olan ahşap oldukça fazlaydı.⁷⁰⁷

Bu başlık altında Salâhaddîn dönemi Eyyûbî ordusunda kullanılan silâhlar; hafif silâhlar, müdâfaa silâhları ve ağır silâhlar olmak üzere üç gruba ayrılarak tetkik edilecek, zikredilen gruplarda yer alan her bir silâh hakkında mâlûmat verilecektir.

4.1. Hafif Silâhlar

4.1.1. Ok ve Yay

Tek parça ya da birleşik unsurlardan teşkil olunan, ortada yer alan kabzasının iki tarafında simetrik şekilde eğilmiş iki ucu arasına kiriş gerilen âlete “yay” (kavs, kemân) denilirken, bu âletle fırlatılan sapı ahşap ve ucunda sivri bir demir bulunan ince kısa değneğe de “ok” adı verilirdi. Tarih öncesi devirlerden itibaren harp ve av

⁷⁰⁶ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 164; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 443.

⁷⁰⁷ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 165; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 443.

âleti olarak kullanılan ok ve yay,⁷⁰⁸ Sultan Salâhaddîn'in ordusundaki askerlerin kullandıkları silâhlardan biriydi.⁷⁰⁹ Hatta ok ve yayı, ordunun en başta gelen taarruz silâhı olarak zikretmek mümkündür. Bilhassa Haçlılara karşı sürdürülen mücâdelelerde, Eyyûbî Sultanı tarafından görevlendirilen süvâri birlikleri, ok ve yayın sağladığı üstünlükler sâyesinde yakın çarpışmaya girmeden, düşmana yoğun ok atışlarıyla önemli kayıplar verdimişlerdi. Nitekim 583 (1187) senesinde muhârebenin gerçekleşeceği yer olan Hittîn'e varıncaya kadar Haçlı ordusunun artçı ve öncü birlikleri, sultanın görevlendirdiği süvâri birliklerinin ok yağmuruna mâruz kalmışlardı. Mezkûr silâhı kullanan Eyyûbî süvârileri, düşmanın karşılık vermesine müsâade dahi etmeden süratle geri çekilip, aynı hücumu devamlı olarak gerçekleştirmişlerdi.⁷¹⁰ Nitekim Eyyûbî süvârilerinin ok ve yay kullanımına dayalı hücumları sebebiyle Haçlı ordusu yürüyüş sırasında büyük kayıplar vermişlerdi.⁷¹¹

Yine Sultan Salâhaddîn Hittîn Muhârebesi'nden önceki gecede, hücum müfrezeleri olan câlişyye birliklerine 25 Rebûlâhir (4 Temmuz) sabahında Haçlı ordusu üzerine yapılacak hücumda kullanmaları için çuvarlarla ok dağıttırmış; mezkûr birliğin harekete geçip Haçlı kuvvetlerine ok yağdırmaya başlamasıyla Eyyûbî ordusu taarruza geçmiş idi.⁷¹²

Bununla birlikte, Haçlılar ile Akkâ yakınlarında 27 Safer 586 (11 Kasım 1190) tarihinde gerçekleşen bir çarpışmayla ilgili İbnü'l-Esîr'in: "*Hücum birliği (câlişyye), Haçlı askerlerinin üzerine o kadar fazla ok yağdırmıştı ki, atılan oklardan dolayı güneş görünmez olmuştu*" şeklindeki ifâdesi önemlidir.⁷¹³

Hâkezâ, 587 (1191) yılında Akkâ'yı ele geçirip yürüyüşlerine devam eden Haçlı kuvvetlerini yol boyunca tâkip eden Sultan Salâhaddîn, süvâri birlikleriyle onları sürekli ok yağmuruna tutmuştu. Bu sırada aynı yıl içinde meydana gelen Arsûf'taki muhârebede de aynı şekilde Haçlı birlikleri, yoğun ok atışlarıyla baskı

⁷⁰⁸ Nebi Bozkurt, "Ok", **DİA**, XXXIII, 333.

⁷⁰⁹ Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 38; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 292; Nicholson-Nicolle, **God's Warriors...**, s. 34; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 360; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 443; Dudu Kuşçu, **a.g.m.**, **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 95-96.

⁷¹⁰ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 111.

⁷¹¹ Runciman, **a.g.e.**, II, 411.

⁷¹² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 422; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 127; a. mlf., **a.g.e.**, s. 123; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 73; Şeşen, **a.g.m.**, **Belleten**, LIV, sayı: 209, s. 429-430.

⁷¹³ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 56.

altında alınarak zor durumda bırakılmış, artık bu duruma dayanamayacaklarını anladıklarında Eyyûbî kuvvetlerinin üzerine hücumla geçmek zorunda kalmışlardı.⁷¹⁴

Bununla birlikte İbn Şeddâd, 586 (1190) senesinde Ra‘su’l-Mâ mevkinde Haçlılarla çarpışan Eyyûbî ordusundaki askerlerin *nüşşâb/neşşab* denilen oklar kullandıklarını zikretmektedir.⁷¹⁵ Nüşşâb,⁷¹⁶ küçük ahşaptan temren üzerinde üçgen biçiminde ve üzerinde dişler olan girişi kolay çıkışı zor bir ok türüydü. Bu ok, kale veya şehir kuşatmalarında kullanılır ve uzak mesafelere atışlar yapılabilirdi.⁷¹⁷ Görünen o ki nüşşâb olarak adlandırılan ok, Sultan Salâhaddîn döneminde muhârebelerde kullanılmaktaydı.

4.1.2. Mızrak

Kargı, süngü, nîze, harbe, cıda, sîta, yarıncı, yasıç, gönder gibi adlarla anılan, sözlükte “*dürtmek, delmek, atmak, fırlatmak*” gibi mânâlara gelen, zerk kökünden türemiş bir silâh ismi olan mızrak; sert ve esnemeyen uzun ince bir gönderle ucuna geçirilen taş, boynuz, bakır, tunç, çelik veyahut da demirden mâmul bir temrenden müteşekkil dürtücü, delici bir yakın ve uzak harp silâhıydı. Hedefe doğrudan saplamak ya da fırlatmak sûretiyle kullanılırdı.⁷¹⁸

Salâhaddîn’in ordusunda bulunan askerlerin kullandıkları silâhlardan biri olan mızrak,⁷¹⁹ ok ve yaydan sonra süvârilerin en çok kullandıkları silâh olarak da ifâde edilebilir. Nitekim Eyyûbî Sultanı, birliklerinin bir kısmını Haçlı kuvvetleriyle

⁷¹⁴ İmâdüddin el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 543-544; İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 275-276; a. mlf., *a.g.e.*, s. 275-276; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 174-175.

⁷¹⁵ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 225-226; a. mlf., *a.g.e.*, s. 221; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 137.

⁷¹⁶ Atıcılıkla ilgili bâzı kaynaklar ok ve yay kullanımını, Hz. Âdem’le başlatmaktadırlar. Onun, ektiği tohumları yiyen kargalarla baş edemeyip Allah’a şikâyetle bulunduğu, Cebrâil’in kendisine ok ve yay getirerek nasıl kullanacağını öğrettiği ve ardından “*nuş âb*” ya da “*nuşsa abba*” (kargayı bu okla kov) dediği ve böylece Arapçada nüşşâb (ok) teriminin ortaya çıktığı rivâyet edilmekte; Süryânîce ab “*karga*”, abba ise “*ok*” mânâsındadır. Bkz.: Bozkurt, “Ok”, *DİA*, XXXIII, 333.

⁷¹⁷ Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007, s. 221; a. mlf., “Memlûk Devletinde Okçuluk”, *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, I, sayı: 9 (2011), s. 76-77.

⁷¹⁸ T. Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar*, Ankara 1993, s. 51; Terzi, “Mızrak”, *DİA*, XXX, 3.

⁷¹⁹ Nicolle, *Hattin 1187...*, s. 38; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 292; Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 169-171; Nicholson-Nicolle, *God’s Warriors...*, s. 34; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 360; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 443; Dudu Kuşçu, *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 96.

muhârebeye girmeden önce düşmanların üzerine gönderip, ok atışlarıyla düşmana sürekli hücum ederek baskı altına alır, ardından her iki tarafında askerleri birbirlerine yaklaştığında mızraklar kullanılmaya başlanırdı. Bununla birlikte, Salâhaddîn'in ordusu ile Haçlı kuvvetleri arasında meydana gelen birçok savaşta, düşman askerlerinin mızraklarını çok yoğun bir şekilde kullandıkları, nitekim bu hususta Eyyûbî askerlerine göre daha iyi oldukları görülmektedir.⁷²⁰

Eyyûbî süvârileri, Haçlı birlikleriyle yakın muhârebeye girdiklerinde genellikle önce mızraklarını kullanırlardı. Nitekim Sûr kuşatmasından sonra Yemen'deki kardeşi Tuğtekin'e 583'te (1187) vuku bulan hâdiseleri anlattığı mektubunun bir bölümünde Sultan Salâhaddîn şunları ifâde etmektedir: *"Ra'su'l-Mâ'daki el-Efdâl'in karargâhında Dimaşk, Fırat, Cezîre, Musul ve Diyarbekir askerleri toplandı. Oğlum el-Efdâl eline geçen bu fırsatı değerlendirip, Muzafferüddin Gökböri b. Zeyneddin idâresinde bir seriyye birliğini Haçlıların üzerine gönderdi. Bu birlik, yağma yapıp ganîmet ve esirlerle dönerken, Haçlı birliklerinin yollarını kestiklerini gördüler. Fırtınaların önünde dağların durduğu gibi düşmanın önünde durdular ve onların kanlarıyla mızraklarını suladılar."*⁷²¹ Yine mektubun Hittîn Muhârebesi'nin yaşandığı günün anlatıldığı kısmında da şöyle bir ifâde geçmektedir: *"Cumartesi sabahı olduğunda Müslümanlar, bulundukları yerde durmaktaydılar. Yapılan hamleler birbirini tâkip etmekte, mızraklar birbirlerine sıçramaktaydı..."*⁷²²

Bununla birlikte, III. Haçlı Seferi sırasında Akkâ önlerinde yapılan savaşlarda, Eyyûbî birliklerinin yine mızrak kullandıkları görülmektedir. Nitekim 586 (1190) yılındaki bir hâdisede, bulundukları mevzilerden çıkan Haçlı kuvvetleriyle çarpışan Eyyûbî askerleri, onları hezîmete uğratmakla kalmayıp mevzilerinden çıktıklarına pişman etmişlerdi. Zîra ertesi gün Akkâ istikametine geri dönmeye çalışan Haçlı askerlerini tâkip eden hücum birliği, ok yağdırmak, mızrak ve kılıç kullanmak sûretiyle onlarla çarpışmayı sürdürmüştü.⁷²³

⁷²⁰ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 11, 15, 53, 133, 146, 153, 164, 183.

⁷²¹ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 119.

⁷²² Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 120.

⁷²³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 56.

4.1.3. Kılıç

Kılıç, uzun, düz veya eğri, ucu sivri, bir veyahut da iki tarafı keskin, kın içine bele takılan çelikten mâmul bir silâhtır. Türk lehçelerinin neredeyse tamamında terim olarak kılıç kullanılmakta, bu kelime nâdiren “*kılınç, kilic, kilis, kiliş*” gibi de ifâde edilmektedir. Farsçada “*şemşîr*”, Arapçada ise “*seyf*” olarak adlandırılmaktadır. Kılıcın tutulması ve daha rahat kavranması için olan kısma “*kabza (sap)*”, kılıcın ana gövdesine “*namlu (taban)*”, muhârebede kılıcı kullanan askerin karşı darbeden muhâfazası amacıyla kabza ile namlunun birleştiği yerde bulunan sipere ise “*balçak*” adı verilirdi. Kılıçlar, düz ve eğri olmak üzere iki kısma ayrılırken, düz kılıçların iki, eğri kılıçların da bir tarafı keskin olurdu. Eğri kılıçların diğerlerinden daha kısa ve kavsinin içi keskin olanlarına “*yatağan*” denilirken, gittikçe genişleyerek daha ağır bir silâh görünümü olanlarına ise “*pala*” adı verilirdi.⁷²⁴

Sultan Salâhaddîn’in ordusunda kullanılan silâhlardan biri de kılıçtı⁷²⁵ ve mezkûr silâhın bu dönemdeki başlıca türleri; *dımaşkî, yemenî, hindî, kılât, frengî, süleymânî, mısırî* ve *kaburî* idi.⁷²⁶ Ortaçağ döneminde Dımaşk (Şam) kılıçlarıyla meşhur bir kentti ve burada îmal edilen “*dımaşkî*” olarak adlandırılan kılıç, İslâm dünyasında en fazla tercih edilen kılıçlardan biriydi.⁷²⁷ Muhammed b. Yakup eserinde bu kılıcı: “*Son derece keskin, ham maddesi çok farklı, boyu dört karış (yaklaşık 96 cm), eni dört parmakdan birazcık az, ama bütün kılıçlardan daha keskindi*” şeklinde tanımlamaktadır.⁷²⁸ Şam çeliği, Şam işi, Şam tekniği gibi mânâlara gelen dımaşkî olarak zikredilen kılıçlar, kamalar ve hançerler rağbet gören kıymetli silâhlardı. Bu yüzden Şam çeliğiyle çalışıp, Şam usûlünü uygulayanlara “*dımaşkçı*” unvanı verilmişti.⁷²⁹ Bununla birlikte, normalde kılıç îmal edilen yere

⁷²⁴ Nebi Bozkurt, “Kılıç”, *DİA*, XXV, 405-406.

⁷²⁵ Nicolle, *Hattin 1187...*, s. 38; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 292; Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 166-168; Nicholson-Nicolle, *God's Warriors...*, s. 34; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 360; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 443; Dudu Kuşçu, *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 96.

⁷²⁶ Muhammed b. Yakub, *Münyetü'l-Guzât (Metin ve İndeks)*, Türkçe trc. Mustafa Uğurlu, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1984, s. 67-68, 70-72.

⁷²⁷ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 296-297.

⁷²⁸ Muhammed b. Yakub, *a.g.t.*, s. 72, 141.

⁷²⁹ Eralp, *a.g.e.*, s. 61.

“kılıçhâne” denilirken, Dimaşk’ın bu hususta meşhur olması sebebiyle buradaki istihsal yeri “Dimaşkhâne” olarak zikredilmekteydi.⁷³⁰

Kullanılan bir diğer kılıç çeşidi olan “yemenî” kılıcı; serendibi ya da selmânî denilen esnek bir demirden îmal edilirdi. Söz konusu demir, yeşil, kırmızı veya beyaz renklerdeydi. Yemenî kılıcın üzerine yazılan dualar ve çizilen resim gibi şekillere “kebakî” denirdi ve bunlar kılıcın üzerindeki damarları gizlerdi. “Kılâî” kılıç; demiri beyaz ve keskin, biçimi düz, eni üç veya dört parmak kadar olup, sapından aşağıya doğru yemenî kılıçtan daha inceydi.⁷³¹ “Hindî” kılıcının demiri yemenî kılıcınıninki gibi benzer olsa da demiri siyah renkte idi. Ucu ince, sapına yakın yassı bir kılıç olan “frenğî”nin ise inceliği yemenî kılıç kadardı ve bu kılıcın ortasında bir oluk bulunurdu. Yeni istihsal edilen “süleymânî” kılıcı, bu hâliyle frenğî kılıcını andırırdı; ama daha ufak, sanatkârâne ve güzeldi. Mezkûr kılıcın başı ve sonu aynı hizâda, ucu ise ince değildi. Süleymânî ile yemenî kılıcın kabzalarına giren kısımları birbirine benzemekteydi.⁷³²

“Mısrî” kılıç, sağlam, güçlü ve yüzü düz olan bir kılıç iken,⁷³³ diğer bir kılıç türü olan “kaburî” kılıcın ise çoğunun yüzeyi iki buçuk parmak kalınlığında, ağırlığı iki batman, uzunluğu da dört karış civarındaydı. Ayrıca söz konusu kılıcın ikisi yalmanında, birisi ortasında olmak üzere üç tane oluğu vardı.⁷³⁴

Askerler, kılıçlarını bellerine bağlayarak ya da omuzlarına çapraz olarak taşırlardı. Muhârebeye girilecek ise kılıcın belde taşınması daha uygun görülürdü; ancak yürüyüş hâlinde olan askerler için bu yöntem zahmetliydi.⁷³⁵

4.1.4. Gürz

Farsça bir ıstılâh olan gürz, Türkçede “topuz” ve “bozdoğan”, Arapçada ise “amûa”, “debbûs” ve “mitraka” gibi terimlerle ifâde edilmektedir. Daha ziyâde

⁷³⁰ Bozkurt, “Kılıç”, DİA, XXV, 407.

⁷³¹ Muhammed b. Yakub, a.g.t., s. 67-70; Çetin, a.g.e., s. 225.

⁷³² Muhammed b. Yakub, a.g.t., s. 71; Çetin, a.g.e., s. 226.

⁷³³ Muhammed b. Yakub, a.g.t., s. 72; Çetin, a.g.e., s. 226.

⁷³⁴ Muhammed b. Yakub, a.g.t., s. 68; Çetin, a.g.e., s. 226.

⁷³⁵ Muhammed b. Yakub, a.g.t., s. 74.

ateşli silâhların îcadından önce insanların yakın çarpışmada kullandıkları ezici, vurucu ve parçalayıcı bir silâh olan gürzün, biçimine ve ağırlığına göre muhtelif türleri vardı ve bu yüzden bu silâh, “kesme gürz, çekme gürz, asma gürz, dikenli gürz” gibi adlarla da anılırdı. Söz konusu silâhın baş kısmı yuvarlak ve çivisiz olanına “matrak”, en ağırına ise “gürz-i girân” adı verilirdi.⁷³⁶

Gürzler, taş veya ahşaptan veyahut da bakır, demir, pirinç gibi madenlerden istihsal edilirdi. Bu silâhın genellikle sapı ahşap, topuz kısmı maden olanları kullanılsa da sap ve topuz kısmı tamamen maden veya ahşap olan gürzler de vardı.⁷³⁷ Ahşap ve hafif gürzler, elde, bele sarılı kuşakta veyahut da kemerlerde asılı olarak rahat bir şekilde taşınabilmesi sebebiyle piyâde askerleri tarafından kullanılırken, dikenli ve ağır madenden yapılmış gürzler ise süvârilere tarafından eyerlerine asılı olarak taşınıp kullanılmaktaydı.⁷³⁸

Gürz, Eyyûbî ordusunda kullanılan silâhlardandı.⁷³⁹ Nitekim Sultan Salâhaddîn 27 Safer 589 (4 Mart 1193) tarihinde Dımaşk'ta vefât ettiğinde yanında bulunan oğlu el-Efdâl, sultanın üzerinde taşıdığı birtakım silâh ve şahsî eşyaları Abbâsî Hilâfeti'ne gönderdiğinde söz konusu silâhlar arasında gürz de mevcuttu.⁷⁴⁰

4.1.5. Hançer

Ortalama 30-35 cm uzunluğunda eğri veya sivri uçlu tek ya da çift ağızlı bir bıçak türü olan hançer; namlusu “kın” adı verilen bir mahfaza (kutu) içinde ve kabzası (tutulacak yeri, sap) kolayca ele gelebilecek şekilde, genellikle bel kuşağının ortasına konularak ya kemere ya da boyuna asılarak taşınırdı. Bu silâh, savaş

⁷³⁶ Tülin Çoruhlu, “Gürz”, *DİA*, XIV, 327.

⁷³⁷ Çoruhlu, “Gürz”, *DİA*, XIV, 327.

⁷³⁸ Eralp, *a.g.e.*, s. 46; Çoruhlu, “Gürz”, *DİA*, XIV, 327.

⁷³⁹ Nicolle, *Hattin 1187...*, s. 38; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 292; Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 172-173; Nicholson-Nicolle, *God's Warriors...*, s. 34; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 360; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 443; Dudu Kuşçu, *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 96.

⁷⁴⁰ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 91-92.

meydanından ziyâde mübârezelerde kullanılırdı. Bununla birlikte, fırlatıldığında uzak muhârebe silâhı olarak da düşünülebilir.⁷⁴¹

Sultan Salâhaddîn döneminde kaynakların nâdiren bahsettiği hançer silâhının, “*nemcah, nimcah, nemcat*” adlarıyla bilinen bir çeşidinin kullanıldığı görülmektedir. Nemcat, demirden mâmul olup kısa bir kılıcı andıran keskin yarım daire şeklinde kavisli bir hançerdi.⁷⁴² O dönemdeki savaşçıların ve hükümdarların bâzıları, söz konusu hançeri kullanmaktaydılar. Nitekim Eyyûbî Sultanı’nın da yanında taşıdığı bir nemcat hançeri vardı ve bu silâhla Hittîn Zaferi gününde, esir olarak yakalanan Kerek sâhibi Renaud de Châtillon’u öldürmüştü.⁷⁴³

Bunun dışında Akkâ önlerindeki muhârebeler esnasında “*Lusûsü’l-Arap*” veya “*Şulûhü’l-Arap*” denilen hırsızlıklarıyla meşhur olan gruplar, geceleri faâliyet gösterip Haçlı karargâhına gizlice girmek sûretiyle hançerlerini düşman askerlerinin boğazlarına dayarlardı; direnmeleri hâlinde onları öldürür, aksi hâlde ise esir alıp Salâhaddîn’in huzuruna getirirlerdi.⁷⁴⁴

4.1.6. Balta

İnsanlık tarihinin en kadim silâhlarından biri olan balta, Salâhaddîn’in ordusunda kullanılan silâhlardan bir diğeri idi.⁷⁴⁵ Farsçada “*teber, nâçeh/necek*”, Arapçada ise “*tabar, fe’s*” gibi adlarla anılan balta, yakın muhârebede kullanılan bir silâh olup, söz konusu silâhın sapıyla birlikte boyu bir metre civarına ulaşan türlerini piyâdeler, bir metreden daha kısa olanlarını da süvâriler kullanırlardı. Muhtelif çeşitleri olan baltaların, küçük boyda olanlarına “*teberzin*” ya da “*nacah/nacak*”, büyüklerine ise “*teber*” denilirdi. Teberlerin sap kısımlarının iki metre ve üzeri

⁷⁴¹ Eralp, **a.g.e.**, s. 72; Erkan Göksu, **Türk Kültüründe Silâh**, İstanbul 2008, s. 248; Tülin Çoruhlu, “Hançer”, **DİA**, XV, 548.

⁷⁴² Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 169; Claude Cahen, “Un traité d’Armurerie composé pour Saladin”, **Bulletin d’études orientales**, XII (1947-1948), s. 140.

⁷⁴³ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 131; a. mlf., **a.g.e.**, s. 126; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 75.

⁷⁴⁴ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 249, 288-289; a. mlf., **a.g.e.**, s. 246, 290; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 155, 184-185; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 111; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 355.

⁷⁴⁵ Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 38; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 292; Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 171; Nicholson-Nicolle, **God’s Warriors...**, s. 34; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 360; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 443; Dudu Kuşçu, **a.g.m.**, **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 96.

olanları kılıç gibi kesici özelliklere sâhip olup, bâzılarının tek tarafı, bâzılarının ise iki tarafı da keskin olanları vardı. Ayrıca bâzı teberlerin sırt kısımlarında dürtmeye yarayan sivri uç da bulunmaktaydı.⁷⁴⁶

4.2. Müdâfaa Silâhları

4.2.1. Zırh

Sultan Salâhaddîn'in ordusunda kullanılan en temel müdâfaa veya koruyucu teçhizatından biri olan⁷⁴⁷ ve eski Türkçede “yarık”, Arapçada “*dir’*, *le’me*”, Farsçada “*zırh*, *cevşen*” gibi terimlerle ifâde edilen zırh, muhârebelerde düşmanın ok, kılıç, mızrak vb. saldırı silâhlarından, hayâtî bölgeler başta olmak üzere vücudu muhâfaza etmek maksadıyla giyilirdi. Zırhların örme, pullu ve plâka zırh olmak üzere üç çeşidi vardı. Söz konusu zırhların kullanımı, coğrafya, iklim, örf ve görenekler ile sâhip olunan demirlerle yakından alâkalıydı. Nitekim, İran’ın kuzey ve doğu bölgelerinde plâka zırh yayginken, daha sıcak iklimin olduğu orta ve güney bölgelerinde ise örme zırhın kullanımı daha fazlaydı. Örme zırh, metal halkaların ağ şeklinde birbirine bağlanmasıyla,⁷⁴⁸ pullu zırh da keten veya deri bir zemin üzerine ağaç, ham deri, gümüş, altın, bronz, bakır ve demirden elde edilen pulların balıksırtı birbirinin üzerine gelecek biçimde deri iplerin birleştirilmesiyle istihsal edilirdi. Plâka zırh ise, deri ya da metal plâkaların deri iplikleriyle birbirine birleştirilmesiyle yapılırdı.⁷⁴⁹

Zırh istihşâli Eyyûbîler döneminde büyük bir ilerleme kaydederek mühim bir seviyeye ulaşmıştı. Zîra bu gelişmenin en büyük sebebi, büyük ölçüde bölgedeki Haçlılara karşı başlatılan cihâd faâliyetleri ve buna karşılık Haçlı Seferlerinin devam etmesiydi. Salâhaddîn döneminde zırhlar, demir parçacıkları, boynuz veya deriden yapılırdı. İstihsal edilen bu zırhlar öyle kaliteliydi ki en iyi okların dahi etki etmesi

⁷⁴⁶ Göksu, **Türk Kültüründe...**, s. 256; İbrahim Duman, **Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Araç ve Gereçleri (1038-1157)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 65.

⁷⁴⁷ Nicolle, **Hattin 1187...**, s. 38-39; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 292; Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 197; Nicholson-Nicolle, **God’s Warriors...**, s. 34-35; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 444.

⁷⁴⁸ Aydın Usta, “Zırh”, **DİA**, XXXIV, 391.

⁷⁴⁹ Usta, “Zırh”, **DİA**, XXXIV, 392.

zor olduğu gibi, bahsi geçen zırhlara en kaliteli kılıçlarla indirilen darbeler kolayca işlemez ve hattâ kılıçlar kırılırdı. Buna rağmen bu zırhın altına keçeden yapılma ince bir gömlek giyilmekteydi.⁷⁵⁰

Bununla birlikte, başka bir zırh çeşidi olan içten dikdörtgen şekilli, çelik levhalar işlenmiş estetik bir görüntüye sâhip olan yelek ve elbiselere ise İslâm dünyasında “*kazâgand*” denilirdi. Bu zırhın, Eyyûbî ordusunda kullanıldığı görülmektedir. Zîra S570 (1175) yılında Halep önlerinde bulunduğu esnada Bâtînîler tarafından kendisine tertip edilen suikastten üzerinde bulunan *kazâgand* zırhı sâyesinde kurtulan Sultan Salâhaddîn, bu zırh kıyafeti yaşamı boyunca üzerinde taşıdı.⁷⁵¹ Nitekim İbn Şeddâd, 589 yılının Safer ayında (1193 Şubat) Kudüs’ten Dimaşk’a gelmekte olan bir hacı grubunu karşılamak üzere yola koyulan Salâhaddîn’in her zaman giydiği koruyucu elbisesini üzerinde görmediğinde, onu uyardığını ve bunun üzerine sultanın *kazâgand* zırhını istediğini zikretmektedir.⁷⁵²

Sultanın askerleri, genellikle muhârebelerde demir levha ya da örme zırhlar giyerlerdi. Bâzı zırhlar, keçeden veya sırimdan îmâl edilirdi. Keçeden örülen zırh “*yelek*” gibiydi, sırimdan örülen zırha ise “*senevver/senavver*” denilirdi.⁷⁵³ Fakat bu zırhlar, Haçlıların zırhları kadar ağır değillerdi. Dolayısıyla Eyyûbî süvârileri hafif zırhlı iken, Haçlı süvârileri ağır zırhlıydılar ve bu yüzden Eyyûbî süvârileri, Haçlı süvârilerine göre manevra kabiliyeti bakımından üstünlük sağlardı.⁷⁵⁴ Ancak muhârebe sırasında Salâhaddîn’in yanında bulunan ve onu muhâfaza etmekle görevli olan askerler ağır zırhlıydılar.⁷⁵⁵

Ağır zırhlı askerler, bazen uzaktan fark edilebilmekteydiler. Nitekim 23 Receb 588 (4 Ağustos 1192) tarihinde Salâhaddîn tarafından Yafa dışında karargâh kurmuş olan Haçlı kuvvetlerine baskın yapmak üzere gönderilen seçkin askerlerden müteşekkil bir birlik, düşman karargâhına yaklaştığında bu sırada keşifte bulunan

⁷⁵⁰ Abdülhalık Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara 2002, s. 413.

⁷⁵¹ Usta, “Zırh”, *DİA*, XXXIV, 392.

⁷⁵² İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 358-359; a. mlf., *a.g.e.*, s. 369; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 240.

⁷⁵³ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 292; Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 197-199; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 359; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 95.

⁷⁵⁴ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 15, 112, 237, 442.

⁷⁵⁵ Willermus Tyrensis, *a.g.e.*, II, 430-431; a. mlf., *Haçlılar Türkler...*, s. 253-254.

Cenovalı bir asker, Eyyûbî askerlerinin zırhlarının ve silâhlarının parıltısını görünce, durumu İngiltere Kralı Richard’a bildirmiş ve böylece Haçlıların gafil avlanmayarak gerekli tedbirleri alması sebebiyle baskın neticesiz kalmıştı.⁷⁵⁶

4.2.2. Miğfer

Çok eski devirlerden beri kullanılan, Arapçada “*beyda, hüzne*” kelimeleriyle zikredilen ve bunun yanında “*haydaa*”, “*rebîa*”, “*devmas*”, “*imâme*”, “*terke*” ve “*arme*” gibi terimlerle de ifâde edilen miğfer; bir askerin muhârebelerde başını ok, mızrak, kılıç vb. saldırı silâhlarının darbelerine karşı muhâfaza etmek maksadıyla giydiği koruyucu bir teçhizat idi. Genellikle zırhın tamamlayıcı bir parçası olarak görülen miğfer, demir gibi sağlam metallerden ya da kalın ve dayanıklı deriden îmal edilirdi.⁷⁵⁷

Eyyûbî ordusunda zırhla birlikte kullanılan koruyucu teçhizat arasında miğfer de bulunmaktaydı.⁷⁵⁸ Nitekim 571 (1176) senesinde Azâz Kalesi’ni muhâsara eden Salâhaddîn, çadırına giren bir Bâtınî tarafından suikast hançeriyle başına vurulmak sûretiyle yaralandığında, Eyyûbî Sultanı’nın hayatta kalmasını sarığının altında bulunan miğfer sağlamıştı.⁷⁵⁹ Miğferin üzerine sarık sarıldığı ya da külâh giyildiği de olurdu. Bu durumu 646-650 (1248-1252) yılları arasında Fransa Kralı IX. Louis’in tertip ettiği VII. Haçlı Seferine iştirak etmiş olan Fransız Lordu Jean de Joinville mezkûr sefer esnasında gördüklerini anlattığı hâtıratında, Müslüman askerler, muhârebe ederlerken başlarına giydikleri miğferlerin üzerine sarık da sararlardı; zîra bu şekilde kılıcın ağır darbelerini hafifletirlerdi şeklinde açıklamaktadır.⁷⁶⁰

⁷⁵⁶ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 183.

⁷⁵⁷ Tülin Çoruhlu, “Miğfer”, *DİA*, XXX, 21.

⁷⁵⁸ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 197; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 292; Nicolle, *Hattin 1187...*, s. 38; Nicholson-Nicolle, *God’s Warriors...*, s. 34; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 444.

⁷⁵⁹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 344-345; Runciman, *a.g.e.*, II, 342.

⁷⁶⁰ Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, Türkçe trc. Cüneyt Kanat, Ankara 2002, s. 201.

4.2.3. Kalkan

Mızrak, kılıç, ok, gürz gibi yaralayıcı silâhlara karşı vücudu korumak amacıyla elde tutularak veya kola geçirilmek sûretiyle kullanılan bir müdâfaa âleti olan kalkan,⁷⁶¹ çeşitli malzemelerden yapılmaktaydı. Nitekim ilk önce ahşaptan, sonra fil, timsah, gergedan, su aygırı gibi hayvanların derilerinden, daha sonra ise bakır, demir, çelik vb. dayanıklı madenlerden istihsal edilmişti.⁷⁶²

Bununla birlikte kalkanların, düz, ortası çukurlu dikdörtgen, ortası kubbeli-etrafi eğri yuvarlak olan muhtelif türleri bulunmaktaydı ve bunlardan her birinin farklı kullanım gâyeleri vardı. Düz kalkan, mızrak darbelerini bertaraf etmek amacıyla kullanılırdı. Dikdörtgen şeklindeki kalkanla, ok saldırılarından muhâfaza olunurdu; çünkü kalkanın üst kısmıyla süvâri başını ve vücudunu gizleyebilirdi. Ortası kubbeli-etrafi eğri olan yuvarlak kalkan ise, ok ve kılıç darbelerini savurmada etkiliydi; ama bu durum kargı için geçerli değildi. Zîra kargı, mezkûr kalkana saplanıp kalırdı.⁷⁶³

Kalkan, Salâhaddîn devri Eyyûbî ordusunda kullanılan müdâfaa âletlerinden biriydi.⁷⁶⁴ Nitekim “*dereka*” adı verilen, sepet örgü üzerine deri geçirilerek îmal edilen kalkan çeşidi fazlasıyla kullanılmıştı. *Matrak* olarak da adlandırılan *dereka* kalkanların dış yüzeyine, renkli malzemeler kullanılarak süslemeler yapılmaktaydı. Bilhassa Haçlı Seferleri döneminde, Batılıların kalkanlarının üzerinde bulunan haç ve armalara karşılık olarak mezkûr kalkana hilâl, üç hilâl, çift başlı kartal ile güneş gibi motifler işlenmişti.⁷⁶⁵

Sultan Salâhaddîn’in ordusu, büyük ölçüde süvârilerden müteşekkildi ve dolayısıyla bu durum göz önüne alındığında kalkanın, özellikle Haçlı kuvvetleri üzerine ok yağdırmak sûretiyle sıklıkla hücumlarda bulunan, manevra kabiliyeti ve

⁷⁶¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, II, 151; Göksu, *Türk Kültüründe...*, s. 289; Tülin Çoruhlu, “Kalkan”, *DİA*, XXIV, 260.

⁷⁶² Göksu, *Türk Kültüründe...*, s. 291; Çoruhlu, “Kalkan”, *DİA*, XXIV, 260-261.

⁷⁶³ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türkçe trc. Zeki Megâmiz, İstanbul 1971, I, 261-262; Göksu, *Türk Kültüründe...*, s. 297.

⁷⁶⁴ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 292; Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 195-196; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 360; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 96.

⁷⁶⁵ Çoruhlu, “Kalkan”, *DİA*, XXIV, 260-261.

hızıyla düşman askerlerine üstünlük sağlayan Eyyûbî süvâirleri için çok istifâde edilen bir teçhizat olmadığı düşünülebilir. Fakat süvâirlerin, düşman tarafından gelebilecek ok saldırılarına karşı ya da düşmanla yakın muhârebeye girmeleri durumunda kalkan kullanmaları elzemdi. Dolayısıyla süvâirler, kalkanlara sâhiptiler ve ihtiyaç hâlinde bu silâhı kullanırlardı.

4.3. Ağır Silâhlar

4.3.1. Mancınık

Arapçada “*mancenîk, mecnak, mincenîk*”, Farsçada “*mencek, menceîk, menceîk*” gibi sözcüklerle,⁷⁶⁶ Batı lehçelerinde ise muhtelif yapı, teknik işlev ve özelliklerine göre “*mangonel, catapult ballista, onager, launcher, slingshot, trebuchet*” gibi çeşitli terimlerle ifâde edilen mancınığın, ilk defa M.Ö. V.-IV. yüzyılda Çin’de îmal edildiği ve Türkler ile Müslüman Araplar aracılığıyla önce Ön Asya’ya, akabinde de Bizans ve Avrupa’ya ulaştığı düşünülmektedir.⁷⁶⁷ Bununla birlikte, mezkûr silâhın ilkel biçimi olarak kabul edilen bâzı mekanik harp âletlerinin, M.Ö. IV-III. yüzyılda Eski Yunan’da var olduğu, Büyük İskender ve Roma orduları tarafından geliştirildiği de öne sürülürken,⁷⁶⁸ bâzı İslâm kaynaklarında ise mancınığın ilk kez, Nemrud’un adamlarından Heyzen denilen bir kimse tarafından Hz. İbrâhim’i ateşe atmak maksadıyla yapıldığı zikredilmektedir.⁷⁶⁹

Germe, bükme, çekme ya da karşı ağırlık kullanma sûretiyle bir direğin mihveri etrafında dönmesiyle işleyen veyahut da dengeli ve büyük bir kuvvetle taş, ok, neft kapları gibi maddeleri muhâfaza içinde fırlatan bir harp aracı olan

⁷⁶⁶ Nebi Bozkurt, “Mancınık”, *DİA*, XXVII, 564.

⁷⁶⁷ Joseph Needham-Robin D. S. Yates, *Science and Civisation in China*, V, Cambridge 1985, s. 188-235; David A. Graff, *Medieval Chinese Warfare: 300-900*, London 2002, s. 22-23; Göksu, *Türk Kültüründe...*, s. 320; Joseph Needham, “China’s Trebuchets, Manned and Counterweighted”, *On Pre-Modern Technology and Science: Studies in Honor of Lynn White*, ed. Bert S. Hall-Delno C. West, Malibu 1976, s. 107-145; Erkan Göksu, “İslâm Tarihinde Mancınıklar ve Mancınık Teknolojisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II, sayı: 2 (2019), s. 163; Bozkurt, “Mancınık”, *DİA*, XXVII, 565.

⁷⁶⁸ Göksu, *Türk Kültüründe...*, s. 320; a. mlf., a.g.m., *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II, sayı: 2 (2019), s. 163.

⁷⁶⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Türkçe trc. Mehmet Keskin, İstanbul 1995, I, 146; Bozkurt, “Mancınık”, *DİA*, XXVII, 565.

mancınık,⁷⁷⁰ Sultan Salâhaddîn'in ordusunda kullanılan savaş âletlerinden biri olup,⁷⁷¹ ahşap malzemelerden îâm edilirdi.⁷⁷² Mezkûr silâh, genellikle şehirlerin veya kalelerin surlarının tahrip edilmesinde kullanılırdı. Bununla birlikte, mancınıktan şehirlerin ya da kalelerin müdâfaasında, ayrıca meydan muhârebeleri sırasında askerî birliklere destek olunması ve muhâfaza maksadıyla da istifâde edilmekteydi.⁷⁷³

İslâm tarihinde Hz. Peygamber devrinden îtibâren kullanılmaya başlandığı bilinen mancınık, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde daha da geliştirilmek sûretiyle kullanılmaya devam edilmiş ve bahsi geçen devirlerde ağır silâh îâmînin gelişmesi, zamanla mezkûr silâhın teknik özellikleri, yapımı ve kullanımı gibi hususlarda, İslâm devletlerine emsal teşkil etmişti. Nitekim Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular gibi Türk-İslâm devletleri de ordularında mancınık bulundurup bu silâhtan yararlanmışlardır.⁷⁷⁴

Mancınığın kullanımı, sâdece Türk-İslâm devletleriyle sınırlı değildi. Ortaçağ boyunca hemen hemen tüm devletler tarafından kullanılan, hattâ en fazla faydalanılan harp silâhlarından biri olarak zikredilebilir. Dolayısıyla Salâhaddîn'in de ordusunda mancınık bulundurması pek tabîî idi. Nitekim Eyyûbî Sultanı'nın döneminde “*el-Arabî*”, “*el-Fârisî-Türkî*”, “*er-Rûmî-Frenci/Frenk*” ve “*el-Fârisî*” olmak üzere dört çeşit mancınığın kullanıldığı bilinmektedir.⁷⁷⁵ Mardî et-Tarsûsî'nin 583 (1187) yılında kaleme alarak Sultan Salâhaddîn'e takdim ettiği eserde, yukarıda

⁷⁷⁰ Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 360; Göksu, **Türk Kültüründe...**, s. 319; Parry, **a.g.m.**, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sayı: 28-29, s. 199; Dudu Kuşçu, **a.g.m.**, **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 96.

⁷⁷¹ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 293; Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 186-190; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 360; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 444; Dudu Kuşçu, **a.g.m.**, **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 96.

⁷⁷² Çetin, **a.g.e.**, s. 212.

⁷⁷³ Bozkurt, “Mancınık”, **DİA**, XXVII, 564-566.

⁷⁷⁴ Hitti, **Siyasî ve Kültürel...**, II, 357, 504; Bozkurt, “Mancınık”, **DİA**, XXVII, 565.

⁷⁷⁵ Mardî b. Ali b. Mardî et-Tarsûsî, **Tabîratu Erbâbî'l-Elbâb fî Keyfiyyeti'n-Necât fî'l-Hurûb**, Tenkitli metin nşr. Muhammed Hekimoğlu, Ankara 2009, s. 125-130; Cahen, **a.g.m.**, **Bulletin d'études orientales**, XII (1947-1948), s. 141-143.

ifâde edilen mancınık türlerinin yapımı hakkında ayrı ayrı tafsîlâtı mâlûmat verilmekte ve her birinin şekli çizimlerle îzah edilmektedir.⁷⁷⁶

Dönemin kaynaklarına bakıldığında mancınığın, Salâhaddîn'in ordusunda ağırlıklı olarak, Haçlıların hâkimiyetinde olan şehirlerin ve kalelerin kuşatılmasında yararlanıldığı görülmektedir.⁷⁷⁷ Bununla birlikte söz konusu silâh, bir muhâsara âleti olmasının yanı sıra, bâzı durumlarda kuşatılan kale ve şehirdeki birlikler tarafından düşmana karşı kendilerini muhâfaza etmek amacıyla da kullanılmaktaydı. Nitekim Eyyûbî Sultanı tarafından, Üçüncü Haçlı Seferi kuvvetlerinin kuşattığı Akkâ'nın müdâfaa edilmesi için mezkûr kente, mancınık ve benzeri birçok muhâsara silâhı nakledilmişti.⁷⁷⁸

4.3.2. Arrâde

Mancınığın daha küçük ya da hafif türüne arrâde adı verilirdi⁷⁷⁹ ve bu silâhın sâbit/uyuyan (arrâde-i huft), yürüyen (arrâde-i revân), tek yönlü (arrâde-i yekrûy), dönen (arrâde-i gerdân) gibi muhtelif çeşitleri vardı.⁷⁸⁰ Halatların bükülmesi suretiyle, hafif taş, neft kapları, kızgın demir, gülle ve benzeri gibi maddeleri fırlatan bir harp âleti olan arrâde;⁷⁸¹ kale ve şehir muhâsaralarında kullanıldığı gibi kuşatılan bir şehir veya kalenin içindeki müdâfîler tarafından kuşatan kuvvetlere karşı da kullanılmaktaydı. Nitekim Sultan Salâhaddîn, ordusunda mancınık gibi arrâde de

⁷⁷⁶ Mardî et-Tarsûsî, **a.g.e.**, s. 125-130; Cahen, a.g.m., **Bulletin d'études orientales**, XII (1947-1948), s. 141-143.

⁷⁷⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 344, 386, 391-392, 398, 400-401, 407, 430, 432, 437, 439; a. mlf., **a.g.e.**, XII, 21-22, 24, 26-27; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 60, 132-134, 149-150; a. mlf., **a.g.e.**, s. 61, 128-130, 132, 142-143; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 31, 78-79, 86-87.

⁷⁷⁸ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 342, 345; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 44-45; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 139, 143; a. mlf., **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 288; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 344-345; Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 83-84; Dudu Kuşçu, a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 84.

⁷⁷⁹ Pakalın, **a.g.e.**, II, 404; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 293; Göksu, **Türk Kültüründe...**, s. 289; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 67; Göksu, a.g.m., **Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, II, sayı: 2 (2019), s. 166; Bozkurt, "Mancınık", **DİA**, XXVII, 564.

⁷⁸⁰ Göksu, **Türk Kültüründe...**, s. 322; Göksu, a.g.m., **Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, II, sayı: 2 (2019), s. 166.

⁷⁸¹ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 293; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 360; Parry, a.g.m., **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sayı: 28-29, s. 199; Dudu Kuşçu, a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 96.

bulundurup, kale ve şehir kuşatmalarında kullanmıştı.⁷⁸² Bununla birlikte söz konusu âletten, Akkâ'daki Eyyûbî garnizonu tarafından Haçlılara karşı şehrin savunulması maksadıyla olabildiğince istifade edildiği görülmektedir.⁷⁸³

4.3.3. Çarh, Ziyâr/Zeyyâre ve Zemberek/Zenbûrek

Salâhaddîn devri Eyyûbî ordusunda mancınık ve arrâde hâricinde, çarh, ziyâr/zeyyâre, zemberek/zenbûrek gibi terimlerle ifâde edilen mızrak biçiminde pirinç, demir ya da çelikten îmal edilen büyük oklar, taş, nefit kapları gibi maddeleri fırlatabilen yayların da kullanıldığı, söz konusu hârp âletlerinden muhârebeler, şehir veya kale kuşatmaları ile müdâfaalarında faydalandığı bilinmektedir.⁷⁸⁴

Ziyâr, çeşitli ahşaplardan îmal edilen sâbit ve ağır bir yay olup, birkaç kişi tarafından gerilmek sûretiyle kullanılan, büyük ve ağır oklar fırlatan bir harp silâhıydı. Zîra en güçlü atış, en büyük hacim ve en ölümcül ok bu âletle atılırdı ve bu yüzden ipi çekmek için birçok kişi gerekirdi. Geniş bir ok yeri ve ahşaptan yapılmış kirişleri olan ziyâr yayı, kale muhâsara ve müdâfaası ile deniz muhârebelerinde kullanılırdı. Bilhassa hücum kuleleri ve benzerlerini imha etmede oldukça etkiliydi.⁷⁸⁵

Çarh, yarı mancınık benzeri ancak olduğundan daha hafif ve atış gücü bakımından mancınığa yakın bir kuvvete sâhip olan bir savaş âletidir. Boynuzdan mâmul bir yay olan mezkûr silâhla, ok, taş, nefit fırlatılmakta, şehir ve kale surları ile harp gemilerine monte edilerek kullanılmaktaydı. Haçlılar, çarh yayından

⁷⁸² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 407, 437; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 137; a. mlf., **a.g.e.**, s. 132; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 79; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 288, 293; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 67, 345, 360; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 84, 96.

⁷⁸³ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 342, 345; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 288; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 345; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 84.

⁷⁸⁴ Pakalın, **a.g.e.**, III, 654; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 288, 293; Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 174-178; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 345, 360; Parry, a.g.m., **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sayı: 28-29, s. 200; Dudu Kuşçu, a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 84, 96.

⁷⁸⁵ Tarsûsi, **a.g.e.**, s. 79-81; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 293; Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 174-175; Cahen, a.g.m., **Bulletin d'études orientales**, XII (1947-1948), s. 129-130.

çekinirlerdi; zîra kale içinden yapılan atışlarda çok etkili ve kullanışlıydı. Savaş gemilerinde kullanıldığı olsa da deniz ortamında pek kullanışlı değildi. Bu âleti kullanan kişiye *çarhî* adı verilirdi. Çarh atıcısı, usta ve mahâretli ise çarh yayıyla atılan ok hedeften pek şaşmazdı. Ayrıca çarhın, muhtelif yönlerle dört ok atabilen dört yaylı bir çeşidi de vardı.⁷⁸⁶

Zemberek ise, çarh gibi oldukça etkili oklar fırlatabilen yay olup, bu harp âletinin bir de neft kapları atabilen bir türü vardı.⁷⁸⁷ Mezkûr silâhtan, yukarıda zikredilen diğer iki yay gibi kale muhâsara ve müdâfaalarında kullanılmak sûretiyle istifade edilirdi.

Nitekim 584 (1188) yılında Sahyun’u ele geçirmeden evvel Sultan Salâhaddîn, mezkûr şehre mancınıkların yanı sıra *çarh*, *zemberek* ve *ziyâr* denilen yayların da kullanılması sûretiyle hücum etmiş ve mezkûr yaylarla fırlatılan oklarla kaledeki Haçlı askerlerinin çoğu yaralanmıştı.⁷⁸⁸ Yine 584’te (1189) Eyyûbî Sultanı’nın Kevkeb’in fethi sırasında, bu kentin surlarında gedik açmaya çalışan lağımcılar, el yaylarıyla birlikte çarhlarla atılan yoğun ok atışlarıyla muhâfaza edilmişlerdi.⁷⁸⁹ Bununla birlikte, aynı yıl içinde Haçlılar tarafından Akkâ kuşatıldığında, buradaki Eyyûbî garnizonunun düşman hücumlarına karşı söz konusu kenti müdâfaa etmek için kullandıkları silâhlar arasında *çarh* ve *zemberek* de bulunmaktaydı.⁷⁹⁰

4.3.4. Debbâbe, Koçbaşı (Kebş, Şâhmerdan) ve Sinnevr

Arapça bir terim olan debbâbe, sözlükte “*sürüngen, yavaş yavaş yürütülen şey*” anlamında⁷⁹¹ olmakla berâber günümüzde “*tank*” mânâsına gelmektedir.⁷⁹²

⁷⁸⁶ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 293; Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 176; Cahen, a.g.m., *Bulletin d’études orientales*, XII (1947-1948), s. 132-134.

⁷⁸⁷ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 293; Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 177-178.

⁷⁸⁸ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 21.

⁷⁸⁹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 30.

⁷⁹⁰ İmâdüddin el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 342, 345; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 142-143; a. mlf., *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 288; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 345; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 84.

⁷⁹¹ Mutçalı, *a.g.e.*, s. 142; Kanar, *a.g.e.*, s. 862.

⁷⁹² Erol Ayyıldız, *Türkçe-Arapça Arapça-Türkçe Cep Lugatı*, İstanbul 1991, s. 173.

Debbâbe denilmesinin sebebi, itmek veya çekmek sûretiyle hareket ettirilmesinden ve biçim olarak şimdiki tanklara benzemesinden kaynaklanmaktadır. Mezkûr harp âleti, kalın ve sert ağaçların birbiriyle sıkı bir şekilde kenetlenmesiyle teşkil edilen iskeletin üzerinin, müdâfilerin atacağı petrol benzeri yanıcı maddelere karşı, sirke içinde bekletilmiş keçe ya da deriyle kaplandığı ve yuvarlak tekerlekler üzerine yerleştirilip hareket ettirildiği bir hücum kulesiydi. *Debbâbe*, belirli sayıda askeri içine aldıktan sonra, içerden tekerlekler aracılığıyla hareket ettirilmek sûretiyle kuşatılan şehir veya kalenin surlarına yaklaştırılırdı. Surlara ulaşıldığında, içerideki askerler surlara geçip müdâfilerin üzerine hücum ederlerken, bir yandan mezkûr âletin içerisinde basamaklar bulunduğu için diğer askerler de kale suruna tırmanmak amacıyla debbâbeyi kullanırlardı, yâni bu silâhtan aynı zamanda bir merdiven olarak da istifâde edilirdi. Ayrıca debbâbeye, “*koçbaşı*” adı verilen demirden yapılmış bir boynu olan büyük bir baş /topuz monte edilerek kullanıldığı da olurdu. Bu âlet, biçim olarak koçbaşına benzediği için bu adla anılırdı. Debbâbeye monte edilen mezkûr âletle, surlar şiddetli bir şekilde dövülür ve darbelerin tekrarlanmasıyla surların yıkılması sağlanırdı.⁷⁹³

Muhâsara edilen kalelerin ele geçirilmesinde istifâde edilen diğer bir harp âleti olan *koçbaşı* da bâzı özellikleriyle debbâbeye benzemekte olup, sur veya kale içerisinde tahkim edilmiş olan kale kapılarını yıkmak maksadıyla kullanılırdı. Mezkûr âlette, uc kısmında demirden mâmul koçbaşı şeklinde bir baş/topuz olduğu için bu ad verilmişti. Söz konusu topuz, 4-5 m. uzunluğunda ve 30-40 cm. çapında sağlam bir ağaç kütükle birleştirilirdi. Koçbaşı, askerler tarafından taşınarak, yukarıda bahsedilen debbâbe denilen hücum kulesine ya da sağlam ağaçlardan imâl edilmiş yanları açık, üstü kapalı ve önünde ahşap bir kalkan olan dört tekerlekli bir araca, zincirler veya güçlü halatlarla askıda kalacak ve havadan yere paralel olacak şekilde monte edilerek kullanılırdı. Araca konulan koçbaşı, ilerletilip kale önüne ulaştırıldığında, askerler nizâmî ileri geri hareketlerle salladıkları koçbaşıyla kale

⁷⁹³ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 213-214, 216; a. mlf., **a.g.e.**, 210, 212; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 129, 131; Hallak-Sabbağ, **a.g.e.**, s. 88; Pakalın, **a.g.e.**, I, 409; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 293; Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 190-191, 194; Göksu, **Türk Kültüründe...**, s. 353.

suruna veya kapısına birçok kez vurup yıkarlar ve böylece içeri girip müdâfilerin üzerine hücumla geçerlerdi.⁷⁹⁴

Sinnevr ise, aynı koçbaşı gibi kale surlarının veya kapılarının yıkılması maksadıyla kullanılan bir harp silâhıydı. Yine koçbaşı gibi bir aracın üzerine veya debbâbeye monte edilerek kullanılırdı. Koçbaşından tek farkı şu idi; koçbaşı olarak adlandırılan âletin demirden mâmul başı yuvarlak iken, sinnevr denilen âletin demirden yapılmış başı sivriydi.⁷⁹⁵ Nihâyetinde bahsi geçen her iki silâhın baş/topuz biçimi farklı olsa da ağırlıkları arasında bir fark yoktu ve bu âletlerle hedeflenen yer tahrip edilebilirdi.

Şimdiye kadar zikredilen üç harp silâhı da bilhassa şehir ve kale kuşatmalarda kullanılmaktaydı. Nitekim Haçlılar, Akkâ'yı muhâsara ettikleri sırada kenti şiddetle müdâfaa eden içerideki Eyyûbî garnizonuna karşı kullanmak üzere *debbâbe*, *koçbaşı* ve *sinnevr* âletlerini inşâ ettikten sonra kalabalık bir kuvvetle 4 Ramazan 586'ta (5 Ekim 1190) Akkâ'yı ele geçirmek için taarruza geçtiklerinde hezîmete uğramışlardı. Zîra Haçlıların bahsedilen muhâsara silâhlarını tamamlayıp bunlarla birlikte harekete geçmeleri üzerine, Akkâ garnizonundaki Eyyûbî birlikleri de oklarını, mancınık ve arrâdelerle fırlattıkları taş, kızgın demir, neft kaplarını (ateş kütlelerini) Haçlı askerlerinin üzerine yağdırırlarken, Akkâ önlerinde bulunan Sultan Salâhaddîn de yanındaki kuvvetlerle kentin müdâfilerini destekleyince, düşman birlikleri hezîmete uğrayıp geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Eyyûbî askerleri, Haçlıların bu durumunu görünce, onların debbâbe, koçbaşı, sinnevr denilen kuşatma silâhlarına yönelerek bunları neft atarak yakıp imha etmişlerdi.⁷⁹⁶ Öte yandan zikredilen hâdisede Haçlılar tarafından kullanılmış olan mezkûr muhâsara âletlerinin, Sultan Salâhaddîn devri Eyyûbî ordusunda da kullanıldığı bilinmektedir.⁷⁹⁷

⁷⁹⁴ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 214, 216; a. mlf., **a.g.e.**, s. 210, 212; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 129, 131; Pakalın, **a.g.e.**, II, 285-286; Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 193; Eralp, **a.g.e.**, s. 49-50; Göksu, **Türk Kültüründe...**, s. 359.

⁷⁹⁵ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 214; a. mlf., **a.g.e.**, s. 210; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 129; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 293.

⁷⁹⁶ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 214-216; a. mlf., **a.g.e.**, s. 210-212; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 129, 131.

⁷⁹⁷ **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 293; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 360; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 96.

4.3.5. Merdivenler, Sitâre, Ceffî, Cenevî ve Târikî

Askerlerin surlara tırmanmasını sağlayan *kuşatma merdivenleri*, önce tellerin taşlara asılması, kolay kancalarla biten halatlardan ve daha sonra ahşap ile demirden îmâl edilmişti. Bununla birlikte, kısa zamanda bir yerden başka bir yere geçişi kolaylaştırmak için birkaç tekerlek veya silindir tedârik edilmek sûretiyle geliştirilen kuşatma merdivenleri, Sultan Salâhaddîn döneminde Haçlıların ellerindeki şehirler ve kaleler muhâsara edilirken kullanılmıştı.⁷⁹⁸

Sitâre, *ceftî*, *cenevî* ve *târikî* denilen harp âletleri ise, çeşitli maddelerden istihsal edilen, askerlerin kuşattıkları bir şehir veya kaleye yaklaştıkları sırada müdâfilerin üzerlerine attıkları ok, taş, petrol gibi maddelere karşı kendilerini muhâfaza etmek üzere kullandıkları büyük kalkanlar (siperler) idi. Söz konusu bu harp âletleri, Sultan Salâhaddîn'in ordusunda bulunmakta ve ihtiyaç hâsıl olduğunda kullanılmaktaydı.⁷⁹⁹

Nitekim Cebele'nin fethi sırasında *ceftî* ve *târikî* denilen kalkanların kullanıldığı görülmektedir. Şöyle ki sultan, 584 (1188) yılının Cemâziyelevvel (Temmuz) ayının başlarında Suriye'nin Akdeniz kıyısındaki Antartus'u ele geçirip burçlarını tahrip ettirdikten bir süre sonra Merkab Kalesi üzerine harekete geçtiğinde bu kale, Hospitalier tarikatının elindeydi ve yol kalenin alt tarafından geçmekteydi; Cebele istikametinde giden birinin sağ tarafında kalıyordu ve solda ise deniz vardı. Yol oldukça dardı ve buradan teker teker geçilebilirdi. Tam bu sırada Haçlıların Sicilya hâkimi, Suriye sâhilindeki Trablus'ta bulunan Haçlılara yardım amacıyla 70 gemilik bir filo göndermişti. Bu donanma, Salâhaddîn'in Merkab'a ilerlemek üzere harekete geçtiğini öğrenince, istikametini değiştirip mezkûr kentin aşağısındaki denizde konumlanarak oradan geçmek isteyenleri ok yağmuruna tutmak sûretiyle mânî olmaya çalışmıştı. Eyyûbî Sultanı bu durumu görünce, askerlerine muhâsara âletlerinden *ceftîler* ile *târikîleri* kullanmaları için emir verdi. Bunun üzerine deniz kıyısından başlanılarak dar yolun başından sonuna kadar *ceftîler* ile *târikîler* dizildi

⁷⁹⁸ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 194.

⁷⁹⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XII, 19, 24, 45; Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri, s. 293; Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 137, 192; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 360; a. mlf., a.g.m., Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı: 11, s. 96.

ve ayrıca arkasına da okçu birlikleri yerleştirildi. Buna rağmen Haçlılar, mezkûr Eyyûbî birliklerini kendilerine yaklaşımlarına müsaade etmeseler de diğer birlikler onların arkalarından dolanıp dar yolu geçmeyi başarmışlardı ve böylece 18 Cemâziyelevvel 584 (15 Temmuz 1188) tarihinde Cebele fethedilmişti.⁸⁰⁰

Yine bahsi geçen harp âletleri, aynı yıl içinde Berzûye muhâsara edilirken de kullanılmıştı. Sultan Salâhaddîn, mezkûr kaleyi kuşatıp mancınıklarla taş yağmuruna tutmaya başladıysa da bir ilerleme sağlanamadığı görüp, düşmana göre çok sayıda kuvvete sâhip olduğu için askerlerini üç gruba ayırıp münâvebeten hücumla geçmeye karar vermişti.⁸⁰¹ Kaledeki Haçlılar, ok ve taş atışlarıyla karşılık verirlerken, Eyyûbî birlikleri *ceftî*, *cenevî* ve *târîkî* kalkanlarını kullanmak sûretiyle⁸⁰² bu âletlerin arkasından ok yağdırarak, kalenin bulunduğu dağlık bölgenin yakın bir noktasına kadar ilerleyebilmişlerdi. Böylece iki gün boyunca aralıksız sürdürülen taaruzlar neticesinde Berzûye fethedilmişti.⁸⁰³

4.4. Orduda Giyilen Kıyâfetler

Salâhaddîn'in ordusunda bulunan askerler, harp sırasında kıyâfetlerinin üzerine kendilerini düşmanın kılıç, ok, mızrak gibi silâhlarından gelebilecek darbelerine karşı muhâfaza etmek için miğfer, zırh gibi koruyucu askerî teçhizat giyerlerdi; ama muhârebelerin olmadığı zamanlar veya hazer dönemlerinde ise günlük kıyâfetlerini kullanırlardı.

Mısır'da Fâtımî Hilâfeti'nin hâkimiyetine son verdikten sonra Eyyûbî Devleti'ni tesis eden Salâhaddîn, ülkenin idâresiyle ilgili pek çok hususta değişiklik yapsa da büyük ölçüde İmâdeddin Zengî ile oğlu Nûreddin Mahmud Zengî dönemlerindeki idârî, askerî ve içtimâî nizâm üzerine hareket etmişti. Nitekim emîr,

⁸⁰⁰ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 19; Murat Öztürk, "Sicilya Normanlarının Doğu Akdeniz'deki Bahri Faaliyetleri 549-584 (1154-1189), **FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, sayı: 14 (2019), s. 195-228.

⁸⁰¹ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 248-250; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 24; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 148-149; a. mlf., **a.g.e.**, s. 142-143; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 86.

⁸⁰² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 24.

⁸⁰³ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 250; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 24-25; İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 149; a. mlf., **a.g.e.**, s. 143; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 86.

memlûk ya da diğerleri arasında bir fark olmaksızın Eyyûbî askerleri de başlarına sarıksız sarı kellûteler⁸⁰⁴ giyerler ve askerlerin zülûfleri (saç lüleleri) bunların altından sarkardı.⁸⁰⁵ Bununla birlikte askerler, kellûte dışında üzerlerine gömlek, şalvar ve bunların da üstüne kaftan (kabâ) ya da kürk, ayaklarına da mest veya çizme giyerlerdi. Eyyûbî ordusundaki Türkler arasında saç uzatmak ve saçı örerek sarkıtmak âdeti. Kürtler de ise böyle bir durum yoktu.⁸⁰⁶ İmâdüddin el-İsfahânî, Haçlıların esir ettiği Kürt Emîr Seyfeddin el-Meştûb'un onların elinden kurtulup geri döndüğünde oğlunun Türk çocukları gibi saçlarını uzatıp ördüğünü görünce, hoşnutsuzluğunu dile getirip oğluna “*Kürtler bu saç şekline ne derler*” diyerek ardından oğlunun saç örgüsünü keserek saçını kısaltıp kazıdığını zikretmektedir.⁸⁰⁷ Belki de, Eyyûbî ordusunda iki farklı saç şekli bulunmaktaydı; örgülü saçlı Türkler ile saçı kısa veya saçları tamamen tıraşlanmış Kürtler.

Sultan Salâhaddîn'in ordusundaki askerlerin giydikleri başlıklar veya bunların altından zülûflerini sarkıtmaları hususunda emîr, memlûk ve diğerleri arasında bir fark olmasa da giyilen diğer kıyâfetlerin birbirinden farklı olması esastır. Zîra askerî hiyerarşinin var olduğunu gösteren önemli hususlardan biri de giyilen askerî kıyâfetler idi. Fakat Salâhaddîn döneminde bu durumla ilgili mevcut kaynaklarda bir mâlûmat verilmemektedir.⁸⁰⁸

4.5. Ordunun Büyüklüğü ve Askerlere Yapılan Ödemeler

Sultan Salâhaddîn'in ordusunun askerî insan gücünün iki kaynağı bulunmaktaydı. Bunlardan ilki devletini tesis ettiği Mısır bölgesi, diğeri de Suriye ve

⁸⁰⁴ İçi pamukla döşenmiş, küçük ve kâşeli bir külaha “*kellûte*” denilirdi. Bkz.: **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 292. Aslında kellûte, yalnızca askerî sınıfa has bir kıyâfet değildi. Ulemâdan bilhassa kadıların da kellûte kullandıkları görülmektedir. Bkz.: Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 359; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 95.

⁸⁰⁵ Kalkaşendî, **a.g.e.**, IV, 5-6; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 292; Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 78; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 413-414; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 358-359; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 95.

⁸⁰⁶ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 468, 588; **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 292; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 359; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 95.

⁸⁰⁷ İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 588.

⁸⁰⁸ Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 359; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 95.

Mezopotamya bölgesinde hâkimiyetinde olan kentler idi. Mısır'ın sâhip olduğu asker mevcuduyla ilgili Makrîzî'nin, Kadı el-Fâzıl'ın hatıralarından naklettiği 567 (1171) ve 577 (1181) yıllarındaki iki kaydında tafsîlâtlı bilgiler bulunmaktadır.

Makrîzî'nin mezkûr hususla ilgili ilk kaydı şöyledir: “*Salâhaddîn tarafından, 8 Muharrem 567 (11 Eylül 1171) Cumartesi günü Kahire’de Haçlı ve Bizans elçilerinin huzurunda orduyu teşkil eden eski ve yeni birliklerin teftiş edildiği büyük bir resmî geçit tertip edildi. Eyyûbî ordusu toplam 147 tulbdan (birlik) müteşekkildi; ama 20 tanesi izinli olduğu için bu resmî geçite 127 tulb katıldı. 147 tulb, yaklaşık 14.000’e yakın asker demekti ve bunların hepsi süvâriydi. Bu birliklerin büyük çoğunluğu tavâşî (mamlûk), geri kalan kısmı da kara gulâm idi. Aynı gün Salâhaddîn tarafından Cüzâm Arapları da teftiş edildi; sayıları yaklaşık 7.000’di ve bunlar da süvâriydi. O, bu mevcudu fazla bulduğu için Cüzâm Araplarının sayısını 1.300’e düşürdü ve geriye kalanlardan vergi alınmasına karar verdi.*” Bu sayının içine Kinânîyye, Mudârîyye ve Askalân’dan Dimyat’a nakledilmiş olan Asâkile’nin dâhil olup olmadığı hususunda ise bir mâlûmat verilmemektedir.⁸⁰⁹

Bu büyüklükte bir askerî güç, Mısır'ın iktisâdî kaynaklarını zorlamış olmalıdır.⁸¹⁰ Nitekim Salâhaddîn tarafından kuvvetlerin bir kısmı, başka yerlere nakledilmek üzere 567 (1171) yılı ve bunu tâkip eden senelerde Libya, Nûbe, Yemen gibi bölgelere seferler tertip edilmişti.⁸¹¹ Ayrıca Nûreddin Mahmud Zengî'nin Haçlılara yönelik gerçekleştirdiği seferlere, özellikle mâlî açıdan Mısır'ın pek katkısı olmadığı yönündeki tenkitlerini⁸¹² ve onun Salâhaddîn'i teftiş etmek üzere 569 (1173) yılında müstevfisi el-Muvaffak Hâlid el-Kaysârânî'yi Mısır'a göndermesi ve bu görevli geldiğinde Salâhaddîn'in ona Mısır askerlerine verilen hubzlarını (ulûfelerini), iktâların ve câmekiyyelerin meblağları ile aylık nafakalarını göstermek

⁸⁰⁹ Makrîzî, *es-Sülûk...*, I, 47; a. mlf., *el-Mevâiz...* I, 139; Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde...*, s. 140; a. mlf., *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 235-236; Lev, *Saladin...*, s. 143; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 279; Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 66; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, 342; Tibble, *a.g.e.*, s. 297; Gibb, a.g.m., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 92; Dudu Kuşçu, a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 82.

⁸¹⁰ Gibb, a.g.m., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 92.

⁸¹¹ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 279.

⁸¹² Gibb, a.g.m., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 92.

zorunda kalması,⁸¹³ yukarıdaki kayıta zikredilen yaklaşık 14.000 kişilik ordu için Mısır'ın sâhip olduğu gelir kaynaklarının büyük bir bölümünün kullanıldığını açıklar mâhiyettedir.

Zikredildiği üzere Sultan Salâhaddîn, mevcut durumun farkındaydı ve bu sebeple Libya, Nûbe ve Yemen üzerine seferler tertip ettirmişti. Nitekim sultan, 570 (1174) senesinde ağabeyi Turanşah'ı Yemen'e gönderdiği gibi onunla birlikte giden askerî kuvvete, kendi Halkatü'l-Hassa birliğinden 1.000 kişilik süvâri daha ilâve etmişti.⁸¹⁴

Yine Kadı el-Fâzıl'dan nakilde bulunan Makrîzî tarafından Mısır'daki asker sayısı ile ilgili ikinci kayıta ise şu mâlûmat verilmektedir: *“Salâhaddîn, Receb 577 (Kasım-Aralık 1181) tarihinde Mısır'da bulunduğu sırada burada iktâ nizâmında ve orduda yeni düzenlemelerde bulundu. Bu tanzimde Mısır ordusunun toplam asker sayısı 8.640 süvâriydi; bunlardan 111'i emîr, 6.976'sı tavâşî ve 1.553'ü de kara gulâm idi. Orduya tahsis edilen toplam miktar 3.670.500 dinardı. Mezkûr asker sayısı ve harcanan miktara dâhil olmayan askerî birlikler de vardı; bunlar öşre havale edilen askerler, Kinâniyye Arapları, Şarkıyye ve Buhayra vilâyetlerindeki iktâlî Bedevî Araplar ile Mısırlı (Fâtûmî bakiyeleri) askerlerdi.”*⁸¹⁵ Bu birliklerin toplam masrafı fakîhler, kadılar, sûfîler ve ücrete tâbi diğerleri de dâhil olmak üzere 1.000.000 dinârdan daha az değildi.”⁸¹⁶ Söz konusu kaydının devamında ise Salâhaddîn'in Mısır'daki asker mevcudunun 12.000 süvâriyi geçmediği ve Eyyûbî

⁸¹³ Lev, *Saladin...*, s. 149; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 300; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, 335; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 75.

⁸¹⁴ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 279, 281; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, 342; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 81.

⁸¹⁵ Makrîzî, *es-Sülûk...*, I, 75; Ehrenkreutz, *a.g.e.*, s. 167; Lev, *Saladin...*, s. 149; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 280; Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 168; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 336; Tibble, *a.g.e.*, s. 297; Gibb, a.g.m., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 92; Dudu Kuşçu, a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 76.

⁸¹⁶ Makrîzî, *es-Sülûk...*, I, 75; Ehrenkreutz, *a.g.e.*, s. 167; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 336; Gibb, a.g.m., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 92; Dudu Kuşçu, a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 76.

Sultanı'nın vefâtından sonra oğlu el-Azîz Osman devrinde de, bu sayının 8.500 süvâriye düşürüldüğü belirtilmektedir.⁸¹⁷

Sultan Salâhaddîn'in Mısır'daki askerlerin tamamıyla askerî seferlere çıktığı, bilhassa Haçlıların üzerine bizâtihi harekâtlarda bulunduğu düşünülmemelidir. Zîra hem Mısır'daki iç yapının şartları hem de Haçlıların Mısır üzerine muhtemel saldırılarına karşı, askerlerin en az yarısı ülkenin ve müstahkem mevkilerin muhâfazası için ülkede bırakılırdı.⁸¹⁸ Sâdece Salâhaddîn'in Mısır kuvvetlerinin büyük bir kısmıyla Suriye bölgesi üzerine harekete geçtiği tek vaka, 573 (1177) yılındaki Remle Muhârebesi'ydi. Burada Haçlılar karşısında alınan yenilgi ve geri çekilirken yaşanan hâdiseler, Eyyûbî Sultanı'nın yeniden aynı riske önemli bir durum olmadıkça girmeme düşüncesini iyice sağlamlaştırmıştı.⁸¹⁹ Nitekim bu olaydan sonra yalnızca III. Haçlı Seferi sırasında Akkâ'yı kuşatan Haçlılara karşı bu kentin müdâfaası için girilen büyük mücâdelede, Mısır kara kuvvetlerinin yarısından biraz daha fazlası ve donanma gücü kullanılmıştı.⁸²⁰

Bununla birlikte, Salâhaddîn'in Mısır dışında Suriye ve Mezopotamya bölgesinde sahip olduğu askerî bir gücü daha vardı.⁸²¹ Nitekim hâkimiyeti altında olan Dimaşk, Halep, Hama, Hims, Musul, Cezîre, Diyarbekir ve diğer yerlerdeki askerlerin toplam sayısı en az Mısır'daki mevcut asker sayısı kadar olduğu olmalıdır. Salâhaddîn'in Mısır'dan ayrılarak 30 Rebülevvel 570 (29 Ekim 1174) tarihinde Dimaşk'a varıp buraya hâkim olduğunda yanında sâdece 700 süvâri bulunuyordu;⁸²² ancak Ebû Şâme el-Makdisî'nin naklettiği Kadı el-Fâzıl'ın Eyyûbî Sultanı'nın 570 (1175) yılında Hims'ı zaptı sırasında kaleme aldığı mektubunda; “*Şimdiye kadar*

⁸¹⁷ Makrîzî, *el-Mevâiz...*, I, 152; Lev, *Saladin...*, s. 149; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 280; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 342; a. mlf., a.g.m., *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 81.

⁸¹⁸ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 278, 281; Gibb, a.g.m., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 93.

⁸¹⁹ Gibb, a.g.m., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 93.

⁸²⁰ İmâdüddin el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 342, 345; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 45; İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 188-189, 197-198; a. mlf., *a.g.e.*, s. 183-184, 192; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 112-113, 118; Lev, *Saladin...*, s. 172-174.

⁸²¹ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 280; Gibb, a.g.m., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 94-96.

⁸²² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 332-334; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 280.

etrafımızda yaklaşık 7.000 süvâri toplandı. Birlikler sayılamayacak kadar arttı”⁸²³ şeklindeki kayda bakıldığında geri kalan asker sayısının, Dımaşk’tan Salâhaddîn’in emrine giren askerler olması kuvvetle muhtemeldir; zîra ifâde edildiği üzere Eyyûbî Sultanı, Dımaşk’a yalnızca 700 süvâriyle gitmişti. Üstelik bu esnada Halep, Musul, Cezîre ve Diyarbekir’deki askerler de henüz Salâhaddîn’e hasım olan Zengîlerin emrindeydiler. Halep, ona karşı mukavemet etmişti; nitekim burası 579’da (1183) zaptedildiğinde kentte 10.000’den fazla asker bulunmaktaydı.⁸²⁴

Musul, Cezîre ve Diyarbekir’de bulunan askerlerin sayısı ile ilgili ise pek mâlûmat bulunmamakla birlikte yalnızca 10 Şevval 571 (22 Nisan 1176) tarihinde Tell-Sultan’daki muhârebede, Salâhaddîn ile çarpışan Musul hâkimi Seyfeddin Gâzî idâresindeki Musul ve Halep askerlerinden müteşekkil kuvvetin mevcudu hususunda İbnü’l-Esîr, İmâdüddin el-İsfahânî’nin söz konusu savaşta Musul-Halep kuvveti için 20.000 rakamını telaffuz etmesine karşılık olarak Seyfeddin Gâzî’nin Musul ve etrafından Hısn Keyfâ, Mardin hâkimleri ve diğerlerinden toplam 6.000 ile 6.500 arasında süvâri topladığını zikreder ve devamında “*Zîra ben ordunun teftiş defterine, süvârilerin merkez, sağ, sol, câlişyye vs. şeklindeki muhârebe düzenine vâkıf oldum. Defteri tutmakla görevli kişi kardeşim Mecdüddin idi*” şeklinde kayıt düşerek devamında İmâdüddin el-İsfahânî’yi tenkit etmektedir.⁸²⁵

Ayrıca, Salâhaddîn’in Remle ve Hittîn Muhârebeleri sırasında seferî ordu mevcuduyla ilgili bâzı rakamlar da zikredilmektedir. Nitekim, Eyyûbî Sultanı ile Haçlılar arasında 573 (1177) yılında Remle’de vuku bulan savaşta Eyyûbî ordusundaki asker sayısı ilgili Willermus Tyrensis şunları nakleder: “*Salâhaddîn’in ordusunun toplam gücü 26.000 süvâri idi; ama bu birliklerin çoğu hafif silâhlıydı. Mezûr birliklerin 8.000’i seçkin süvâri olan tavâşî (memlûk), diğer kalan 18.000’i ise karagulâm’dı. Salâhaddîn’in kendisi gibi zırhlarının üzerine aynı renkte sarı ipek ceket giyen seçkin süvârilerden 1.000 kişi de onun muhâfızlığını yapmaktaydı.*”⁸²⁶ Süryânî Mikhail; Salâhaddîn’in ordusunda piyâdeler hariç 33.000 zırhlı süvârinin yanı sıra silâhlar ile diğer eşyaları taşıyan 52.000 devenin de Eyyûbî ordusunda

⁸²³ Ebû Şâme el-Makdisî, **a.g.e.**, II, 353; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 280.

⁸²⁴ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 280.

⁸²⁵ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 342-343.

⁸²⁶ Willermus Tyrensis, **a.g.e.**, II, 430-431; a. mlf., **Haçlılar Türkler Karşısında...**, s. 253-254.

bulunduğu belirtirken,⁸²⁷ İslâm kaynakları mezkûr muhârebede tarafların askerî gücüyle ilgili herhangi bir rakam vermezler sâdece İbnü'l-Esîr; sayı vermeden Salâhaddîn'in büyük bir orduyla yola çıktığını zikretmektedir.⁸²⁸ Elbette iddia edilen bu rakamlar oldukça abartılıdır. Eyyûbî Sultanı'nın Remle üzerine harekete geçerken askerlerinin yarısından biraz daha fazlasını yanında bulundursa da zikredilen sayılara ulaşması pek mümkün görünmemektedir. Zîra asker sayısı bakımından büyük potansiyele sâhip olan Halep, Musul ve Cezîre gibi bölgeler dahi henüz Sultan Salâhaddîn'in kontrolünde değildi.

Bunun dışında, Salâhaddîn ile Haçlılar arasında meydana gelen ve Eyyûbî Sultanı'nın zaferiyle neticelenen Hittîn Muhârebesi'nde, tarafların ordu mevcudu hususunda bâzı sayılar verilmektedir. Bu savaş öncesi Ra'su'l-Mâ olarak adlandırılan yerde, Salâhaddîn'in oğlu el-Efdâl'in yanında Halep, Dimaşk, Musul, Cezîre ve Diyarbekir'den gelen askerler toplanmışlardı. Harekete geçmek için babasından gelmesini beklediği emir gecikince askerlerini âtıl tutmak istemeyen el-Efdâl, bu amaçla mevcut ordudan bir miktar asker seçerek, Halep askerlerinin bulunduğu gruba Bedreddin Dıldırım el-Yârûkî'yi, Dimaşk askerlerinin yer aldığı grubun başına Sârimüddin Kaymaz en-Necmî'yi ve Musul-Cezîre-Diyarbekir askerlerinden teşkil edilen gruba ise Muzafferüddin Gökböri'yi kumandan olarak atadı.⁸²⁹ Muzafferüddin Gökböri idâresindeki seçkin süvâri birliğinin yaptığı akın sırasında, Safûriyye'deki seçkin Templier ve Hospitalier şövalyelerinin yer aldığı düşman birliğini hezîmete uğrattığı taarruzdaki asker sayısı ile ilgili olarak mezkûr Eyyûbî birliğinde 7.000 süvârinin bulunduğunu belirtilirken,⁸³⁰ İbnü'l-Esîr ise bu hâdise hususunda rakam vermeyip seçkin bir birlik olduğunu zikretmektedir.⁸³¹ Nitekim el-Efdâl'in yanında bulunan tüm askerlerin toplamının 7.000 rakamına ulaşması pek mümkün değildir.⁸³² Bununla birlikte, Salâhaddîn'in Hittîn Muhârebesi'ndeki ordusunun mevcudu hususunda İbnü'l-Esîr; gönüllüler dışında iktâlî ve maaşlı 12.000 süvâri olduğunu

⁸²⁷ Süryânî Mikhail, **a.g.e.**, s. 233.

⁸²⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 354.

⁸²⁹ Şeşen, a.g.m., **Belleten**, LIV, sayı: 209, s. 429.

⁸³⁰ Runciman, **a.g.e.**, II, 379; Şeşen, a.g.m., **Belleten**, LIV, sayı: 209, s. 429.

⁸³¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 419.

⁸³² Şeşen, a.g.m., **Belleten**, LIV, sayı: 209, s. 429.

zikrederken,⁸³³ İbn Kesîr de, bu sayıya “gönüllülerin *hâricinde*” şeklinde ilâvede bulunur.⁸³⁴ Sıbt İbnü’l-Cevzî ise; 12.000 süvârinin yanı sıra gönüllü piyâdelerin fazla olduğunu bu askerlerin 80.000 kadar olduğunu ifâde etmektedir.⁸³⁵

Netice itibâriyle Makrîzî’nin Salâhaddîn’in Mısır’daki dâimî asker sayısının 12.000’i aşmadığı, Halep, Dımaşk, Musul, Cezîre, Diyarbekir, Kuzey Irak ve diğer yerlerdeki asker sayısının en az Mısır’daki kadar olabileceği göz önüne alındığında, Eyyûbî Sultanı’nın sâhip olduğu toplam dâimî-nizâmî asker sayısının 17.000 ile 24.000 arasında olabileceği düşünülebilir. Bu rakam, iktâlî ve maaşlı süvârileri kapsamakta; piyâdeler, ihtiyaç hâlinde yardımcı kuvvet olarak kullanılan bilhassa Türkmen ve Bedevî paralı askerlerini içermemektedir. Ancak Salâhaddîn’in Remle yenilgisi dışında emrindeki askerlerin büyük bir kısmıyla bir sefere çıkması söz konusu değildi ve her zaman ordusunun yarısını Haçlıların olası saldırılarına karşı ülkesinde bıraktı.

Bununla birlikte Salâhaddîn Mısır’daki dâimî ordusunun giderleri hususunda da Makrîzî’nin kayıtları mühimdir. 567 (1171) yılında Haçlı ve Bizans elçilerinin huzurunda tertip edilen resmî geçitle ilgili kayda göre, Mısır ordusu toplam 14.000’e yakın askere sâhipti ve büyük çoğunluğu tavâşî (memlûk), geri kalan kısmı da kara gulâm idi. Tavâşînin senelik ödeneği, iktâ (dirlik) ve câmekiyye (maaş) olarak 700 ilâ 1.200 dinar arasında değişmekteydi.⁸³⁶

577 (1181) senesindeki askerî tanzimde, Mısır’ın dâimî kara ordusu olarak zikredilen sayı 111 emîr, 6.976 tavâşî ile 1.553 karagulâm’dan müteşekkil 8.640 iken, mezkûr ordu için senelik yapılan ödeme 3.670.500 dinardı. Öşre havale edilen

⁸³³ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 420; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 110.

⁸³⁴ İbn Kesîr, **a.g.e.**, XII, 320; Şeşen, a.g.m., **Belleten**, LIV, sayı: 209, s. 430.

⁸³⁵ Sıbt İbnü’l-Cevzî, **a.g.e.**, XIII/I, 393; Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde...**, s. 149; a. mlf, a.g.m., **Belleten**, LIV, sayı: 209, s. 430.

⁸³⁶ Makrîzî, **es-Sülûk...**, I, 47; a. mlf., **el-Mevâiz...**, I, 139; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 235-236; Lev, **Saladin...**, s. 143; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, s. 279; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, 342-343; Tibble, **a.g.e.**, s. 297; Gibb, a.g.m., **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, s. 92; Dudu Kuşçu, a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 82.

askerler, Kinâniyye Arapları, Şarkıyye ve Buhayra vilâyetlerindeki iktâlî Bedevî Araplar ile Mısırlı (Fâtımî bakiyeleri) askerler söz konusu rakama dâhil değildiler.⁸³⁷

Ancak 567'de (1171) tavâşî askerinin maaşı olarak verilen rakam ile 577 (1181) yılında orduya harcanan toplam rakam karşılaştırıldığında büyük bir fark ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden tavâşî askerinin maaşı 700-1.200 dinarın çok altında olmalıdır.⁸³⁸

Makrîzî'nin başka bir kaydında 24 Şâban 585'te (7 Ekim 1189) Salâhaddîn'in yaptığı yeniliklerden söz edilirken, bu zamana kadar Mısır'ın yıllık umûmî bütçe gelirlerinin tamamının 4.653.019 dinara ulaştığı, bunun 1.190.923 dinarının husûsî amaçlara, kalan 3.462.096 dinarın ise dâimî orduya tahsis edildiği ifade edilmektedir.⁸³⁹ Senelik umûmî bütçeden husûsî işler için ayrılan miktarın 728.248 dinarı el-Âdil'in dîvânına, 234.296 dinarı Bedevîler'e, 158.203 dinarı ibra için kaydedilmiş bölgenin dışında iktâlî olan emîrlere, 25.412 dinarı Kinâniyye, 13.804 dinarı Kahire surlarıyla ilgili işlerden sorumlu olan Dîvânü's-Sûr'a, 12.832 dinarı Kaymâriyye, Sâlihiyye memlûkleri ve Mısırlı askerlere, 10.725 dinarı donanma askerleri (denizciler) ile Dimyat, Tinnîs ve diğer yerlerde görev yapmakta olan kayıtlı Asâkile askerlerine, 7.403 dinarı ise kadılar ile şeyhlere verilmekteydi.⁸⁴⁰

Bu îzâhattan bâzı askerlere maaşlarının *Dîvânü'r-Revâtib* tarafından nakit olarak verildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, yine önceki Türk-İslâm devletlerinden

⁸³⁷ Makrîzî, *es-Sülûk...*, I, 75; Ehrenkreutz, *a.g.e.*, s. 167; Lev, *Saladin...*, s. 149; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 280; Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 168; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 336; Tibble, *a.g.e.*, s. 297; Gibb, *a.g.m.*, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 92; Dudu Kuşçu, *a.g.m.*, *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 11, s. 76.

⁸³⁸ Lev, *Saladin...*, s. 149.

⁸³⁹ Makrîzî, *el-Mevâiz...*, I, 161; Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde...*, s. 160; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 336; Gibb, *a.g.m.*, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 92.

⁸⁴⁰ Makrîzî, *el-Mevâiz...*, I, 140, 161; Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde...*, s. 160-161; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 336-337; Gibb, *a.g.m.*, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, s. 92. Ramazan Şeşen'e göre; "Makrîzî'nin kaydında zikredilen sayılar ve bâzı bilgiler kuşku uyandırmaktadır. Nitekim şeyhler, kadılar ile denizciler için zikredilen ödeme miktarı pek azdır. Belki de kadılar ile şeyhler vakıflardan, denizciler ise özel dîvânları olan Dîvânü'l-Ustûl'dan maaş almaktaydılar ve bu yüzden askerler hâricindeki diğer sınıflara verilen para, umûmî bütçeden yapılan bir yardım olabilir. Bununla birlikte, bütçeden ödeme aldıkları ifade edilen Kaymâriyye ile Sâlihiyye memlûklerinin bu dönemde bulunması imkânsızdır. Zira bunlar, Salâhaddîn sonrası dönemde 637 (1240) yılına doğru müteşekkil olan birliklerdir." Bkz.: Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde...*, s. 161; a. mlf., *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 301.

Gaznelilerde ve Selçuklularda uygulanmakta olan bir âdetti. Nitekim Gaznelilerde askerlerin bir kısmına üç ayda bir olmak üzere, yılda dört kez maaş ödendiği bilinmektedir.⁸⁴¹

Mısır dâimî ordu mevcudu ile mâliyeti karşılaştırıldığında mâkul tahminlerde bulunmak mümkündür. Nitekim 577 (1181) senesinde yeniden tanzim edilen Mısır kara kuvvetlerindeki asker sayısı 8.640 ve bu kuvvetin senelik bütçe tahsisi 3.670.500 dinar olarak tesbit edilmişti. Buna göre her bir askerin ortalama yıllık masrafının yaklaşık 425 dinar olduğu varsayılabilir. Makrîzî'nin 585'teki (1189) kaydında asker sayısı zikredilmemişse de nizâmî birlikler (tavâşî ve karagûlâm) için ayrılan 3.462.096 dinar rakamına bakıldığında, ordu için yapılan harcamalar sonraki sekiz yıl boyunca hemen hemen aynı kalmış gibi görünmektedir.

Bununla berâber, İbn Memmâtî'nin eserinin sonundaki bir kayda göre; askerlerin maaşları îtibârî bir dinar üzerinden hesaplanırdı. Türk, Kürt, Türkmen askerlerin maaş olarak aldıkları dinar *tam iktâî* (cündî/ceyşî: ordu/askerî) dinar idi. Kinâniyye ve benzeri askerlerin aldıkları dinar *yarım iktâî* dinar, gâzîler (denizciler) ve sâire askerlerin aldıkları dinar dörtte bir *aynî* dinar, Bedevîler ve bu gruba giren askerlerin aldıkları dinar ise sekizde bir iktâî (cündî) dinârdı.⁸⁴² Müellif ayrıca, Sultan Salâhaddîn döneminde bir dinar-ı cündî/ceyşî/iktâî'nin değerinin dörtte bir altın dinar, üçte bir irdeb arpa ve üçte iki irdeb buğday olduğunu belirtmektedir.⁸⁴³

4.6. Tablhâne

Tabl terimi, sözlükte “*davul, trampet*” gibi mânâlara gelmektedir.⁸⁴⁴ Salâhaddîn'in Fâtımî Hilâfeti'ne son verip Mısır'a hâkim olmasından sonra “*Tablhâne*”yi tesis ettiği bilinmektedir. Sultanın askerî mızıka (askerî bando, askerî mehter) grubunun bulunduğu, bu gruba âit müzik âletlerinin îmâl ve muhâfaza

⁸⁴¹ Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde...*, s. 161; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 337.

⁸⁴² İbn Memmâtî, *a.g.t.*, s. 366; Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde...*, s. 161-162.

⁸⁴³ İbn Memmâtî, *a.g.t.*, s. 365; Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde...*, s. 162.

⁸⁴⁴ Kanar, *a.g.e.*, s. 1187.

edildiği yere “*Tablhâne*” denilirdi. Burada davul, zurna, zil, kös⁸⁴⁵ ve benzeri mûsikî âletleri bulunurdu. Davul çalan kişiye “*debendâr*”, zurna çalan kimseye “*münfir*”, bakır zilleri birbirine vuranlara ise “*kösî*” denilirdi.⁸⁴⁶

Askerî mızıkâ grubunun bâzı önemli vazîfeleri vardı. Nitekim bunlardan biri de nevbet çalmaktı. Nevbet, askerî mızıkâ grubunun sultanın sarayı ya da otağı önünde belirli vakitlerde davul vurarak icra ettiği mûsikî olup, aynı zamanda hükümdârlığın alâmetlerinden biriydi. Müstakil hükümdârlar için saray önünde günde beş defa, tâbi hükümdârlar için de günde üç defa nevbet çalınırdı. Nitekim Salâhaddîn, Nûreddin Mahmud Zengî’ye tâbi olarak Mısır’ı idâre ettiği esnada, onun Dımaşk’taki sarayının önünde günde beş kez nevbet çalınırken, Salâhaddîn’in Kahire’deki sarayının kapısının önünde de günde üç defa nevbet çalınmaktaydı.⁸⁴⁷ Nitekim 569 (1174) senesinde Nûreddin Mahmud’un vefât etmesinden sonra Eyyûbî Devleti’ni tesis eden Salâhaddîn’in kendisi için günde beş defa nevbet çalınmış olması da kuvvetle muhtemeldir.⁸⁴⁸

Bununla birlikte, askerî mızıkânın harp ve sefer dönemlerinde oldukça etkin olduğu görülmektedir. Nitekim bu grup tarafından Akkâ önündeki savaşlar sırasında kös, trampet ve boru gibi mûsikî âletlerinin sıkça çalındığı görülmektedir.⁸⁴⁹ Sultan Salâhaddîn düşmanla muhârebeye girileceği ya da yürüyüşe geçileceği vakit, çavuş denilen kimseye emir verir, söz konusu görevli ordugâhta “*hazır olun*” nidâsında bulunmasıyla askerler toplanır, bayraklar dikilir ve kösler çalınırdı. Köslerin çalınmaya başlamasıyla berâber askerler şevke gelir, hamasi duygular kabarırdı.⁸⁵⁰

Yine orduya mensup mühim bir kimsenin gelmesi üzerine tertip edilen merâsimlerde de askerî mızıkâ tarafından kösler çalınır, zurnalara üfürülürdü. Ayrıca, sancaklar ile bayraklar da göndere çekilirdi. Nitekim 28 Rebîülevvel 586 (5 Mayıs 1190) tarihinde Akkâ’nın müdâfaası için Salâhaddîn’in ordusuna iştirak etmek

⁸⁴⁵ Askerî mızıkâda kullanılan çok büyük ebatta vurmalı mûsikî âletidir. Bkz: Haydar Sanal, “Kös”, *DİA*, XXVI, 270.

⁸⁴⁶ Kalkaşendî, *a.g.e.*, IV, 8-9, 13; Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 105; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 423-424.

⁸⁴⁷ Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 212, 242; Abdülkerim Özaydın, “Nevbet”, *DİA*, XXXIII, 38-40.

⁸⁴⁸ Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 212.

⁸⁴⁹ Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 243; İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 198, 245, 251-252; a. mlf., *a.g.e.*, s. 192, 242, 249; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 118, 152, 156.

⁸⁵⁰ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 171, 198, 223, 278; a. mlf., *a.g.e.*, s. 166, 192, 219, 278; a. mlf., *The Rare and Excellent...*, s. 101, 118, 136, 176; Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 105.

üzere el-Melikü’z-Zâhir askerleriyle birlikte geldiğinde, babasının huzuruna askerî mızıka eşliğinde gösterişli bir merâsimle varmıştı.⁸⁵¹

Muhârebenin sürdülmesi durumu hâsıl olduğunda kösler bir başka, hezîmet olması hâlinde sürekli, zafer kazanıldığında ise bu duruma özel makamlarda çalardı.⁸⁵² Nitekim 587’de (1191) Eyyûbî donanmasının 500’den fazla Haçlı askerinin bulunduğu gemilerin ele geçirdiği haberi karargâha ulaştığında, askerler çok sevinmişler ve bu zafer için kösler ile zurnalar zafer makamında çalınmaya başlanmıştı.⁸⁵³

Görünen o ki, Sultan Salâhaddîn döneminde askerî mızıka, orduda önemli bir yere sâhipti ve mezkûr gruptan bilhassa harp sırasında ordudaki askerlerin düşman üzerine taarruza geçirilmesi, askerlerin daha azimle cenk etmeleri, düşmanın şiddetli bir saldırısında dağılan askerlerin toplanıp muhârebeye devam etmelerinin sağlanması ve askerî birlikler arasında iletişimin kurulması gibi amaçlarla istifade edildiği görülmektedir.⁸⁵⁴

4.7. Orduda Kullanılan Bayrak ve Sancak

Bayrak, bir devleti, askerî birliği, resmî ya da gayri resmî kuruluşu temsil eden hâkimiyet âlâmetlerinden biridir. “*Alem*” ya da “*liva*” olarak zikredilen bayrak, bir devleti temsil eden mühim bir semboldür.⁸⁵⁵ Salâhaddîn tarafından tesis edilen Eyyûbî Devleti’nin de bir bayrağı vardı ve devletin inkırazına kadar bayrağı sarı renkte olup üzerinde güç ve kuvveti temsil eden kartal resmi bulunmaktaydı.⁸⁵⁶ Nitekim Eyyûbî Sultanı’nın 574 (1178) yılındaki Gazze ile Askalân seferi,⁸⁵⁷

⁸⁵¹ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 184; a. mlf., **a.g.e.**, s. 180; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 110.

⁸⁵² Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 105; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 424.

⁸⁵³ Sallâbî, **a.g.e.**, s. 424.

⁸⁵⁴ İbn Şeddâd, **a.g.e.**, s. 198, 226, 245, 260, 269, 271, 276, 278, 333; a. mlf., **a.g.e.**, s. 192, 221, 242, 258, 268, 270, 276, 278, 338; a. mlf., **The Rare and Excellent...**, s. 118, 137, 152, 163, 170-171, 175, 177.

⁸⁵⁵ Orhan F. Köprülü, “Bayrak”, **DİA**, V, 247.

⁸⁵⁶ Hüseyin, **el-Ceyş...**, s. 106; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 10, 196, 208; Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 209-210; Sallâbî, **a.g.e.**, s. 424.

⁸⁵⁷ Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 210.

575'teki (1179) Beytû'l-Ahzan'ı fethi,⁸⁵⁸ akabindeki Beyrut, Sayda ve Kudüs gibi yerlerin fethi sırasında ordunun taşıdığı sarı bayraklardan söz edilmektedir. Bu durum, Salâhaddîn'in Abbâsîlerin siyah ve Fâtımîlerin beyaz bayrağı yerine, sarı rengi kullanmayı tercih ettiğini göstermektedir. Sarı renk bayrak kullanımı, büyük olasılıkla Zengîlerden mîras alınmıştı; zîra Salâhaddîn'in kendisini Zengîlerin meşrû vârisi ve Fâtımî Devleti'ne son vermesinin bir delili olarak göstermek maksadıyla, tesis ettiği Eyyûbî Devleti'nin bayrağında sarı rengi tercih ettiği söylenebilir.⁸⁵⁹ Eyyûbîlerden sonra da bu devletin devamı olarak zikredilen, Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Memlûklerin bayrağı da sarı renkteydi. Ayrıca, normal bayraklar arasında büyük bir bayrak da vardı ve üzerine sultanın adı ile lâkâbı altından işlenmişti. Yine bir başka bayrağın üzerinde tuğ bulunmaktaydı.⁸⁶⁰

Bununla birlikte, yere dikilecek şekilde îmâl edilmiş gönderli küçük bayrağa ise “*sancak*” denilirdi. Salâhaddîn döneminde küçük sarı bayraklar sancak olarak adlandırılırdı.⁸⁶¹ Ayrıca Eyyûbîlerin de tıpkı Zengîler gibi Abbâsî Hilâfeti'nin alâmeti olan siyah sancağı kullanmış olmaları da oldukça muhtemeldir. Zîra mezkûr sancak, tıpkı hil'at gibi Abbâsî Halifesi tarafından meşrû kabul edilen, Türk-İslâm hükümdârlarına gönderilen hâkimiyet alâmetlerinden biriydi. Nitekim 567'de (1171) Nûreddin Mahmud, Mısır'da Abbâsî Halifesi adına hutbe okuttuğu için halife tarafından kendisine hediyeler gönderildiğinde, bunlar arasında siyah sancak da bulunmaktaydı ve Nûreddin Mahmud gönderilen hediyeler içinde olan giysi, kılıcı kuşanıp siyah sancakla berâber halkın huzuruna çıkmıştı.⁸⁶²

4.8. Orduda Kullanılan Binitler

Sultan Salâhaddîn'in ordusunda kullanılan belli başlı binek hayvanları; at, deve, katır ve eşek idi. Ancak Eyyûbî ordusundaki askerler binek olarak sâdece atı kullanırlardı; zikredilen diğer binekler yüklerin taşınmasında istifade edilirdi.

⁸⁵⁸ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 106; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 424.

⁸⁵⁹ Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 210.

⁸⁶⁰ Kalkaşendî, *a.g.e.*, IV, 7-8; Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî...*, s. 10; Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 106; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 210.

⁸⁶¹ Hüseyin, *el-Ceyş...*, s. 106.

⁸⁶² Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 209-210.

Ordunun büyük bir kısmı süvârilere müteşekkil olduğu için at, silâh gibi oldukça mühimdi; zîra her Eyyûbî askerinin kullandığı kılıç, mızrak silâhları gibi binek atı da dâima yanında bulunurdu. Daha öncede değinildiği üzere Eyyûbî Sultanı'nın at, deve ve benzeri gibi binitlerinin bulunduğu aynı zamanda at yetiştirildiği “*Istabl*” veya “*Istabl-Sultani*” olarak adlandırılan bir yeri vardı. Eğer tertip edilecek bir sefer öncesi yapılan ordu teftişinde, bir askerin atı yoksa ya da sâhip olduğu atın muhârebe için uygun olmadığı tesbit edilirse, kendisine *istabl*dan at verilirdi. Ayrıca bir askerin girilen savaş sırasında atının zâyî olması hâlinde, emrinde olduğu sultan veya emîrlere tarafından kendisine yeniden bir at verilmekteydi. Nitekim Salâhaddîn, Akkâ'nın müdâfaası sırasında Haçlı ordularıyla çarpışırken askerlerine 12.000 at dağıtmıştı.⁸⁶³

Eyyûbî ordusunda kullanılan hayvanlarından biri olan deve, bilhassa çöl iklimin yaşandığı bölgeler için önemli bir hayvandı; zîra çöl şartlarına oldukça dayanıklı ve ayrıca diğer binek hayvanlara göre daha ağır yükler taşıyabilmesi sebebiyle daha fazla tercih edilirdi.⁸⁶⁴ Arap toplumunda devenin ayrı bir yeri vardı. Nitekim Araplar, yetiştirip eğittikleri develeri muhârebelerde binek olarak kullanıp üzerinde savaşarlardı. Ayrıca mezkûr hayvanın sütünden, yününden, etinden istifade ettikleri gibi derisinden kalkan ve zırh yapıp kullanırlardı.⁸⁶⁵

Fakat Sultan Salâhaddîn döneminde deve, muhârebelerde askerlerin kullanıp üzerinde savaştığı binek olarak değil, daha ziyâde ağır silâh, erzak gibi ordunun lojistik ağırlıklarının taşınması maksadıyla kullanılırdı. Nitekim Eyyûbî askerlerinin silâh, erzak gibi yüklerini taşıttığı en az bir devesi vardı.⁸⁶⁶ Hittîn Muhârebesi'nden bir önceki gecede, Salâhaddîn tarafından ertesi gün Haçlılarla girilecek çarpışma için çeşitli yerlere ok yüklü 70 deve yerleştirilmiş ve bu şekilde oku biten askerlerin ok temin etmeleri emredilmişti.⁸⁶⁷ Bunun dışında Eyyûbî Sultanı, Mısır tersanesinde prefabrik olarak inşâ ettirdiği gemilerin, parçalarını develer vâsıtasıyla nakledip, monte ettirmek sûretiyle Eyle (Eliat) üzerine yürümüş, burayı karadan ve denizden

⁸⁶³ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 288-289; Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 235.

⁸⁶⁴ Çetin, *a.g.e.*, s. 256.

⁸⁶⁵ Terzi, *a.g.e.*, s. 214.

⁸⁶⁶ Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri*, s. 289.

⁸⁶⁷ Şeşen, *a.g.m.*, *Belleten*, LIV, sayı: 209, s. 431.

kuşatarak 566 (1170) yılında fethetmişti.⁸⁶⁸ Yine III. Haçlı Seferi esnasında, Haçlı kuvvetlerine deniz yoluyla gelen yardımlara mâni olmak amacıyla gemiler parçalar hâlinde develerle taşınıp birleştirilerek Nil Nehri'ne indirilmişti.⁸⁶⁹ Bununla birlikte, *necib* ve *hecin* denilen develerin posta ve istihbârat hizmetlerinde görevli kimseler tarafından haber ulaştırırken binek olarak kullandıkları bilinmektedir.⁸⁷⁰ Katır ve eşek gibi hayvanlar ise Eyyûbî ordusunda binek olarak değil, askerlerin yüklerinin ve ordunun lojistik ağırlıklarının taşınmasında kullanılmaktaydı.⁸⁷¹

⁸⁶⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 294.

⁸⁶⁹ Runciman, **a.g.e.**, III, 229.

⁸⁷⁰ Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî...**, s. 217.

⁸⁷¹ Dudu Kuşçu, **a.g.e.**, s. 360; a. mlf., a.g.m., **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, s. 96.

SONUÇ

Eyyûbî Devleti'ni tesis ettikten sonra Sultan Salâhaddîn, İslâm birliğini sağlamak sûretiyle cihâd düşüncesini canlı tutmak ve Haçlıların istîlâ ettikleri toprakları geri almak için kudretli bir kara ordusu bulundurmaya ve devletin gelir kaynaklarının büyük bir kısmını askerî maksatlar için kullanmaya başlamıştı. Zîra sultan, Haçlı tehdidini göz önünde bulundurarak, ordunun her dâim güçlü kalması gerektiğinin farkındaydı.

Nûreddin Mahmud Zengî'nin askerî teşkîlâtını örnek alan ve kendi birliklerine uygulayan Salâhaddîn'in teşkil ettiği Eyyûbî kara ordusunu, süvâri ve piyâde olmak üzere iki sınıfta incelemek mümkündür. Süvâri sınıfı; iktâ askerleri, memlûk askerleri ve diğer süvâri birliklerinden (yezek, câlişiyye, mukaddime, talaî) oluşmaktaydı.

Hâkimiyetindeki topraklarda askerî iktâ nizâmını yaygın bir şekilde uygulayan Sultan Salâhaddîn, bu sistemi Selçukluların uzantısı olan Zengîlerden almıştı. Sultan, hâkim olduğu vilâyetleri emîrlere iktâ olarak tahsis eder ve bu yolla gelir elde eden iktâ sâhibi emîrlere, bunun karşılığında yıllık gelirleri oranında iktâları olan vilâyetlerde her zaman muhârebeye hazır durumda olacak, giderlerini temin ettikleri belirli sayıda tam donanımlı askerler yetiştirirler ve harp zamanı kendilerine gelmeleri emredildiği vakit de bizzat askerlerinin başında Salâhaddîn'in ordusuna iştirak ederlerdi.

Sultanın veya emîrlerin köle olarak satın aldıkları, belli bir dinî ve askerî eğitime tâbi tutarak yetiştirip, kendi birlikleri arasına aldıkları memlûkler (tavaşîler), Eyyûbî ordusunun en seçkin askerleriydi. Genellikle Türk kökenli olan memlûkler, kendilerini yetiştirip âzâd eden sultan veya emîrin nisbesiyle anılırlardı. Bu dönemde memlûk edinmek bir gelenek hâline gelmişti. Her emîr, hür askerlerin yanı sıra memlûk askerler de yetiştirirdi. Nitekim Mısır'ın dâimî kuvvetlerinin büyük bir kısmını memlûkler teşkil ederken, kalan kısmı ise kara gulâm denilen askerler oluştururdu. Ayrıca, Salâhaddîn'in Halkatü'l-Hassa birliğinde de çok sayıda memlûk bulunmaktaydı.

Yezek, câlişyye, mukkaddime ve talaî olarak zikredilen birlikler de, faklı bir askerî grup olmayıp çeşitli vazîfeler için Eyyûbî ordusundaki mevcut askerlerden seçilip teşkil edilen birliklerdi.

Yukarıda zikredilen dâimî askerlerin hâricinde, Sultan Salâhaddîn'in ihtiyaç duyduğunda orduda istihdam ettiği, yardımcı kuvvetler olarak anılan askerî birlikler de vardı. Bu birlikleri dâimî orduda yer almayan diğer Türkmen, Kürt, Bedevî ve Sudanlı unsurların yanı sıra etnik bakımdan karışık olan gönüllü, cünd/ecnad, battâlîn ve mahlûlûn olarak adlandırılan birlikler teşkil etmekteydi.

Büyük ölçüde süvârilere müteşekkil olan Sultan Salâhaddîn'in ordusunda piyâde birlikleri de mevcuttu ve süvârilere göre daha az hareket etme kabiliyetine sâhip olduklarından meydan muhârebelerinde veya akınlarda kendilerine pek yer verilmezdi. Ancak muhârebe veya muhâsara için piyâdelere ihtiyaç duyulursa, yerel olarak civardaki şehirlerden temin edilerek sayıları yükseltilir ve sonrasında tevzî edilirlerdi. Sultanın ordusunda normal piyâdelerin yanında özel işlevi olan, ciddi bir komuta ve kontrol gerektiren ağır kuşatma makineleri ile ateşli silâhları kullanan, nakkâbun (lağımcılar), neffâtun (neftçiler), haccârun (taşçılar), horasânîyye (harççılar) ve çarhîyye (çarhîler, çarhcılar) gibi uzman piyâdeler de vardı.

Sultan Salâhaddîn devrinde Eyyûbî ordusunun iktisâdî ve idârî tüm işlerinin yürütülmesinden Dîvânü'l-Ceyş sorumluydu. Bu dîvânın en önemli görevi, tüm askerî iktâların dağıtımı ile kontrolünü yapmak ve iktâ sâhibi olmayan askerlere başka bir deyişle hizmetlerine karşılık belirli bir miktar ücret alan askerlere maaşlarını (câmekîyye/râtib) vermektir. Nitekim bâzı askerler, maaşlarını devlet tarafından nakit olarak alırlardı. Ayrıca ordunun temelini teşkil eden iktâ askerlerinin sayıları, levâzımatı ve kendilerine verilen ücretleri Dîvânü'l-Ceyş'deki cerîdelerde kayıt altına alınmaktaydı. Böylece sultan, gerekli gördüğü durumlarda ya da sefere çıkacağı vakit, söz konusu cerîdeler aracılığıyla ordudaki mevcut askerlerin sayıları ve mühimmat durumları hakkında bilgi sahibi olurdu.

Sultan Salâhaddîn döneminde ordu, bir emîr veya kumandanın idâresindeki 70, 100 veya 200 arasında değişen sayıda süvâriden müteşekkil, kendisine âit sancağı, kösü ve borusu bulunan “*tulb*” denilen birliklere ayrılarak organize edilirdi.

Bir sefere çıkılmadan önce ordu teftiş edilir, yanında askerî teçhizatı olmayan, eksik olan veyahut da kullanmakta olduğu mevcut mühimmatı denetim sırasında uygun bulunmayan askerlere “zerdhâne”den gerekli zırhlar ve silâhlar, atları yoksa veya sâhip oldukları atlar muhârebe için yeterli görülmezse “ıstabl”dan atlar verilirdi. Ayrıca muhârebe sırasında askerlerin kırılan silâhları ve diğer levâzımatı ile atlarının zâyî olması hâlinde, bu ihtiyaçları emrinde oldukları sultan ya da emîrlere tarafından tazmin edilirdi. Emîrlere ve askerler, kendileri için zarûrî olan erzakı yanlarında taşırlardı. Bunlar ya kendi nizâmî tahıl tahsîsâtıydı ya da sefer öncesi kendilerine verilen özel ödeneklerle satın alırlardı. Sefer sırasında ise harekât üssünde orduda bulunan muhârip askerlerin, çeşitli ihtiyaçlarını temin ettikleri müstakil bir çarşı (sûk) bulunurdu. Bu çarşıda, tâcirler veya görevli sivil kimseler bulunsalar da, büyük ölçüde askerlerin ihtiyaçlarına yönelik malzemelerin bulundurulup satışa sunulması sebebiyle “sûku’l-asâkir” olarak adlandırılmaktaydı. Zerdhane, ıstabl ve sûku’l-asâkir, ordunun lojistik ağırlıklarıyla beraber muhârip kuvvetlerle seferlere gider ve harp süresince orduyla birlikte hareket ederdi.

“Tulb”lar hâlinde tertip edilen ordunun harp düzeni, “beşli (hâmis) sistem” olarak adlandırılan bir biçimdeydi. Bu tertibâta göre Eyyûbî ordusu, merkez (kalp), sağ (meymene), sol (meysere), öncü (mukaddime) ve artçı (sâka) olmak üzere beş kısma ayrılırdı. Harp öncesi sâhip olunan kuvvetler merkez, sağ ve sol kanatlar şeklinde tanzim edilir, yürüyüşe geçildiğinde mezkûr düzende tertip edilen kuvvetlerin arka tarafında artçı (sâka) birlikler, ön tarafında ise öncü (mukaddime) birlikler bulunurdu. Muhârebeye girilecekse artçı ve öncü birlikler asıl kuvvetlerle birleşir ve böylece Salâhaddîn, ordusunu merkez, sağ ve sol kanat şeklinde nizâm aldirdikten sonra taarruza geçerdi. Yürüyüş durumunda ise ordunun yan kısmından düşman birlikleri tarafından gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı hızlı ve kolay bir şekilde harp nizâmına geçebilmek için merkez kuvvet ortada, sağ ve sol kanatlardaki kuvvetlerden biri önde, diğeri ise arkada yürüyüşe devam ederdi.

Sultan Salâhaddîn, harp döneminde önemli meselelerde etrafında bulunan üst düzey devlet ricaliyle dâima istişâre etmekteydi. Sulh, yeni şehirlerin ve kalelerin fethi amacıyla tertip edilecek askerî harekâtlar gibi mühim hususlarda sultan, yanında bulunan emîr, kumandan ve ehil kişileri çağırarak İstîşâre/Harp Meclisi’ni toplar,

mezkûr kimselerin görüşlerine başvurur, tartışılan konuda bazen mecliste bulunanlarla aynı düşüncede olmadığı durumlarda dahi, yine çoğunluğun fikrini gözeterek kararlar alır ve bu doğrultuda ordusunu harekete geçirirdi.

Sultan Salâhaddîn'in ordusunda kullanılan harp teçhizatına gelince, Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinin kullandıklarından farklı değildi. Askerler, saldırı silâhı olarak ok ve yay, mızrak, kılıç, gürz (topuz, debbûs), balta ve hançer (nacak), müdâfaa silâhı olarak ise zırh, miğfer ve kalkan kullanırlardı. Bununla birlikte, kale veya şehir kuşatmaları ile müdâfaalarında mancınık, arrâde, çarh, ziyâr/zeyyâre, zemberek/zenbûrek, debbâbe ve koçbaşı gibi ağır silâhların yanı sıra kuşatma merdivenleri ile ihtiyaç hâlinde muhârebelerde askerlerin muhâfazası için sitâre, cenevî, ceftî, târikî denilen büyük siperler de kullanılırdı. Orduda kullanılan belli başlı binek hayvanları ise at, deve, katır ve eşek idi. Fakat Eyyûbî ordusundaki askerler, binek olarak yalnızca atı kullanırlardı, zikredilen diğer bineklerden askerlerin yüklerinin ve ordunun lojistik ağırlıklarının taşınmasında yararlanılırdı.

BİBLİYOGRAFYA

- Akyüz, Vecdi: **Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi**, İstanbul 1991.
- Ayyıldız, Erol: **Türkçe-Arapça Arapça-Türkçe Cep Lugatı**, İstanbul 1991.
- Aykaç, Mehmet: **Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdârî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)**, Ankara 1997.
- Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim: **Emevîler**, Ankara 2014.
- Aycan, İrfan: **Muâviye b. Ebî Süfyân**, Ankara 2015.
- Azzam, Abdul Rahman: **Selahaddin Eyyûbi**, Türkçe trc. Pınar Arpaçay, İstanbul 2015.
- Ayaz, Fatih Yahya: **Memlûkler (1250-1517)**, İstanbul 2015.
- Apak, Adem: **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 3: Emevîler Dönemi**, İstanbul 2020.
- Apak, Adem: **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 4: Abbâsîler Dönemi**, İstanbul 2020.
- Ambroise: **The Crusade of Richard Lion-Heart**, İngilizce trc. Merton Jerome Hubert, New York 1941.
- Ayalon, David: **The Mamlûk Military Society**, London 1979.
- Ayalon, David: **Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III**, Türkçe trc. Abdullah Mesut Ağır, Ankara 2015.

- Ayalon, David: “Studies on the Structure of the Mamluk Army”, **Bulletin of the School of the Oriental and African Studies**, XV (1953), s. 467-471.
- Ayalon, David: “Preliminary Remarks on the Mamluk Military institution in Islam”, **War Technology and Society in the Middle East**, ed. V. J. Parry-E. Yapp, London 1975, s. 44-58.
- Ayalon, David: “Aspect of The Mamluk Phenomenon, Part: Ayyubids, Kurds and Turks”, **Der Islam**, LIV (1977), s. 1-32.
- Ayalon, David: “On the Eunuchs in Islam”, **Jerusalem Studies in Arabic and Islam**, I (1979), s. 67-124.
- Alptekin, Coşkun: “Selçuklu Devletinin Askerî Teşkilâtının Eyyûbî Askerî Teşkilâtına Tesiri”, **Belleten**, LIV, sayı: 209, Ankara 1990, s. 117-120.
- Al-Sarraf, Shibbab: “The Mamluks Military Furusiyyah Literature and Its Antecedents”, **Mamluk Studies Review**, VIII/1 (2004), s. 141-200.
- Altan, Ebru: “Renaud de Châtillon: Antakya Prinkepsi (1153-1160), Mâverâ-i Ürdün Senyörü (1177-1187)”, **Tarih Dergisi**, sayı: 55 (2012/1) s. 1-30.
- Altan, Ebru: “Haçlılara Karşı Mücadelenin Önde Gelen Liderlerinden Nûreddin Mahmud b. Zengî (1146-1174)”, **Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Abdülkadir Donuk Armağanı**, ed. Muallâ Uydu Yücel-F. Aysel Dıngıl Ilgın, İstanbul 2017, s. 225-244.

- Acar, Serkan: “Remle Savaşı ve Selâhaddîn Eyyûbî (25 Kasım 1177)”, **International Journal of History Studies**, X, sayı: 7 (2018), s. 185-198.
- Ateş, Ahmet: “Deylem”, **İA**, III, 567-573.
- Altundağ, Şinasi: “Tolunlular”, **İA**, XII/1, 430-439.
- Aktan, Hamza: “Damân”, **DİA**, VIII, 450-453.
- Akgündüz, Ahmet: “Câmekiyye”, **DİA**, VII, 45-46.
- Ağırakça, Ahmet: “İhşîdiler”, **DİA**, XXI, 551-553.
- Ağırakça, Ahmet: “Kâfûr, Ebü'l-Misk”, **DİA**, Ek II, 1-2.
- Avcı, Casim: “Sugûr”, **DİA**, XXXVII, 359-360.
- Bündârî: **Sene'l-Berkî's-Şâmî**, nşr. Fethiye en-Nebrâvî, Kahire 1979.
- Belâzürî: **Fütuhu'l-Büldân**, Türkçe trc. Mustafa Fayda, Ankara 2002.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç: **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, Ankara 1990.
- Bakır, Abdülhalık: **Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi**, Ankara 2002.
- Beyyumi, Ali: **Kuruluş Devrinde Eyyubîler (Selahaddin Eyyubî'nin devleti)**, Türkçe trc. Abdülhadi Timurtaş, İstanbul 2005.
- Beshir, B. L.: “Fatimid Military Organization”, **Der Islam**, LV (1978), s. 37-56.
- Becker, C. H.: “Ahmed”, **İA**, I, 174-175.

- Becker, C. H.: “Eyyûbîler”, **İA**, IV, 424-429.
- Becker, C. H.: “İhşîdîler”, **İA**, V/2, 945.
- Bosworth, C. E.: **İslâm Devletleri Tarihi**, Türkçe trc. Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli, İstanbul 1980.
- Bosworth, C. E.: “Ghulâm”, **EI²**, II, 1081-1084.
- Bosworth, C. E.: “Ghūrîds”, **EI²**, II, 1099-1104.
- Bosworth, C. E.: “Saffārîds”, **EI²**, VIII, 795-798.
- Bosworth, C. E.: “Sāmānîds”, **EI²**, VIII, 1027-1028.
- Bozkurt, Nahide: **Abbâsîler**, İstanbul 2017.
- Bozkurt, Nebi: “Kılıç”, **DİA**, XXV, 405-408.
- Bozkurt, Nebi: “Ok”, **DİA**, XXXIII, 333-335.
- Cahen, Claude: “Un traité d’Armurerie composé pour Saladin”, **Bulletin d’études orientales**, XII (1947-1948), s. 103-163.
- Cahen, Claude: “L’évolution de l’iqṭā du IXe au XIIIe siècle”, **Annales, économies, sociétés, civilisations**, VIII (1953), s. 25-52.
- Cahen, Claude: “Buwayhîds”, **EI²**, I, 1350-1357.
- Cahen, Claude: “Djaysh”, **EI²**, II, 517-520.
- Cöhce, Salim: “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”, **Türkler**, Ankara 2002, VIII, 1199-1292.
- Çetin, Altan: **Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât**, İstanbul 2007.

- Çetin, Altan: “Selçuklu Teşkilâtı’nın Memlûklere Tesiri”, **Belleten**, LXVIII, sayı: 251 (2004), s. 105-130.
- Çetin, Altan: Memlûk Devletinde Okçuluk”, **Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, I, sayı: 9 (2011), s. 67-86.
- Çelik, Aydın: **Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)**, Ankara 2018.
- Çoruhlu, Tülin: “Gürz”, **DİA**, XIV, 327-328.
- Çoruhlu, Tülin: “Hançer”, **DİA**, XV, 548-550.
- Çoruhlu, Tülin: “Kalkan”, **DİA**, XXIV, 260-261.
- Çoruhlu, Tülin: “Miğfer”, **DİA**, XXX, 21-23.
- Çubukçu, Asri: “Muhammed b. Tuğç”, **DİA**, XXX, 584-585.
- Demircan, Adnan: **Emevîler**, İstanbul 2015.
- Demirci, Mustafa: **İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi**, İstanbul 2010.
- Demirci, Mustafa: “İktâ”, **DİA**, XXII, 43-47.
- Dudu, Ayşe-Kuşçu, Erdem: “Türkiye Selçuklularında Ordu ve Donanma”, **Türkler**, ed. Hasan Celâl Güzel vd., Ankara 2002, VII, 249-269.
- Dudu Kuşçu, Ayşe: **Eyyûbî Devleti Teşkilâtı**, Ankara 2013.
- Dudu Kuşçu, Ayşe: “Eyyûbîler’de Ordu ve Askerî Teşkilât”, **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı: 11, Ankara 2008, s. 63-107.

- Duman, İbrahim: **Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Araç ve Gereçleri (1038-1157)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.
- Donuk, Abdülkadir: “26-30 Ağustos 1922 Ta’arruzu ve Turan Taktiği”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sayı: 12, İstanbul 1982, s. 459-498.
- Ebû Şâme el-Makdisî: **er-Ravzateyn fî ahhâri’d-devleteyn en-Nûriyye ve’s-Salâhiyye**, nşr. İbrâhim ez-Zeybek, Beyrut 1997, I-IV.
- Ebû’l-Ferec: **Ebû’l-Ferec Tarihi**, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, II.
- el-Herevî, Alî b. Ebî Bekr: **Tezkiretü’l-Hereviyye fî Hiyeli’l-Harbiyye**, Türkçe trc. Mehmed Ârif Hilmî Efendi, İstanbul 2016.
- Eddé, Anne-Marie: **Saladin**, İng. trc. Jane Marie Todd, United States of America 2011.
- Elisséeff, Nikita: **Nûr ad-Dîn un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569/1118-1174)**, Damas 1967, III.
- Elçibey, Ebülfez: **Tolunoğulları Devleti (868-905)**, İstanbul 1997.
- Ernoul: **Ernoul Kroniği**, Türkçe trc. Ahmet Deniz Altunbaş, İstanbul 2019.
- Ernoul: **The Conquest of Jerusalem and the Third Crusade**, İngilizce trc. Peter W. Edbury, Brookfield 1998.

- Ehrenkreutz, Andrew S.: **Saladin**, Albany 1972.
- Ehrenkreutz, Andrew S.: “Kāfūr, Abu’l-Misk”, **El²**, IV, 418-419.
- Eralp, T. Nejat: **Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar**, Ankara 1993.
- ed-Dûrî, Abdulazîz: “İslâm Toplumlarında İktâ’nın Ortaya Çıkışı”, **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Türkçe trc. Kâzım Yaşar Koprıman-Nihat Yazılıtaş-Altan Çetin, XXV, sayı: 39 (2006), s. 221-238.
- ed-Deşrâvî, Ferhad: “al-Mahdî ‘Ubayd Allâh”, **El²**, V, 1242-1244.
- Fayda, Mustafa: “Hulefâ-yi Râşidîn”, **DİA**, XVIII, 324-338.
- Frye, Richard Nelson: **Orta Çağ’ın Başarısı Buhârâ**, Türk trc. Hasan Kurt, Ankara 2000.
- Graff, David A.: **Medieval Chinese Warfare: 300-900**, London 2002.
- Graefe, E.: “Fâtımîler”, **İA**, IV, 521-526.
- Genç, Reşat: **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Ankara 2002.
- Genç, Mehmet: “Mukâtaa”, **DİA**, XXXI, 129-132.
- Gibb, H. A. R.: “Selahaddin’in Orduları”, **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, Türkçe trc. Kadir Durak-Atilla Özkök, Hayrettin Yücesoy-Kenan Dönmez, İstanbul 1991, s. 89-106.
- Gül, Muammer: “Önasya’da Bir Türk Devleti: Eyyûbîler”, **Türkler**, ed. Hasan Celâl Güzel vd., Ankara 2002, V, 129-146.

- Göyünç, Nejat: “Tavâşî”, **İA**, XII/I, 66.
- Göksu, Erkan: **Türkiye Selçuklularında Ordu**, Ankara 2010.
- Göksu, Erkan: **Türk Kültüründe Silâh**, İstanbul 2008.
- Göksu, Erkan: “Türkiye Selçuklu Devleti’nde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler”, **Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, yıl: 7, sayı: 24 (2007), s. 65-84.
- Göksu, Erkan: “Türkiye Selçuklularında İktâ”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, sayı: 26 (2009), s. 137-154.
- Göksu, Erkan: “İslâm Tarihinde Mancınıklar ve Mancınık Teknolojisi Üzerine Bir Değerlendirme”, **Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, II, sayı: 2 (2019), s. 159-175.
- Hamidullah, Muhammed: **İslâm Peygamberi**, Türkçe trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980, II.
- Hasan, Hasan İbrâhim: **İslâm Tarihi**, İstanbul 2011, IV.
- Hallak, Hasan-Sabbağ, Abbas: **el-Mu’cemü’l-Câmifi’l-Muslahati’l Eyyûbiyye**, Beyrut 1999.
- Hamblin, William James: **The Fatimid Army during the Early Crusades**, University of Michigan 1988.
- Heath, Ian: **Armies and Enemies of the Crusades 1096-1291**, England 1978.
- Heath, Ian: **A Wargamer’s Guide to the Crusaders**, London 1980.

- Humphreys, R. Stephen: **From Saladin to the Mongols**, New York 1977.
- Hüseyin, Muhsin Muhammed: **el-Ceyşü'l-Eyyûbî fî ahdi Selahaddin**, Erbil 2002.
- Hitti, P. K.: **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, Türkçe trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980, I-II.
- Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi: İngilizce trc. Helen J. Nicholson, **Chronicle of the Third Crusade: A Translation of the Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi**, Aldershot 1997.
- İmâdüddin el-İsfahânî: **el-Fethu'l-Kussî fî'l-Fethi'l-Kudsî**, nşr. Muhammed Mahmûd Subh, Kahire 1965.
- İbn Memmâtî: **Ibn Mammâtî's Rules for the Ministries: Translation with Commentary of the Qawānin al-Dawāwīn**, İngilizce trc. R. S. Copper, University of California Yayınlanmamış Doktora Tezi, Berkeley 1973.
- İbnü'l-Adîm: **Zübdetü'l-Halep min târîhi Halep**, nşr. Halîl el-Mansûr, Beyrut 1996, III.
- İbn Vâsıl: **Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâr-ı Benî Eyyûb**, nşr. Cemâleddîn eş-Şeyyâl, Kahire 1953-1960, II.
- İbnü'l-Esîr: **İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi**, Türkçe trc. Abdülkerim Özaydın-Ahmet Ağırakça, İstanbul 1987, XI (Özaydın), XII (Ağırakça-Özaydın).

- İbn Şeddâd: **en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l-Yûsufiyye**, nşr. Cemâleddin eş-Şeyyal, Kahire 1964-1994.
- İbn Şeddâd: **en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l-Yûsufiyye**, Türkçe trc. Mehmet Selim Bilge, Diyarbakır 2015.
- İbn Şeddâd: **The Rare and Excellent History of Saladin or al-Nawâdir al-Sultâniyya wa'l-Mahâsin al-Yûsufiyya**, İngilizce trc. D. S. Richards, England 2001.
- İbn Kesîr: **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Türkçe trc. Mehmet Keskin, İstanbul 1995, I, XII.
- İşbilir, Ömer: "Nüzül", **DİA**, XXXIII, 311-312.
- İnalcık, Halil: "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlılar Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", **Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)**, İstanbul 1996, s. 15-30.
- James, Boris: **Selahaddin ve Kürtler Haçlılar Döneminde Bir Topluluğun Kavranması**, Türkçe trc. Nazlı Bilgiç, İstanbul 2015.
- Jean de Joinville: **Bir Haçlının Hatıraları**, Türkçe trc. Cüneyt Kanat, Ankara 2002.
- Kalkaşendî: **Subhu'l-A'sâ fî Smâ'ati'l-İnşâ**, nşr. Muhammed Abdürresûl İbrahim, Kahire 1922, IV.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul 1953.

- Kafesoğlu, İbrahim: **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 1998.
- Karapınar, Mahmut: “Abbâsîler Dönemi Türklerin Siyasî Faaliyetleri”, **Türkler**, IV, 627-650.
- Kesik, Muharrem: **At Üstünde Selçuklular**, İstanbul 2017.
- Kızıltoprak, Süleyman: “Memlûk Sistemi”, **Türkler**, V, 610-638.
- Kızıltoprak, Süleyman: “Memlûk”, **DİA**, XXVIII, 87-90.
- Koyuncu, Mevlüt: “Hicri I. Asırda İslâm Ordusu”, **Eski Çağ’dan Modern Çağ’a Ordular**, ed. Feridun M. Emecen, İstanbul 2008, s. 221-235.
- Kopraman, Kâzım Yaşar: **Mısır Memlûkleri Tarihi**, İstanbul 1989.
- Kopraman, Kâzım Yaşar: “Tolunoğulları”, **DGBİT**, VI, 55-79.
- Kopraman, Kâzım Yaşar: “İhşîdiler Devleti”, **DGBİT**, VI, 194-221.
- Kopraman, Kâzım Yaşar: “Memlûkler”, **DGBİT**, VI, 433-456.
- Kopraman, Kâzım Yaşar: “Mısır Memlûkleri”, **Türkler**, ed. Hasan Celâl Güzel vd., Ankara 2002, V, 166-216.
- Koca, Sâlim: **Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür**, Ankara 2005.
- Koca, Sâlim: “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, **Türkler**, ed. Hasan Celâl Güzel vd., Ankara 2002, V, 147-162.
- Kök, Bahattin: **Nûreddin Mahmud b. Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri**, İstanbul 1992.
- Kök, Bahattin: “Bahâeddin Karakuş”, **DİA**, XIV, 441.
- Köymen, Mehmet Altay: **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1989.

- Köymen, Mehmet Altay: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Ankara 1992, II-III.
- Köprülü, Mehmet Fuat: **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, Ankara 2004.
- Köprülü, Mehmet Fuat: “Hârizmşâhlar”, **İA**, V/1, 265-296.
- Köprülü, Orhan F.: “Bayrak”, **DİA**, V, 247-254.
- Kucur, Sadi S.: “İktâ”, **DİA**, XXII, 47-49.
- Lane-Poole, Stanley: **Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem**, New York-London 1898.
- Lane-Poole, Stanley: **A History of Egypt**, New York 1969.
- Lev, Yaacov: **State and Society in Fatimid Egypt**, Brill, Leiden-New York-Köln 1991.
- Lev, Yaacov: **Saladin in Egypt**, Leiden-Boston-Köln 1999.
- Lev, Yaacov: “The Fatimid Army, A. H. 358-427/968-1036 C. E. Military and Social Aspects”, **Asian and African Studies**, XIV (1980), s. 165-192.
- Lev, Yaacov: “Army Regime and Society in Fatimid Egypt 358-487/968-1094”, **International Journal of Middle East Studies**, XIX/3 (1987), s. 337-365.
- Lewis, Bernard: “Abbāsids”, **EI²**, I, 15-23.
- Lyons, M. C.-Jackson, D. E. P.: **Selahaddin Kutsal Savaşın Politikaları**, Türkçe trc. Zehra Savan, İstanbul 2006.
- Makrîzî: **el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr**, Kahire 1996.

- Makrîzî: **es-Sülûk li-Ma'rîfet-i Düveli'l-Mülûk**, nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 1956.
- Mardî et-Tarsûsî: **Tabîratu Erbâbil'l-Elbâb fî Keyfiyyeti'n-Necât fî'l-Hurûb**, Tenkitli metin nşr. Muhammed Hekimoğlu, Ankara 2009.
- Merçil, Erdoğan: **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara 1989.
- Merçil, Erdoğan: **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 2013.
- Merçil, Erdoğan: "Büveyhîler", **DİA**, VI, 496-500.
- Merçil, Erdoğan: "Gazneliler", **DİA**, XIII, 480-484.
- Merçil, Erdoğan: "Gulâm", **DİA**, XIV, 180-184.
- Merçil, Erdoğan: "Saffârîler", **DİA**, XXXV, 464-465.
- Merçil, Erdoğan: "Şahne", **DİA**, XXXVIII, 292-293.
- Minorsky, V.: "Prehistory of Saladin", **Studies in Caucasian History**, Londra 1953, s. 107-157.
- Muhammed b. Yakup: **Münyetü'l-Guzât (Metin ve İndeks)**, Türkçe trc. Mustafa Uğurlu, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1984.
- Mutçalı, Serdar: **Arapça-Türkçe Sözlük**, İstanbul 1995.
- Needham, Joseph: "China's Trebuchets, Manned and Counterweighted", **On Pre-Modern Technology and Science: Studies in Honor of Lynn White**, ed. Bert S. Hall-Delno C. West, Malibu 1976, s. 107-145.

- Needham, Joseph-Yates,
Robin D. S.: **Science and Civisation in China**, V, Cambridge 1985.
- Nicolle, David: **Saladin and the Saracens**, London 1986.
- Nicolle, David: **Hattin 1187 Saladin's Greatest Victory**, London 1993.
- Nicolle, David: **The Mamluks 1250-1517**, London 1993.
- Nicolle, David: **Üçüncü Haçlı Seferi 1191: Aslan Yürekli Richard, Selâhaddin Eyyûbî ve Kudüs İçin Mücadele**, Türkçe trc. L. Ece Sakar, İstanbul 2011.
- Nicolle, David-Nicholson, Helen: **God's Warriors Crusaders, Saracens and the Battle for Jerusalem**, Oxford 2005.
- Nizâlmülmülk: **Siyasetnâme-Siyeru'l-Mülük**, Türkçe trc. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1987.
- Nuhoğlu, Güller: "Gazneliler'de Devlet Teşkilâtı", **Türkler**, ed. Hasan Celâl Güzel vd., V, Ankara 2002, 286-308.
- Öz, Mustafa: "Ubeydullah el-Mehdî", **DİA**, XXXXII, 23-25.
- Öztürk, Murat: **Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

- Öztürk, Murat: “Sicilya Normanlarının Doğu Akdeniz’deki Bahrî Faaliyetleri 549-584 (1154-1189), **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, sayı: 14 (2019), s. 195-228.
- Öztürk, Murat: “Hz. Osmân Dönemi (23-35/644-656) Denizcilik Faaliyetleri ve Bahrî Seferler”, **Hız. Osman**, ed. Ali Aksu, Sivas 2020, s. 113-140.
- Öztürk, Murat-Koçuk, İsmail: “Zâtü’s-Savârî Deniz Muharebesi 34/654-655)”, **Tarihe Yön Veren Savaşlar**, ed. Osman Gazi Özgüdenli, [basım aşamasında].
- Özkuyumcu, Nadir: “Tolunoğulları”, **Türkler**, ed. Hasan Celâl Güzel vd., Ankara 2002, V, 10-59.
- Özkuyumcu, Nadir: “İhşîdiler” **Türkler**, ed. Hasan Celâl Güzel vd., Ankara 2002, V, 60-101.
- Özkuyumcu, Nadir: “Tolunoğulları”, **DİA**, XXXXI, 233-236.
- Özcan, Abdülkadir: “Lağımcı Ocağı”, **DİA**, XXVII, 49.
- Özaydın, Abdülkerim: “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, **Türkler**, ed. Hasan Celâl Güzel vd., Ankara 2002, IV, 409-454.
- Özaydın, Abdülkerim: “Bedr el-Cemâlî”, **DİA**, V, 330.
- Özaydın, Abdülkerim: “Karahanlılar”, **DİA**, XXIV, 404-412.
- Özaydın, Abdülkerim: “Menşur”, **DİA**, XXVIII, 148-149.
- Özaydın, Abdülkerim: “Nevbet”, **DİA**, XXXIII, 38-41.
- Öngül, Ali: “Şerefeddin Karakuş”, **DİA**, XXIV, 442-443.

- Parry, V. J.: “İslâm’da Harb Sanatı”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Türkçe trc. Erdoğan Merçil-Salih Özbaran, sayı: 28-29, İstanbul 1974-1975, s. 193-218.
- Pakalın, Mehmet Zeki: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1993, I-II-III.
- Pamukçu, Ekrem: **Bağdat’ta İlk Türkler**, Ankara 1994.
- Palabıyık, Hanefi: **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler; Devlet ve Saray Teşkilatı**, Ankara 2002.
- Poliak, A. N.: **Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon**, London 1939.
- Rabie, Hassanein Mohamad: **The Financial of Egypt, A. H. 564-741/A. D. 1169-1341**, London University 1968.
- Runciman, Steven: **Haçlı Seferleri Tarihi**, Türkçe trc. Fikret Işıltan, Ankara 1998, II-III.
- Sıbt İbnü’l-Cevzî: **Mir’âtüz-Zaman fî Tarihi’l-Ayân**, Haydarâbâd 1951, VIII/I.
- Sallâbî, Ali Muhammed: **Eyyübi Devleti Selahaddin Eyyübi ve Kudüs’ün Yeniden Fethi**, Türkçe trc. Şerafettin Aslan, İstanbul 2016.
- Sanal, Haydar: “Kös”, **DİA**, XXVI, 270-272.
- Sarıcaoğlu, Fikret: “Rûznâme”, **DİA**, XXXV, 278-281.
- Smail, R. C.: **Crusading Warfare 1097-1193**, Cambridge 1995.
- Sevim, Ali: **Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi**, Ankara 1989.

- Seymen, Eymen Fuâd: “Fâtımîler”, **DİA**, XII, 228-237.
- Süryânî Mikhail: **Süryanî Patrik Mikhail’in Vekâyinâmesi (1042-1195)**, Türkçe trc. Hrant D. Andreasyan, TTK’da Yayımlanmamış Nüsha 1944.
- Sümer, Faruk: “Türkmenler”, **DİA**, XXXXI, 607-611.
- Şeşen, Ramazan: **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, İstanbul 1983.
- Şeşen, Ramazan: **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, İstanbul 1987.
- Şeşen, Ramazan: **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, İstanbul 2000.
- Şeşen, Ramazan: **İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 2001.
- Şeşen, Ramazan: “Eyyûbîler Devleti”, **DGBİT**, VI, 301-305.
- Şeşen, Ramazan: “Eyyûbîler”, **Türkler**, ed. Hasan Celâl Güzel vd., Ankara 2002, V, 102-128.
- Şeşen, Ramazan: “Salâhaddîn Eyyûbî Devrinde Libya’da Türkler ve Karakuş Meselesi”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, İstanbul 1982, s. 169-198.
- Şeşen, Ramazan: “Hıttîn’de Salâhaddîn’in Ordusu”, **Belleten**, LIV, sayı: 209, Ankara 1990, s. 427-434.
- Şeşen, Ramazan: “Divan (Eyyûbîlerde Divan)”, **DİA**, IX, 381-383.
- Şeşen, Ramazan: “Eyyûbîler”, **DİA**, XII, 20-31.
- Şeşen, Ramazan: “Selâhaddîn-i Eyyûbî”, **DİA**, XXXVI, 337-340.
- Taneri, Aydın: “Hadım”, **DİA**, XV, 1-3.

- Taneri, Aydın: “Hârizmşahlar”, **DİA**, XVI, 228-231.
- Terzi, Mustafa Zeki: **Hız. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilat**, Samsun 1990.
- Terzi, Mustafa Zeki: **Abbâsiler Döneminde Askerî Teşkilât**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1986.
- Terzi, Mustafa Zeki: “Abbâsî Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 1, Samsun 1986, s. 115-136.
- Terzi, Mustafa Zeki: “Abbâsî Kara Ordusunun Merkezî İdâresi ve Sınıfları”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, sayı: 4, 1988, s. 1527-1538.
- Terzi, Mustafa Zeki: “Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilatı”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 9, Samsun 1997, s. 41-88.
- Terzi, Mustafa Zeki: “Hz. Peygamber Döneminde Askerî Teşkilât”, **Diyanet İlmi Dergi**, XXXVIII, sayı: 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2003, s. 7-32.
- Terzi, Mustafa Zeki: “Mızrak”, **DİA**, XXX, 3-4.
- Terzi, Mustafa Zeki: “Ordu” **DİA**, XXXIII, 357-362.
- Tekindağ, Şehabeddin: **Berkuk Devri’nde Memlûk Sultanlığı (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)**, İstanbul 1961.
- Tsugitaka, Satō: **State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta’s and Fallahun**, Leiden-New York-Köln 1997.

- Tibble, Steve: **The Crusades Armies 1099-1187**, New Haven-London 2018.
- Turan, Osman: **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1993.
- Turan, Osman: **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1997.
- Turan, Osman: “İktâ”, **İA**, V/II, 949-952.
- Turan, Şerâfeddin: “Silâhdar”, **İA**, X, 640-641.
- Turan, Şerâfeddin: “Silâhdar”, **DİA**, XXXVII, 191-193.
- Turan, Refik: “Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât”, **Türkler**, Hasan Celâl Güzel vd., Ankara 2002, VII, 210-238.
- Usta, Aydın: **Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâmânîler**, İstanbul 2013.
- Usta, Aydın: **Haçlı Seferlerinde Kuşatma**, İstanbul 2015.
- Usta, Aydın: “İslâma Geçiş Sürecinde Türk Askerî Teşkilatında Gulâm ve İktâ”, **Türkler ve Askerlik**, ed. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul 2009, s. 45-69.
- Usta, Aydın: “Sâmânîler”, **DİA**, XXXVI, 64-68.
- Usta, Aydın: “Zırh”, **DİA**, XXXIV, 391-394.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhâl**, Ankara 1970.
- Üsâme İbn Münkız: **İbn Münkız Haçlılara Karşı**, Türkçe trc. Selahattin Hacıoğlu, İstanbul 2006.

- Üsâme İbn Münkız: **The Book of Contemplation: Islam and Crusades**, İngilizce trc. Paul M. Cobb, London 2008.
- Üsâme İbn Münkız: **Kitâbü'l-İ'tibâr**, Türkçe trc. Yusuf Ziya Cömert, İstanbul 2018.
- Vryonis, Speros: “Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri”, Türkçe trc. Tuncay Birkan, **Cogito**, sayı: 29 (2001), s. 93-113.
- Vida, G. Levi Della: “Emevîler”, **İA**, IV, 241-248.
- Willermus Tyrensis: **A History of Deeds Done Beyond the Sea**, İngilizce trc. E. A. Babcock-A. C. Krey, New York 1943, II.
- Willermus Tyrensis: **Haçlılar Türkler Karşısında Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği III (1143-1184)**, Türkçe trc. Ergin Ayan, İstanbul 2019.
- Yazıcı, Nesimi: **İlk Türk-İslâm Devletleri**, Ankara 1992.
- Yazılıtaş, Nihat: “Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, sayı: 18, Konya 2005, s. 189-210.
- Yıldız, Hakkı Dursun: **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul 2019.
- Yıldız, Hakkı Dursun: “Abbâsîler”, **DİA**, I, 31-48.
- Yıldız, Hakkı Dursun: “Ahmed b. Tolun”, **DİA**, II, 141-143.
- Yıldız, Hakkı Dursun: “Avâsım”, **DİA**, IV, 111-112.
- Yiğit, İsmail: **Emevîler**, İstanbul 2017.

Yiğit, İsmail:

“Emevîler”, **DİA**, XI, 87-104.

Zeydan, Corci:

İslâm Medeniyeti Tarihi, Türkçe trc. Zeki
Megâmiz, İstanbul 1971, I.

Zettersteen, K. V.:

“Abbasîler”, **İA**, I, 18-22.



EKLER

EK 1:



Sultan Salâhaddîn'in ordusundaki seçkin muhâfızları teşkil eden ağır teşhizatlı süvâri sınıfındaki askerleri betimleyen bir tasvir. Suriye'nin kuzeydoğu ucunda Dicle Nehri üzerinde bulunan Ayn Divar Köprüsü'nde yer almaktadır.

[David Nicolle, **Essential Histories: The Crusades**, Osprey Publishing 2001, s. 58]

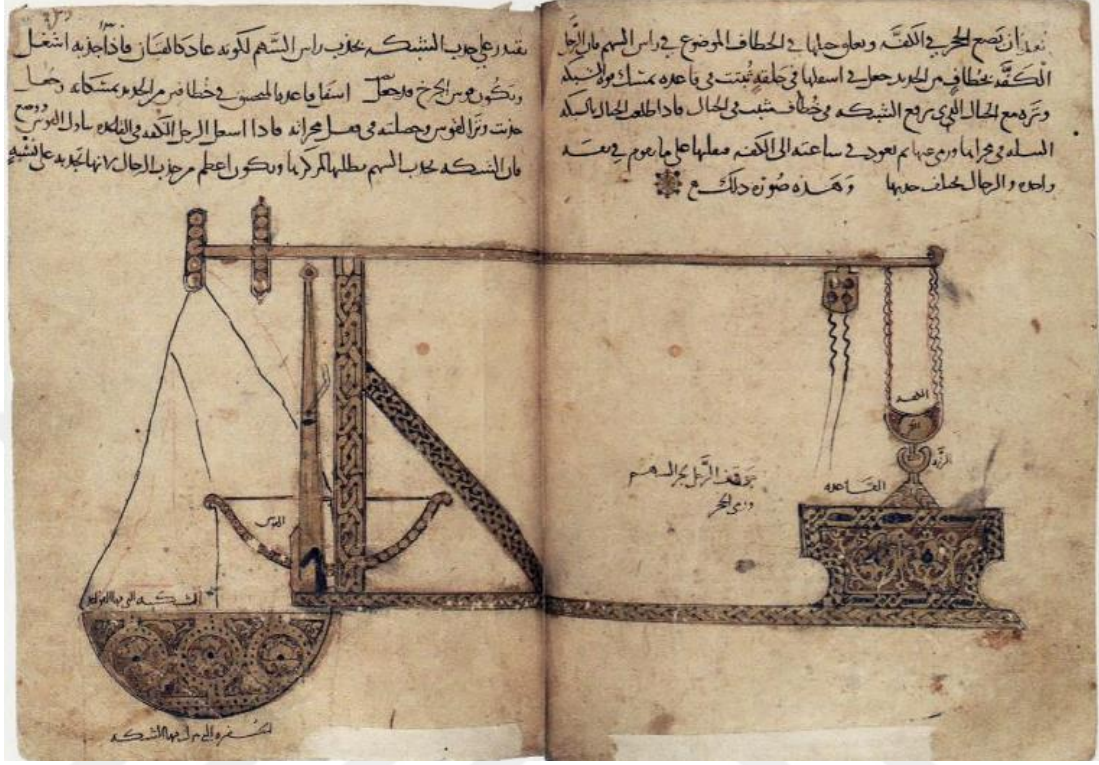
EK 2:



Sultan Salâhaddîn'in ordusunun önemli bir kısmını meydana getiren kürk şapkalı ve uzun saçlı Türklerin bir tasviri.

[David Nicolle, **Üçüncü Haçlı Seferi 1191: Aslan Yürekli Richard, Selâhaddin Eyyûbî ve Kudüs İçin Mücadele**, Türkçe trc. L. Ece Sakar, İstanbul 2011, s. 35]

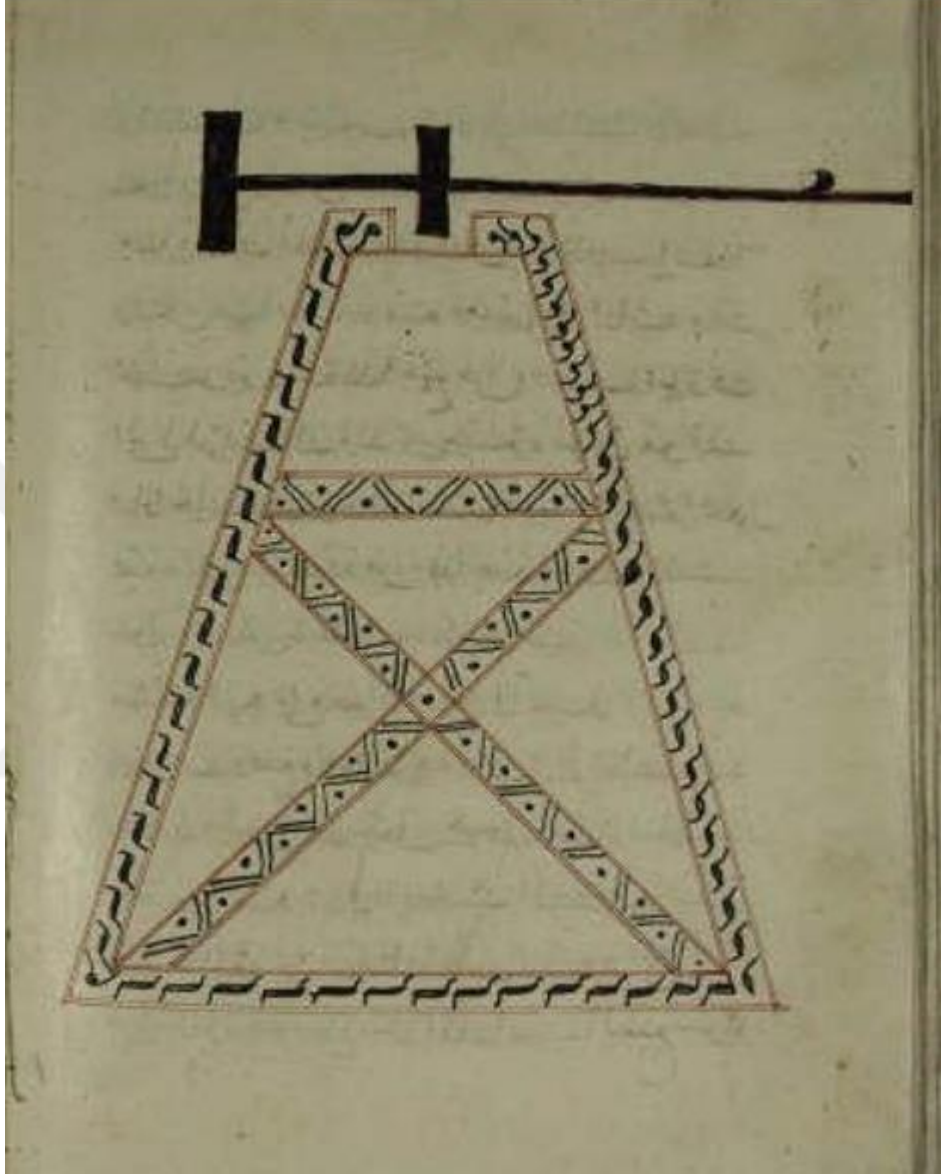
EK 3:



Mardî et-Tarsûsî tarafından kaleme alınan ve Sultan Salâhaddîn'e takdim edilen *Tabsıratu Erbâbil'l-Elbâb fî Keyfiyyeti'n-Necât fî'l-Hurûb* adlı eserde yer alan karşı (ters) ağırlık sistemiyle çalışan mancınık çizimi.

[Anne-Marie Eddé, **Saladin**, İngilizce trc. Jane Marie Todd, United States of America 2011, s. 627]

EK 4:



Mardî et-Tarsûsî'nin *Tabşıratu Erbâbil'l-Elbâb fî Keyfiyyeti'n-Necât fî'l-Hurûb* adlı eserinde bulunan Fârisî-Türkî mancınık çizimi.

[Erkan Göksu, "Mardî et-Tarsûsî'nin *Tabşıratu Erbâbil'l-Elbâb fî Keyfiyyeti'n-Necât Fî'l-Hurûb* Adlı Eseri ve Ortaçağ İslâm Tarihçiliği Bakımından Önemi", **A. Ü.**

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), cilt: 17, sayı: 43, Erzurum

2010, s. 305]

EK 5:



Mardî et-Tarsûsî'nin *Tabşıratu Erbâbil'l-Elbâb fî Keyfiyyeti'n-Necât fî'l-Hurûb* adlı eserinde mevcut olan Rûmî-Frenci/Frenk mancınık çizimi.

[Göksu, a.g.m., A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), cilt: 17, sayı: 43, s. 305]

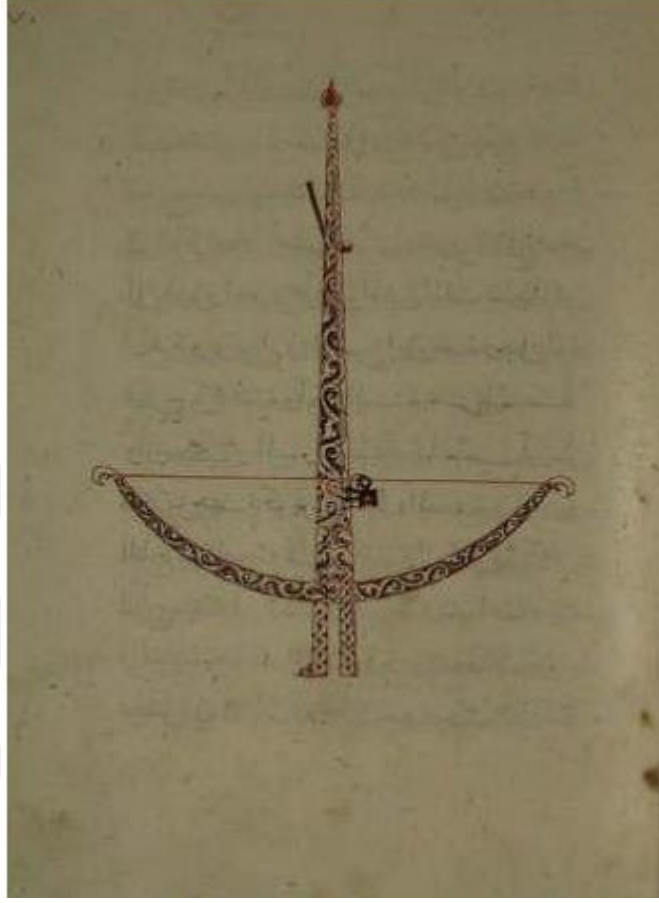
EK 6:



Mardî et-Tarsûsî'nin *Tabîratu Erbâbil'l-Elbâb fî Keyfiyyeti'n-Necât fî'l-Hurûb* adlı eserindeki Fârisî mancınık çizimi.

[Göksu, a.g.m., A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), cilt: 17, sayı: 43, s. 304]

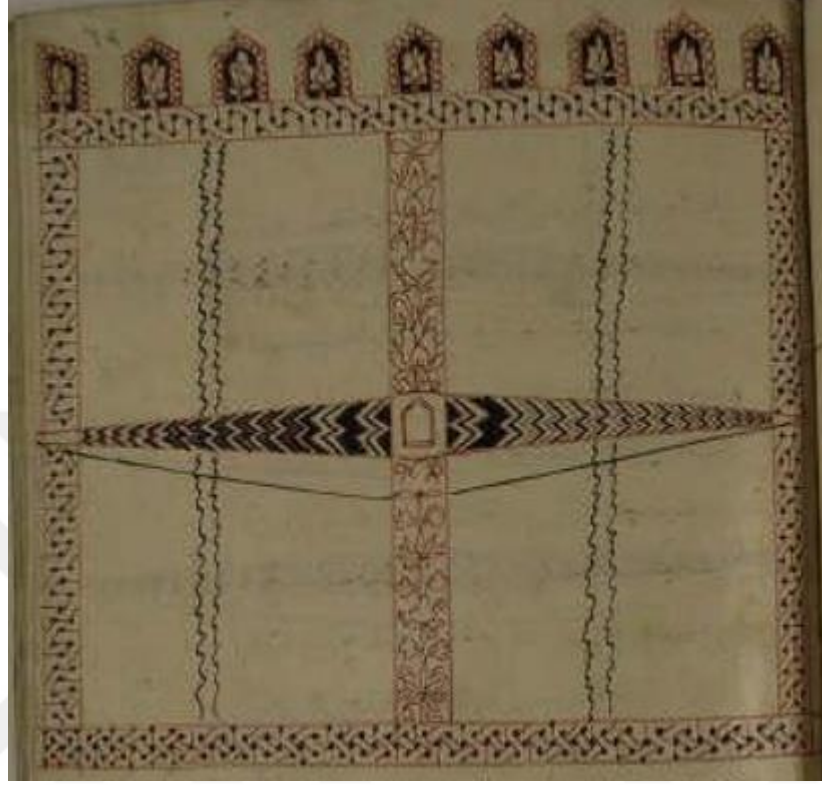
EK 7:



Mardî et-Tarsûsî'nin *Tabsıratu Erbâbil'l-Elbâb fî Keyfiyyeti'n-Necât fî'l-Hurûb* adlı eserinde yer alan çarh çizimi.

[Göksu, a.g.m., A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), cilt: 17, sayı: 43, s. 302]

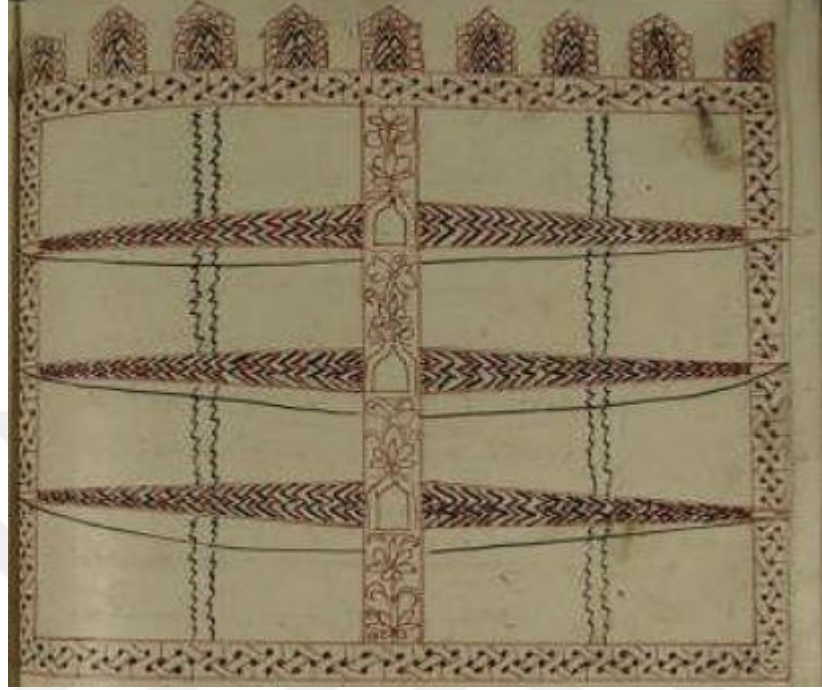
EK 8:



Mardî et-Tarsûsî'nin *Tabşıratu Erbâbil'l-Elbâb fî Keyfiyyeti'n-Necât fî'l-Hurûb* adlı eserinde bulunan tek yaylı ziyâr/zeyyâre çizimi.

[Göksu, a.g.m., **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, cilt: 17, sayı: 43, s. 303]

EK 9:



Mardî et-Tarsûsî'nin *Tabşıratu Erbâbil'l-Elbâb fî Keyfiyyeti'n-Necât fî'l-Hurûb* adlı eserinde yer alan üç yaylı ziyâr/zeyyâre çizimi.

[Göksu, a.g.m., **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, cilt: 17, sayı: 43, s. 303]

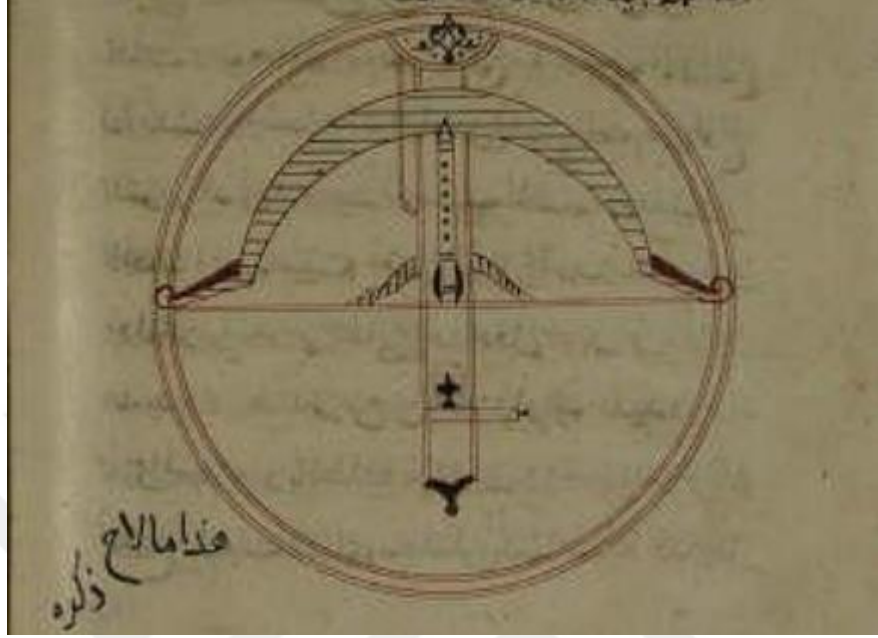
EK 10:



Mardî et-Tarsûsî'nin *Tabşıratu Erbâbil'l-Elbâb fî Keyfiyyeti'n-Necât fî'l-Hurûb* adlı eserinde mevcut olan ziyâr/zeyyâre kulesi çizimi.

[Göksu, a.g.m., A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), cilt: 17, sayı: 43, s. 302]

EK 11:



Mardî et-Tarsûsî'nin *Tabşıratu Erbâbil'l-Elbâb fî Keyfiyyeti'n-Necât fî'l-Hurûb* adlı eserinde bulunan kule/burc üzerine konuşlandırılmış büyük yay çizimi.

[Göksu, a.g.m., A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), cilt: 17, sayı: 43, s. 306]